

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५०

अभ्यंकरोपाह्वासुदेवशास्त्रिविरचितप्रकाशाख्यव्या-
ख्यासमेता

श्रीनिवासदासविरचिता

यतीन्द्रमतदीपिका

श्रुत्यादिवर्णानुक्रमादिभिः सनाथीकृता ।
एतत्पुस्तकं

अभ्यंकरोपाह्वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२७

ख्रिस्ताब्दाः १९०६

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यमाणकचतुष्टयसहितो मूल्यकः १ (रु० १०४)

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५०

अभ्यंकरोपाह्वासुदेवशास्त्रिविरचितप्रकाशाख्यव्या-
ख्यासमेता

श्रीनिवासदासविरचिता

यतीन्द्रमतदीपिका

श्रुत्यादिषण्णानुक्रमादिभिः सनाथीकृता ।

एतत्पुस्तकं

अभ्यंकरोपाह्वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२७

ख्रिस्ताब्दाः १९०६

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यमाणकचतुष्टयसहितो रूप्यकः । (रु० १०४५)

आदर्शपुस्तकोल्लेखपात्रिका ।

अथैतस्या यतीन्द्रमतदीपिकायाः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रदर्श्यन्ते—

‘क’ इति संज्ञितम्—मूलं संपूर्णमानन्दाश्रमस्थम् ।

‘ख’ इति संज्ञितम्—मूलं प्रथमपृष्ठरहितं डेकनकालेजसंज्ञकपाठशालास्य पुस्तकसंग्रहालयाल्लब्धम् ।

‘ग’ इति संज्ञितम्—मूलं संपूर्ण तैलङ्गलिप्यां मुद्रितं डा. भाण्डारकर इत्येतेभ्यो लब्धम् ।

‘घ’ इति संज्ञितम्—मूलं संपूर्ण काश्यां मुद्रितं डा. भाण्डारकर इत्येतेभ्यो लब्धम् ।

एतत्पुस्तक

श्रीमद्गुरुवर्यपरमपूज्यव्याकरणन्यायवेदान्ताद्यनेकशास्त्रालंकृतभारतीकविद्व-
न्मान्यपरमवैराग्यसंपन्नविद्यादानैकप्रवणरामशास्त्रिचरणेषु च्छात्रान्तर्गतेन कृपा-
भिलाषिणा टीकाकृता परमादरनम्रतापूर्वकं समर्पितम् ॥

अथ सटीकयतीन्द्रमतदीपिकाया विषयानुक्रमः ॥

प्रथमोऽवतारः ।	पृ० पं०	तत्त्वखण्डनम्	पृ० पं०
मङ्गलाचरणम्	 १। १	 ११। १२	
पदार्थानामुद्देशः	 २। ७	सत्ख्यातिनिरूपणम्	 १२। १
प्रमाणलक्षणम्	 ३। १३	शुक्तिरजतादिज्ञानस्य सत्य-	
अव्याप्त्यादिस्वरूपम्	 ४। २	त्वम्	 १२। ३
करणलक्षणम्	 ४। ६	स्वामिज्ञानस्य सत्यत्वम्	 १२। ५
प्रत्यक्षलक्षणम्	 ४। १०	पित्तजन्यज्ञानस्य सत्यत्वम्	१२। ७
निर्विकल्पकस्यापि सविशेष-		औपाधिकज्ञानस्य सत्यत्वम्	१३। १
विषयत्वम्	 ५। ४	मरीचिकाज्ञानस्य सत्यत्वम्	१३। २
इन्द्रियाणां संबद्धवस्तुप्रका-		दिग्भ्रमे ज्ञानस्य सत्यत्वम्	१३। ३
शक्तत्वम्	 ५। ६	अलातचक्रादिज्ञानस्य सत्य-	
विषयेन्द्रियसंनिकर्षः	 ६। १	त्वम्	 १३। ४
स्मृतेः प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः	 ७। ३	प्रतिबिम्बज्ञानस्य सत्यत्वम्	१३। ६
संस्कारोद्बोधकारणानि	 ७। ६	द्विचन्द्रज्ञानस्य सत्यत्वम्	 १३। ८
प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः	 ८। १	शब्दस्य न प्रत्यक्षजनकत्वम्	१४। ७
अनुपलब्धेः प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः	 ८। २	जातिरेव भेदः	 १४। १७
ऊहादीनां प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः	 ८। ४	परोक्तनिर्विकल्पकनिरासः	१६। १
सर्वं विज्ञानं यथार्थम्	 ८। ६	वेदस्यापौरुषेयत्वम्	 १६। १७
आत्मख्यातिः	 ९। ५	ईश्वरानुमानखण्डनम्	 १७। १०
तत्त्वखण्डनम्	 ९। ८	द्वितीयोऽवतारः ।	
असत्ख्यातिः	 ९। २७	अनुमाननिरूपणम्	 १८। २
तत्त्वखण्डनम्	 ९। २९	उपाधिनिरूपणम्	 १८। १३
अख्यातिः	 १०। ७	उपाधेर्द्वैविध्यम्	 १९। १
तत्त्वखण्डनम्	 १०। ९	पञ्चरूपकथनम्	 १९। ९
अन्यथाख्यातिः	 १०। २१	पक्षादिलक्षणम्	 १९। १०
तत्त्वखण्डनम्	 १०। २६	केवलव्यतिरेकिनिरासः	 १९। २१
अनिर्वचनीयख्यातिः	 ११। ४	पञ्चावयवाः	 २०। ५
		हेत्वाभासनिरूपणम्	 २१। ७

२

विषयानुक्रमः ।

पृ० पं०	पृ० पं०
उपमानस्यानुमानादावन्त-	प्रकृतिनिरूपणम् ३६।१०
भावंः २२। ९	महत्तत्त्वनिरूपणम् ... ३७। २
अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावः २३। ६	अहंकारनिरूपणम् ... ३७। ३
तर्कनिश्चयवादजल्पवितण्डाल-	अहंकारभेदाः ३७। ४
लजातिनिग्रहस्थानलक्षणानि २३। ६	इन्द्रियलक्षणम् ३७। ८
तृतीयोऽवतारः ।	ज्ञानेन्द्रियलक्षणम् ३७। ९
शब्दप्रमाणलक्षणम् २५। ७	मनोनिरूपणम् ३७।१०
वेदस्यप्रामाण्यम् २५। ८	इन्द्रियाणां भौतिकत्वनि-
ऋगादिभेदाः २७।१०	रासः ३८। ४
यन्त्रलक्षणम् २७।११	विषयेन्द्रियसंबन्धः ३८। ५
अर्थवादलक्षणम् २७।११	कर्मेन्द्रियलक्षणम् ३८। ७
विधिष्वैविध्यम् २८। १	इन्द्रियाणां जीवेन सह गम-
स्मृतेः प्रामाण्यम् २९। १	नम् ३९। ६
इतिहासपुराणयोः प्रामाण्यम् २९। ४	पञ्च तन्मात्राणि ४०। ४
पुराणेषु सात्त्विकराजसताम-	पञ्च भूतानि ४०। ७
सभेदाः २९। ६	आकाशलक्षणम् ४०। ९
पञ्चरात्रस्यप्रामाण्यम् ३०। २	आकाशप्रत्यक्षम् ४०।१०
धर्मशास्त्रादीनां प्रामाण्यम् ३१। २	आकाशस्य रूपवत्त्वम् ४०।१०
चतुःषष्टिकलानिरूपणम् ३१। ५	आकाशस्य जन्यत्वम् ४०।१०
आकाङ्क्षादिनिरूपणम् ३२। ४	दिङ्निरासः ४०।१२
योगरूढ्यादिनिरूपणम् ३२। ७	वायुलक्षणम् ४१। ३
वाक्यस्यसविशेषविषयत्वम् ३३। १	वायुप्रत्यक्षम् ४१।१०
सर्वशब्दानां नारायणे पर्यव-	तेजोलक्षणम् ४२। १
सानम् ३३। ४	तेजोभेदाः ४२। ४
चतुर्थोऽवतारः ।	अपां लक्षणम् ४२।१३
प्रमेयनिरूपणम् ३४। ७	पृथिवीलक्षणम् ४२।१८
नैयायिकोक्तकर्मनिरासः ३४।११	तमसः पृथिवीत्वम् ४३। २
सामान्यनिरासः ३५। १	पञ्चीकरणम् ४३। ६
समवायनिरासः ३५। २	सप्तीकरणम् ४४। ४
विशेषनिरासः ३५। ३	शरीरलक्षणम् ४४। ७
अभावनिरासः ३६। ३	परोक्तशरीरलक्षणनिरासः ४५। २
षड्व्याणि ३६। ८	

विषयानुक्रमः ।

३

	पृ० पं०		पृ० पं०
शरीरभेदाः	४६। १	विवेकादिसाधनसप्तकम्	६३। १
परोक्तत्वनिरासः	४७। ३	साधनभक्तिफलभक्तिनिरूप-	
परमाणुकारणत्वनिरासः....	४७। ४	णम्	६३। २
ब्रह्माण्डसंनिवेशः....	४७। ७	वेदान्तेषु ध्यानस्यैव विधानम्	६४। १
पञ्चमोऽवतारः ।		परोक्तमोक्षोपायनिरासः	६५। १
काललक्षणम्	४९। १	सप्त भङ्गाः....	६५। १६
कालस्य नित्यत्वं विभुत्वं च	४९। १२	अष्टमोऽवतारः ।	
युगपरिमाणम्	५०। ३	जीवेश्वरसामान्यलक्षणम्	६७। २
षष्ठोऽवतारः ।		जीवलक्षणम्	६७। ५
नित्यविभूतिनिरूपणम्	५१। ७	जीवस्य देहादिभ्यो भिन्नत्वम्	६७। ८
शुद्धसत्त्वस्याजडत्वम्	५१। ८	जीवस्याणुत्वम्	६९। ३
शुद्धसत्त्वस्य नित्यत्वम्	५२। ६	जीवस्य नित्यत्वम्	७०। २
ईश्वरादिशरीराणि	५३। ७	जीवभेदाः	७१। १
सप्तमोऽवतारः ।		जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादि	७२। ३
धर्मभूतज्ञाननिरूपणम्	५६। २	प्रकाराद्वैतम्	७२। ५
ज्ञानस्य नित्यत्वम्	५६। ४	प्रकार्यद्वैतम्	७२। १५
ज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यम्	५७। १	जीवविषये बौद्धादिमतनि-	
ज्ञानस्य परोक्तक्षणिकत्वा-		रासः	७३। ३
दिनिरासः	५७। ४	बद्धमुक्तादिभेदाः	७५। ७
ज्ञानस्य गुणत्वं द्रव्यत्वं च	५८। ३	भक्तद्वैविध्यम्	७७। २
ज्ञानस्यैव सुखादिरूपत्वम्	५९। २	प्रपन्नलक्षणम्	७७। ५
बहूनां जीवगुणानां ज्ञानाव-		प्रपन्नभेदाः	७७। १२
स्थाविशेषत्वम्	५९। ८	मुक्तस्वरूपम्	७७। १८
ज्ञानशक्त्यादिलक्षणम्	६०। ७	मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यम्	७८। १२
भक्तिप्रपत्त्योः स्वरूपम्	६१। ७	नित्यजीवलक्षणम्	७८। १७
कर्माङ्गकज्ञानस्य मोक्षोपाय-		नवमोऽवतारः ।	
त्वम्	६१। १६	ईश्वरलक्षणम्	७९। ७
कर्मयोगनिरूपणम्	६२। १	ईश्वरस्य जगदुपादानत्वादि	७९। ९
ज्ञानयोगनिरूपणम्	६२। ५	उपादानादिलक्षणानि	८१। १
भक्तियोगनिरूपणम्	६२। ८	नारायणे कारणत्वपर्यवसानम्	८१। ९
यमनियमादिनिरूपणम्	६२। १२		

४

विषयानुक्रमः ।

	पृ० पं०		पृ० पं०
मायावादिमतनिरासः	८२। १३	तमोगुणलक्षणम्	९१। ४
ईश्वरस्य विभुत्वम्	८३। ८	शब्दलक्षणम्	९१। ११
परब्रह्मादिभेदाः	८३। १९	स्पर्शलक्षणम्	९३। १
परलक्षणम्	८३। २०	रूपलक्षणम्	९३। ६
रूपाहलक्षणम्	८४। ७	रसलक्षणम्	९४। ४
विभवलक्षणम्	८६। ७	गन्धलक्षणम्	९४। ९
अन्तर्यामिलक्षणम्	८८। २	संयोगलक्षणम्	९५। १
अर्चावतारलक्षणम्	८८। ५	विभागखण्डनम्	९६। १
दशमोऽवतारः ।		शक्तिलक्षणम्	९७। १
अद्रव्यनिरूपणम्	९०। १	इतरगुणानामन्तर्भावः,	९७। ८
सत्त्वलक्षणम्	९०। ३	तत्तद्गुणाश्रयोक्तिः,	१००। २
रजोगुणलक्षणम्	९१। ३	तत्त्वैक्यादिनिरूपणम्	१०१। ११

समाप्तेयं विषयानुक्रमणिका ।

श्रीः

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ यतीन्द्रमतदीपिका प्रकाशसहिता ।

श्रीवेङ्कटेशं करिशैलनाथं श्रीदेवराजं घटिकाद्रिसिंहम् ।

कृष्णेन साकं यतिराजमीडे स्वप्नेऽद्य दृष्टान्मम देशिकेन्द्रान् ॥ १ ॥

यतीश्वरं प्रणम्याहं वेदान्तार्थं महागुरुम् ।

करोमि बालबोधार्थं यतीन्द्रमतदीपिकाम् ॥ २ ॥

यतीन्द्रमतदीपिका प्रकाशः ।

प्रणम्य परमात्मानं विश्वेशं सर्वसाक्षिणम् ।

संयुनजिम प्रकाशेन यतीन्द्रमतदीपिकाम् ॥ १ ॥

दीपिकाऽपि विषयान्न बोधयेन्मन्दबुद्धितिमिरावगुण्ठितान् ।

तद्गुणपसरणाय कृतोऽयं यत्न एष तिमिरं विनाशयेत् ॥ २ ॥

न तीक्ष्णधिषणो न च प्रथितगूढशास्त्रार्थवित्

तथाऽपि मुहुरुत्सुको गुरुकृपावलम्बी परम् ॥

अशेषजगदाश्रयं परमपूरुषं चिन्तयन्

यतीन्द्रमतदीपिकां विवृणुयामिति प्रार्थये ॥ ३ ॥

मत्कृतिरियमिति नार्हति संग्रहेभेदेति पण्डितैर्मन्यैः ।

न स्वान्ते करणीयं नात्रापूर्वं विलिरुयते किञ्चित् ॥ ४ ॥

श्रीभाष्यादिनिबन्धान्दृष्ट्वा प्रायस्तदीयसिद्धान्तान् ।

तत्तत्प्रसङ्गवशतो विशदीकर्तुं यथामति प्रयते ॥ ५ ॥

तत्रापि यदि भवेयुर्दोषाश्चेतोवधानवैधुर्यात् ।

आलम्ब्यौदासीन्यं स्वी कुर्वन्तु प्रकाशममुमार्याः ॥ ६ ॥

ग्रन्थारम्भे कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति—श्रीवेङ्कटेशमिति ।

२

यतीन्द्रमतदीपिका—

श्रीमन्मारायण एव चिदचिद्विशिष्टाद्वैततत्त्वं भक्तिप्रपत्तिभ्यां प्रसन्नः स एवोपायोऽप्राकृतदेशविशिष्टः स एव प्राप्य इति वेदान्तवाक्यैः प्रतिपादयतां व्यासबोधायनगुह्यदेवभारुचिब्रह्मानन्दद्विविडार्यश्रीपराङ्मुखाथयामुनमुनियतीश्वरप्रभृतीनां मतानुसारेण बालबोधार्थं वेदान्तानुसारिणी यतिपतिमतदीपिकारव्या शारीरकपरिभाषा महाचार्यकृपावलम्बिना मया यथामति संग्रहेण प्रकाश्यते ।

सर्वं पदार्थजातं प्रमाणप्रमेयभेदेन द्विधा भिन्नम् । प्रमाणानि त्रीण्येव । प्रमेयं द्विविधम् । द्रव्याद्रव्यभेदात् । द्रव्यं द्विविधम् । जडमजडमिति । जडं च द्विधा । प्रकृतिः कालश्चेति । प्रकृतिश्चतुर्विंशतितत्त्वत्वात्मिका । कालस्तूपाधिभेदात्त्रिविधः ।

अप्राकृतेति । अप्राकृतदेशश्च वैकुण्ठलोकः । प्रकाश्यत इति ।

दशावतारा ग्रन्थेऽस्मिन्ग्रन्थकारेण निर्मिताः ।

प्रमाणत्रितयद्रव्यषट्काद्रव्यविभागतः ॥ १ ॥

प्रमाणं प्रथमे प्रोक्तं प्रत्यक्षं स्मरणं तथा ।

द्वितीयेऽनुमितिव्याप्तिहेत्वाभासा निरूपिताः ॥ २ ॥

तृतीये प्रमितिः शाब्दी चतुर्थे द्रव्यलक्षणम् ।

चतुर्विंशतितत्त्वानामुत्पत्तिश्चैव वर्णिता ॥ ३ ॥

पञ्चमे लक्षितः कालस्तद्भेदा अप्युपाधितः ।

नित्या विभूतिः षष्ठे तु सप्तमे बुद्धिलक्षणम् ॥ ४ ॥

अष्टमे वर्णितं जीवस्वरूपं तद्गुणा अपि ।

अवतारे तु नवमे परमात्मनिरूपणम् ॥ ५ ॥

अद्रव्यं दशधा प्रोक्तमवतारे तथाऽन्तिमे ।

एवं दशावतारेषु पदार्था वर्णिताः क्रमात् ॥ ६ ॥

त्रीण्येवेति । प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपाणि त्रीण्येवेत्यर्थः । इतरेषामेवैवान्तर्भावं वक्ष्यति । चतुर्विंशतितत्त्वेति । प्रकृतिमहदहङ्कारमनःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थशब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्राकाशवायुतेजोऽप्यथिवीरूपाणि चतुर्विंशतितत्त्वानि । उपाधिभेदात् । वर्तमानभूतभविष्यरूपोपाधिभेदात् ।

प्रकाशसहिता ।

३

अजडं तु द्विविधम् । पराक्प्रत्यगिति । अजडं परागपि तथा । नित्यविभूतिर्धर्म-
भूतज्ञानं चेति । प्रत्यगपि द्विविधः । जीवेश्वरभेदात् । जीवस्त्रिविधः । बद्धमु-
क्तनित्यभेदात् । बद्धो द्विविधः । बुभुक्षुमुमुक्षुभेदात् । बुभुक्षु-
द्विविधः । अर्थकामपरो धर्मपरश्चेति । धर्मपरो द्विविधः । देवता-
न्तरपरो भगवत्परश्चेति । मुमुक्षुद्विविधः । कैवल्यपरो मोक्षपरश्चेति । मोक्ष-
परो द्विविधः । भक्तः प्रपन्नश्चेति । प्रपन्नो द्विविधः । एकान्ती परमैकान्ती चेति ।
परमैकान्ती द्विविधः । दृष्टार्त्तभेदात् । पञ्चधाऽवस्थित ईश्वरः । परव्यूहविभवा-
न्तर्याम्यर्चावतारभेदात् । पर एकधा । व्यूहश्चतुर्धा । वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानि-
रुद्धभेदात् । केशवादि व्यूहान्तरम् । मत्स्यादयो विभवाः पुनरनन्ताश्च । अन्त-
र्यामी प्रतिशरीरमवस्थितः । अर्चावतारस्तु श्रीरङ्गवेङ्कटाद्रिहस्तिगिरियादवा-
द्रिघटिकाचलादिषु सकलमनुजनयनविषयतां गतो मूर्तिविशेषः । अद्रव्यं तु
सत्त्वरजस्तमःशब्दस्पर्शरूपरसगन्धसंयोगशक्तिभेदाद्दृश्यैव ।

एवमुपदिष्टानामुद्देशक्रमेण लक्षणपरीक्षे क्रियेते । तत्र प्रमाकरणं प्रमाणम् ।
प्रमाणं लक्ष्यम् । प्रमाकरणत्वं लक्षणम् । यथावस्थितव्यवहारानुगुणज्ञानं प्रमा ।
प्रमा लक्ष्यम् । यथावस्थितव्यवहारानुगुणज्ञानत्वं लक्षणम् । ज्ञानं प्रमेत्युक्ते
शुक्तिकायामिदं रजतमिति ज्ञानेऽतिव्याप्तिरत उक्तं व्यवहारानुगुणमिति ।
एवमपि तत्रैवातिव्याप्तिर्भ्रान्तिदशायामपीदं रजतमिति व्यवहियमाणत्वात् ।
अत उक्तं यथावस्थितमिति । यथावस्थितपदेन संशयान्यथाज्ञानविपरीतज्ञान-
व्यावृत्तिः । धर्मिग्रहणे मिथोविरुद्धानेकविशेषस्मरणं संशयः । यथोर्ध्वताविशिष्टे
स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानम् । अन्यथाज्ञानं नाम धर्मविपर्यासः । यथा कर्तृ-
त्वेन भासमान आत्मनि कृत्युक्तिभिः कर्तृत्वस्य भ्रान्तत्वोपपादनम् । विपरी-

तथा द्विविधम् ।

उद्देशक्रमेणेति । नाम्ना पदार्थसंकीर्तनमुद्देशः । लक्षणेति । अव्याप्त्य-
तिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयरहितधर्मवचनं लक्षणम् । यथालक्षितस्यैतल्लक्षणमुपपद्यते न
वेति विचारः परीक्षा । यथावस्थितेति । अवस्थितं वस्त्वनतिक्रम्य यो व्यवहार 'इदममुकं
वस्तु' इत्यादिस्तदनुगुणं तदुपयोगि ज्ञानमित्यर्थः । यथावस्थितेति ज्ञानविशेषणं वा ।
धर्मविपर्यास इति । पीतः शङ्ख इतिवत् । कर्तृत्वेन भासमान इति । स्वर्गापवर्ग-
साधनानुष्ठानविधानशास्त्राणामर्थवत्त्वाय कर्तृत्वाऽऽस्मेति मन्तव्यम् । प्रकृतेः कर्तृत्वे मोक्ष-
साधनभूतसमाध्यभावश्च स्यात् । प्रकृतेरन्योऽस्मीति समाधौ प्रकृतेः कर्तृत्वायोगात् ।

१ म. 'नन्ताः । अ' । २ ग. 'रङ्गादिषु । ३ ग. 'गुणं ज्ञा' । ४ ख. घ. 'स्थितेतिप' ।
५ क. ख. ग. 'विशेषे स्था' ।

४

यतीन्द्रमतदीपिका —

तज्ज्ञानं नाम धर्मिविपर्यासः । यथा वस्तुनो वस्त्वन्तरज्ञानम् । लक्षणस्य त्रीणि दूषणानि सन्ति । अव्याप्यतिव्याप्यसंभवभेदात् । लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनमव्याप्तिः । कपिलवर्णवचनं गोर्लक्षणमिति लक्षणे कृते शुक्लायामव्याप्तिः । लक्ष्यादन्यत्र वर्तमानत्वमतिव्याप्तिः । लक्ष्ये काप्यविद्यमानत्वमसंभवः । यथा चक्षुर्विषयो जीव इत्युक्तेऽसंभव एव । अत्रोक्तदूषणत्रयाभावात्प्रमालक्षणं स्वस्थम् । साधकतमं करणम् । अतिशयितं साधकं साधकतमम् । यस्मिन्सत्यविलम्बेन ज्ञानमुत्पद्यते तदतिशयितमित्युच्यते । तेन प्रमाकरणं प्रमाणमिति सिद्धम् । अनधिगतार्थगन्तु प्रमाणमित्यादिकं तु तत्तद्वादिभिरेव निरस्तत्वादनादरणीयम् ।

तानि प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानशब्दाख्यानि त्रीण्येव । अत्र, साक्षात्कारि-

तच्च कर्तृत्वं नैमित्तिकमिति गीताभाष्य उक्तम् । तथा च भाष्यम्—‘आत्मनः स्वतः परिशुद्धस्वभावस्य पूर्वपूर्वकर्ममूलसङ्गनिमित्तं विविधकर्मसु कर्तृत्वम्’ (गी० १४।१९) इति । धर्मिविपर्यास इति । यथा शुक्ताविदं रजतमित्यत्र । अतिव्याप्तिरिति । यथा शृङ्गित्वं गोर्लक्षणमिति लक्षणे कृते महिष्यादावतिव्याप्तिः । अत्र च लक्ष्ये विद्यमानत्वे सतीत्यपि बोध्यम् । अन्यथाऽसंभवेन संकरः स्यात् । तत्रापि लक्ष्यादन्यत्र लक्षणस्य विद्यमानत्वात् । निरस्तत्वादिति । मायावादिनामिदं लक्षणम् । ‘अनधिगतार्थगन्तु’ इत्यनेन स्मृतेर्निरासः । तस्या अधिगतार्थगन्तृत्वात् । एतच्च लक्षणं नैयायिकैः खण्डितम् । धारावाहिकबुद्धिस्थले द्वितीयादिज्ञानानामनधिगतार्थगन्तृत्वाभावेन तल्लक्षणस्याव्याप्तिप्रस्तत्वात् । नचेदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या नीरूपस्यापि कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन द्वितीयादिज्ञानानां पूर्वपूर्वज्ञानविषयतत्तत्क्षणविशेषविषयत्वेन न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । इदानीं घट इत्यादौ घटादेरेवेन्द्रियवेद्यत्वात् । कालस्य तत्त्वाभ्युपगमे तु ‘आकाशे बलाकाः’ इत्यादिप्रतीत्याऽऽकाशस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षविषयतापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । मायावादिमत आकाशस्याचाक्षुषत्वात् । रामानुजमते धारावाहिकज्ञानस्यैकत्वमाकाशस्य प्रत्यक्षविषयत्वं चास्तीत्यन्यदेतत् ।

साक्षात्कारिप्रमेति । साक्षात्कारिणी या प्रमेत्यर्थः । अत्र केचित्—इन्द्रियजन्या प्रमा साक्षात्कारिणीत्युच्यते । एतेन प्रत्यक्षज्ञाने जाते साक्षात्त्वज्ञाने जाते च तस्मिन्प्रत्यक्षप्रमाणज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यपास्तम् । इन्द्रियत्वेन तज्जन्यत्वस्य विवाक्षितत्वान्मनोजन्येऽनुमित्यादौ नातिव्याप्तिः शङ्कनीयेति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । मुक्तनित्येश्वर-

१ घ. नत्वम° । २ घ. ‘था चाक्षुषो जी°’ । ३ क. ग. ‘माणल°’ । ४ क. ग. त्रीणि । ५ घ. ‘त्कारप्र’ ।

प्रकाशसहिता ।

६

प्रमाकरणं प्रत्यक्षम् । अनुमानादिव्यावृत्त्यर्थं साक्षात्कारीति । दुष्टेन्द्रियज-
न्यावृत्त्यर्थं प्रमेति । तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम् । निर्विकल्पकसविकल्पकभेदात् ।
निर्विकल्पकं नाम गुणसंस्थानादिविशिष्टप्रथमपिण्डग्रहणम् । सविकल्पकं तु
सप्रत्यक्षमर्थं गुणसंस्थानादिविशिष्टद्वितीयादिपिण्डज्ञानम् । उभयविधमप्येतद्वि-
शिष्टविषयमेव । अविशिष्टग्राहिणो ज्ञानस्यानुपलम्भादनुपपत्तेश्च । ग्रहणप्रका-
रस्तु आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेन । इन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाश-
कारित्वनियमात् । अतो घटादिरूपार्थस्य चक्षूरूपेन्द्रियस्य च संनिकर्षे सत्यर्थं

ज्ञानेऽव्याप्तेः । तस्येन्द्रियनिरपेक्षत्वात् । साक्षात्त्वलक्षणं तु लैङ्गिकत्वशाब्दत्वस्मृतिस्त्व-
रहितं ज्ञानत्वमिति बोध्यम् । न च वैशद्यमात्रं साक्षात्त्वमिति वाच्यम् । सुषुप्त्यादाव-
विशदात्मस्वरूपस्य भानात् । प्रकाशांशवैशद्यस्य परोक्षज्ञानेऽपि सत्त्वाच्च । दुष्टेन्द्रि-
येति । दुष्टेन्द्रियजन्येऽन्यथाज्ञानादौ यथावस्थितव्यवहारानुगुणज्ञानत्वरूपप्रमालक्षण-
स्याभावात्तेषां प्रमाकरणत्वाभावात् प्रमाणत्वमिति बोध्यम् । निर्विकल्पकं नामेति ।
केचित्तु जातिगुणद्रव्यादीनामन्यान्यसंबन्धं विना पृथक्पृथगुपलम्भो निर्विकल्पकप्रत्य-
क्षम् । विशिष्टप्रत्यक्षे विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । दण्डी देवदत्त इतिवादित्याहुः ।
तत्र । दण्डदेवदत्तयोः पृथग्रहणस्य विशेषणविशेष्यभावप्रयुक्तत्वाभावात् । दण्डदेव-
दत्तयोः संबन्धात्पूर्वं यत्तयोः पृथग्रहणं तत्तयोः संबन्धाभावादेव । संबन्धोत्तरं तु पृथ-
ग्रहणमेव नास्ति । तदानीं विशेषणविशेष्यभावेनैव तयोः प्रतीतत्वात् । जातिव्यक्त्योस्तु
नियमेन संबन्धादेकसामग्रविद्येत्वाच्च तयोः पृथग्रहणं नैव संभवति । तस्मान्निर्वि-
कल्पकेऽपि संसंस्थानमेव वस्तुत्वमिति प्रतीयते । द्वितीयादिप्रत्ययेषु तस्यैव संस्थान-
विशेषस्यानेकवस्तुनिष्ठतामात्रं प्रतीयते । संस्थानरूपप्रकाराख्यस्य पदार्थस्यानेकवस्तु-
निष्ठतयाऽनेकवस्तुविशेषणत्वं द्वितीयादिप्रत्ययावगम्यमिति द्वितीयादिप्रत्ययाः सविक-
ल्पका इत्युच्यन्ते । यद्यपि प्रथमपिण्डग्रहणेऽनुवृत्तिर्न प्रतीयते तथाऽपि जातिः प्रती-
यत एव । नह्यनुवृत्तिर्जातिरपि त्वनुवृत्तं संस्थानमेवेति वेदार्थसंग्रहे स्पष्टम् । ननु प्रथ-
मपिण्डग्रहणजन्यसंस्कारनाशोत्तरं जायमानस्य द्वितीयपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वं
स्यात् । तदानीमनुवृत्तेरग्रहणादिति चेदिष्टमेव । द्वितीयादित्वेन यद्वितीयादिपिण्डग्र-
हणं तदेव सविकल्पकमित्यर्थस्य विवासेतत्त्वात् । इन्द्रियाणामिति । तत्र त्वगि-
न्द्रियं रसनेन्द्रियं च स्वसंबद्धवस्तुप्रकाशकमित्यनुभवादेव सिद्धम् । दूरस्थगन्धोऽपि
वायुवशात्समीपगत एव घ्राणेन्द्रियेण गृह्यत इति तदपि प्राप्यप्रकाशकार्यैव । चक्षुः-
श्रोत्रविषये त्वनुमानमुच्यते । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्राप्यप्रकाशकारि, इन्द्रियत्वा-

१ क. 'शिष्टं प्र' । २ ख. तु गु । ३ घ. 'णां वस्तुप्राप्यकारि' । ४ ग. 'प्यकारि' । ५ क.
ख. घ. चक्षुरादिरू ।

६

यतीन्द्रमतदीपिका—

घटः पट इति चाक्षुषज्ञानं जायते । एवमेव स्पर्शनप्रत्यक्षादयोऽपि । द्रव्य-
ग्रहणे संयोगः संबन्धः । द्रव्यगतरूपादिग्रहणे समवायानङ्गीकारात्संयुक्ता-
श्रयणं संबन्धः । निर्विकल्पकसविकल्पकभिन्नं प्रत्यक्षं द्विविधम् । अर्वाचीनमन-
र्वाचीनं चेति । अर्वाचीनं पुनर्द्विविधम् । इन्द्रियसापेक्षं तदनपेक्षं चेति । तदनपेक्षं
च द्विविधम् । स्वयंसिद्धं दिव्यं चेति । स्वयंसिद्धं योगजन्यम् । दिव्यं भगव-
त्प्रसादजन्यम् । अनर्वाचीनं त्विन्द्रियनिरपेक्षं मुक्तनित्येश्वरज्ञानम् । अनर्वाचीनं
तु प्रसङ्गादुक्तम् । एवं साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षमिति सिद्धम् ।

त्वगादीन्द्रियवत् । दूरस्थघटादिभिश्चक्षुषः संबन्धस्तु वृत्तिद्वारा बोध्यः ।
इन्द्रियाणां योग्यदेशे वृत्तिप्रसरणात् । स्यादेतत् । उन्मिषितमात्रं चक्षुश्चन्द्रं बोधयति ।
न चैकस्मिन्क्षणे तावान्देशो वृत्त्या लब्धायितुं क्षमः । क्रमे तु प्रतिपरमाण्ववच्छेदं
विलम्ब्य गमनात्प्रतीतिरपि विलम्बेत । दूरासन्नग्रहणकालतारतम्यं च स्यात् । वृत्तिप्र-
सरणाभावे तु प्राप्यप्रकाशकारित्वं न सिध्यति । भैवम् । सूर्योदये सकलदिग्व्यापिन्याः
प्रभाया इवेन्द्रियवृत्तेरपि तादृशवेगातिशयाङ्गीकारेणादोषात् । तत्र सतोऽपि क्रमस्य
दुर्लक्ष्यतया पञ्चपत्रशतवेधरीत्या यौगपद्याभिमानात् । तां च वृत्तिमालोकाद्यनुप्रवेशानु-
गुणसंनिवेशवानम्बुकाचादिः स्वभावादेव न सर्वथा प्रतिबध्नातीति तद्व्यवहितस्य यथा-
यथमविशदं प्रत्यक्षं भवत्येव । वस्तुस्वभाववैचित्र्यं चावश्यं त्वयाऽप्यभ्युपेयम् । अन्यथा
ह्यप्राप्यग्रहणेऽपि कुड्यादिव्यवहितं न ग्राह्यं काचादिव्यवहितं तु ग्राह्यमित्यत्र निया-
मकाभावः । अञ्जनादिसंस्कृतनयनप्रभायाः पृथिव्यादावनुप्रवेशात्तदक्तचक्षुषां निधिप्र-
भृतेरुपलम्भः । अथ श्रोत्रेन्द्रियस्य दूरस्थशब्देन कथं संबन्धः । सांख्यास्तु चक्षुरि-
न्द्रियस्येव श्रोत्रेन्द्रियस्यापि वृत्तिद्वारैव संबन्धः । न तु वायुवशादुत्पन्नस्य शब्दस्ये-
न्द्रियदेश एव संबन्धः । अत एव भेरीशब्दो मया श्रुत इति अमुकदिशि शब्दो
जात इति च धीः संगच्छत इत्याहुः । तन्न । तथा सति दूरस्थो भेरीशब्दं विलम्बेन
शृणोति वादकास्तदासन्नाश्चाविलम्बेनेति वैषम्यं निर्वाजं स्यात् । तस्माद्वायुवशात्समी-
पमागच्छन्नेव शब्दो गृह्यत इत्यभ्युपेयम् । एवमपि भेरीशब्दो मया श्रुत इति धीरु-
पपद्यते । अमुकदिशि शब्दो जात इति त्वनुमानेनापि गम्यत इति बोध्यम् । द्रव्यग्र-
हण इति । त्वक्चक्षुर्नानासि द्रव्याद्रव्यग्राहकाणि । श्रोत्रजिह्वाघ्राणान्यद्रव्यग्राह-
काणि । संयोग इति । तदुक्तं तत्त्वरत्नाकरे—

‘तत्र वृद्धा विदामासुः संयोगं संनिकर्षणम् ।

संयुक्ताश्रयणं चेति यथासंभवमूह्यताम्’ इति ।

प्रकाशसहिता ।

७

ननु यथावस्थितव्यवहारानुगुणज्ञानं प्रमेत्युक्तम् । एवं च स्मृतेरपि यथावस्थितव्यवहारानुगुणत्वेन प्रामाण्यात्स्मृतेरपि प्रमाणत्वेन परिगणनाच्च त्रीण्येव प्रमाणानीति कथं प्रतिपाद्यत इति चेदुच्यते—स्मृतेः प्रामाण्याङ्गीकारेऽपि संस्कारसापेक्षत्वात्तस्याः प्रत्यक्षमूलभूतत्वान्मूलभूते प्रत्यक्षेऽन्तर्भाव इति न पृथक्प्रमाणकल्पनम् । अतस्त्रीण्येव प्रमाणानि संभवन्ति । स्मृतिर्नाम पूर्वानुभवजन्यसंस्कारमात्रजन्यं ज्ञानम् । तत्र चोद्बुद्धः संस्कारो हेतुः । तदुद्बोधश्च

‘सदृशादृष्टचिन्तायाः स्मृतिबीजस्य बोधकाः’

इत्युक्तप्रकारेण कचित्सदृशदर्शनाद्भवति कचिददृष्टात्कचिच्चिन्तया । आदिशब्देन साहचर्यस्मापि ग्रहणात्तेनापि भवति सादृश्यजा यथा—देवदत्तयज्ञ-दत्तयोः सदृशयोर्देवदत्तदर्शनेन यज्ञदत्तस्मृतिः । द्वितीया यथा—यादृच्छिकी कालान्तरानुभूतश्रीरङ्गादिदिव्यदेशस्मृतिः । तृतीया यथा—चिन्त्यमाने सति श्रीषेङ्कटेशस्य कम्पनीयदिव्यमङ्गलविग्रहस्मृतिः । चतुर्थी तु सहचरितयोर्देवदत्तयज्ञदत्तयोर्मध्येऽन्यतरदर्शनेन तदन्यतरस्मृतिः । सम्यक्पूर्वमनुभूतस्य सर्वस्य स्मृतिविषयत्वनियमः । कचित्कालदैर्घ्याद्वाध्यादिना वा संस्कारप्रमोषात्स्मृत्यभावः ।

स्मृतेरिति । सदृशादृष्टचिन्ताद्यैः संस्कारानुग्रहे ततः संस्कारोद्बोधे या परिणमति मतिः सा स्मृतिः । सा च स्वकारणभूतप्रमितिभ्रान्तिसंशयानुरोधेन स्वयमपि तादृग्भा सती त्रिप्रकारेति सर्वार्थसिद्धावुक्तम् । केचित्तु सर्वाऽपि स्मृतिरयथार्थैवार्थशून्यत्वात् । नहि पाकरक्ते घटे श्यामतामतिर्यथार्था । तद्वन्नित्युत्तपूर्वावस्थे वस्तुनि तत्तामुल्लिखन्ती स्मृतिरयथार्थैवेत्याहुः । तत्र । स्मर्तव्यस्यापि विषयस्य स्वकाले विद्यमानत्वात् । नहि स्मृतिर्निवृत्तामपि पूर्वावस्थां वर्तमानत्वेनोल्लिखति । तथाचेदिदमित्येवोल्लिखेत् । अपि तु निवृत्तत्वेनैव । अन्यथा तत्तोल्लेखाभावप्रसङ्गात् । पाकरक्ते तु श्यामताप्रत्ययो निवृत्तमपि श्यामत्वं वर्तमानत्वेनोल्लिखतीति विषमो दृष्टान्तः । एवमेवातीतानागतानुमानागमयोगिप्रत्यक्षेषु नष्टविषयत्वेऽपि याथार्थ्यं द्रष्टव्यम् । नन्वेवं स्मृतेर्यथार्थत्वेऽपि प्रमाणत्वं कुतः । कणादेन तेष्वापरिगणनादिति चेदत्र सर्वार्थसिद्धिकाराः—न ह्यक्षपादः कणादः कपिल इत्यादयः प्रामाणिकत्वेन परिग्राह्याः । युक्तियुक्तं तु गृहीतम् । न पुनस्तद्वाक्यगौरवादिति । तथाच तैरनुक्तमपि युक्तियुक्तं चेद्ग्राह्यमेव । तैरुक्तमपि युक्तिविरुद्धं चेत्त्याज्यमेव । दृश्यते च स्मृतेः प्रमाणत्वेन परिगणनम्—

‘स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम्’ इत्यादौ ।

१ ग. ‘ज्ञानत्वे’ । २ ग. घ. ‘ण्येवेति संभवति । स्मृ’ । ३ घ. ‘स्य स्मृ’ ।

८

यतीन्द्रमतदीपिका—

यथा स्मृतेः प्रत्यक्षेऽन्तर्भावस्तथा सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाया अपि प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः । अस्मन्मतेऽभावस्य भावान्तररूपत्वात्तज्ज्ञानस्यापि प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः । भूतले घटात्यन्ताभावो भूतलमेव । घटप्रागभावो नाम मृदेव । घटध्वंसश्च कपालमेव । प्रायः पुरुषेणानेन भवितव्यमेतदूहः । पुरः किंसेङ्गकोऽयं वृक्ष इत्यनध्यवसायो ज्ञानं संशय उक्तः । एतयोरपि प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः । पुण्यपुरुषनिष्ठा प्रतिभाऽपि प्रत्यक्षेऽन्तर्भूता । सर्वं विज्ञानं यथार्थमिति वेदान्तविदा मतिमित्युक्तत्वात् । भ्रमादिप्रत्यक्षज्ञानं यथार्थमेव । अख्यात्यात्म

अथानुपलब्धिप्रमाणस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावमाह—अस्मन्मत इति । अन्तर्भाव इति । तथा च प्रयोगः—अभावज्ञानमिन्द्रियजन्यमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्धटादिज्ञानवदिति । ननु गजाभाववति कचित्प्रदेशे विद्यमानमपि गजाभावं कारणाभावादननुभूयान्यत्र गतश्चैत्रो मैत्रेण ‘तस्मिन्प्रदेशे गजो दृष्टः किम्’ इति पृष्ठः संस्तत्प्रदेशे गजाभावं निश्चिनोतीति तदर्थमनुपलब्धिप्रमाणमङ्गीकार्यमेव । नह्यत्र प्रत्यक्षं क्रमेति । तत्प्रदेशस्येदानीमिन्द्रियासन्निकर्षादिति चेत्सत्यम् । तत्प्रदेशे गजाभावः स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावादनुमीयते । तथा च प्रयोगः विप्रतिपन्नः प्रदेशो गजवत्तया मयाऽननुभूतः, स्मर्तव्यत्वे सति तद्वत्तयेदानीमस्मर्यमाणत्वादिति । तथाच स्मरणाभावादननुभवाभावः । अनुभवाभावाच्च विषयाभाव इति तत्सिद्ध्यर्थं न प्रमाणान्तरापेक्षेति भावः । एतयो-रपीति । ननु संशयस्यायथार्थज्ञानत्वेन कणादेन प्रतिपादनात्कथं प्रामाण्यमिति चेन्न । स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यत्र पुरोवर्तिवस्तुज्ञानं स्थाणुत्वपुरुषत्वविषयकं ज्ञानं चैकमेवेति वक्तुं न शक्यते । पुरोवर्तिवस्तुनः स्थाणुत्वविशिष्टतया भावे पुरुषत्वविशिष्टतया भानासंभवात् । एवं पुरुषत्वविशिष्टतया भावे स्थाणुत्वविशिष्टतया भानासंभवात् । तथाच तत्र ज्ञानद्वयमवश्यं वाच्यम् । तत्र चोर्ध्वद्वयभानमनुभवः । स्थाणुपुरुषभानं तु स्मरणम् । तत्रापि पूर्वमनुभवः । तेन कोटिद्वयस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधे पश्चात्कोटिद्वयस्मरणं जायते । यथार्थत्वं तु द्वयोरप्यनयोर्निर्विवादमेव । ऊहविषयेऽप्येवमेव बोध्यम् । प्रतिभाऽपीति । भूतभाविवस्तुसाक्षात्काररूपाया अप्यस्या यथार्थत्वमेव । वस्तुसाक्षात्कारस्य वस्तुसदृशवस्तुसाक्षात्काररूपत्वात् । स्वसदृशे वस्तुनि स्वस्यांशतो विद्यमानत्वात् । तदाह—सर्वं विज्ञानमिति ।

अख्यातीति ।

आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।

तथाऽनिर्वचनख्यातिरित्येतत्ख्यातिपञ्चकम् ॥ १ ॥

१ ग. 'व एवं सो' । २ क. प्र. 'हः । संश' ।

प्रकाशसहिता ।

९

ख्यात्यनिर्वचनीयख्यात्यन्यथाख्यात्यसत्ख्यातिवादिनो निरस्य सत्ख्याते-
पक्षस्वीकारात् ।

योगाचारा माध्यमिकास्तथा मीमांसका अपि ।

नैयायिका मायिनश्च प्रायः ख्यातीः क्रमाज्जगुः ॥ २ ॥

तत्राऽऽत्मख्यातिर्नामाऽऽत्मनो बुद्धेः ख्यातिर्विषयरूपेण प्रतिभासः । इदं रजतमिति बुद्धिरेव रजतरूपेणावभासते । न तत्र विषयान्तरापेक्षा । अयं घट इत्यादिषु सर्वत्र बुद्धेरेव विषयाकारोल्लेखसंभवेनात्रापि तथैवौचित्यात् । प्रयोगश्च — विमतं रजतं बुद्धिरूपं चक्षुरा-
दिसंप्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वात्संमतबुद्धिवादिति विज्ञानवादिनो बौद्धाः । तच्चिन्त्यम् ।
चतुर्विधान्हेतुप्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इति हि तेषां मतम् । तत्र न तावत्सहकारि-
प्रत्ययाख्यादालोकादे रजताकारोदयः संभवति । तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधि-
पतिप्रत्ययाख्याचक्षुरादेः । तस्य विषयनियममात्रहेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्यया-
ख्यात्पूर्वज्ञानात् । विजातीयघटज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयादर्शनात् । नाप्या-
लम्बनप्रत्ययाख्याद्वाह्यात् । विज्ञानवादिना तदनङ्गीकारात् । ततः कथं रजताद्यसत्त्वे
विज्ञानस्य रजताकारसमर्पणम् । नच संस्कारसामर्थ्येन तत्कल्पनमिति वाच्यम् ।
विकल्पासहत्वात् । तथाहि — स संस्कारः किं स्थायी क्षणिको वा । आद्ये क्षणिकं
सर्वमिति त्वदीयसिद्धान्तहानिः । अन्ये तस्य द्वितीयक्षणावृत्तित्वेन रजताकारकल्पना-
हेतुत्वायोगात् । पक्षद्वयेऽपि तस्य संस्कारस्य ज्ञेयत्वेन विज्ञानमात्रवादहानिश्च । किंच
स रजताकारः कथमुत्पद्यते । बाह्यार्थाज्जायत इति तु वक्तुमशक्यम् । त्वया बाह्यार्थ-
स्यानङ्गीकारात् । ज्ञानमपि विशुद्धं तावन्न तज्जनकम् । तस्य मोक्षरूपत्वात् । दृष्टकारणज-
न्यज्ञानं तज्जनकमिति चेत्तत्रापि जनकीभूतज्ञानमेव रजतग्राहकमन्यद्वा । नाऽऽद्यः । क्षणि-
कयोर्जन्यजनकयोर्भिन्नकालीनत्वेनापरोक्षरजतप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । नान्त्यः । अन्यस्य
ज्ञानस्य रजतजन्यत्वे रजतादिबाह्योऽर्थोऽङ्गीकार्यः स्यात् । रजताजन्यत्वे तु रजतं
न तद्विषयः स्यात् । ज्ञानाकारार्पको हेतुर्विषय इत्यङ्गीकारात् । तस्मादात्मख्यातिपक्षे
रजतमेव न प्रतीयेत । किंच बुद्धिबोध्ययोरभेदं ब्रुवता विरुद्धधर्माध्यासेन भेदः कश्चि-
दङ्गीकृतो न वा । न चेत्क्षणभेदाद्यसिद्धिप्रसङ्गः । अङ्गीकृतश्चेत्तृतीयाद्यनेकाकार-
ग्राहिण्येकत्र ज्ञाने कथं मिथोविरुद्धश्चेत्तृतीयादितादात्म्यसंभव इति बोध्यम् ।

असत्ख्यातिर्नामासतो रजतादेः ख्यातिः प्रतीतिरिति शून्यवादिनो बौद्धाः । वाच-
स्पतिमिश्रा अपि शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञाने प्रसिद्धयोः शुक्तिरजतत्वयोरलीक एव
समवायो भासत इत्यसत्ख्यातिमङ्गीचकुः । तच्चिन्त्यम् । असतो भानासंभवात् । अन्यथा
शशशृङ्गादेरपि भानं स्यात् । ननु पदार्थस्य सत्त्वं न सिध्यतीत्यसत्ख्यातिरवश्य-

१०

यतीन्द्रमतदीपिका—

मेष्टव्या । पदार्थश्च प्रमाणप्रमेयभेदेन द्विधा भिन्नः । तत्र प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाधीना । प्रमाणसिद्धिश्च तस्मादेव प्रमाणादन्यतो वा । आद्य आत्माश्रयः । द्वितीयेऽनवस्था । तथाच प्रमाणासिद्धौ प्रमेयमपि न सिध्यतीति सर्वत्रासत्ख्यातिरेवेति चेन्न । त्वदुक्तोऽयं प्रमाणप्रतिषेधः प्रमाणासिद्धौ न वा । आद्ये व्याहृतिः । अन्त्ये प्रमाणप्रतिषेधं स्वीकुर्वता त्वया प्रमाणं कुतो न स्वी क्रियते । प्रमाणप्रतिषेधस्य प्रमाणस्य च प्रमाणासिद्धत्वा विशेषादित्यलमनेन ।

भीमांसकास्वरूपातिमाहुः—अख्यातिर्नाम न ख्यातिरख्यातिरप्रतीतिः । शुक्तिरजतस्थल इदं रजतमित्यत्रेदमंश एव प्रत्यक्षप्रतीतिविषयः । न रजतांशः । तस्य चक्षुराद्यसंनिकर्षात् । रजतमिति तु स्मृत्याकारदर्शनमित्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । रजतस्य प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानत्वात् । स्मर्यमाणस्याप्रवर्तकत्वाच्च । न च यथा शुक्ले पतिष्यामीति वाय्वादिवशात्कर्दमे पतति तथैवात्रावशागतप्रवृत्तिन्यायेन रजतप्रतीत्यभावेऽपि प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । इदं रजतमित्यत्रेदमर्थभूतभास्वरद्रव्यजिघृक्षयेव प्रवृत्तेरुपलभ्यमानत्वात् । नचारजतेऽपि रजतभेदाग्रहात्प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । अग्रहस्य कचिदपि प्रवृत्तिहेतुत्वाददर्शनात् । किं च यथा निवृत्तिकारणभूतभेदग्रहाभावात्प्रवर्तते तथा प्रवृत्तिकारणभूताभेदग्रहाभावात्किं न निवर्तते । यथा भेदग्रहस्य निवृत्तिकारणत्वं नेदं रजतमित्यत्र दृश्यत एवमभेदग्रहस्य प्रवृत्तिकारणत्वमिदं रजतमित्यभ्रान्तबुद्धौ दृष्टमेव । ततश्चाभेदग्रहरूपप्रवृत्तिकारणाभावात्प्रवृत्तिप्रतिषेधभूता निवृत्तिः कथं न स्यात् । न च सत्यरजते प्रवृत्तिरपि रजतभेदाग्रहादेवेति वाच्यम् । तथाऽपि रजतार्थिनः कदाचिद्रजतान्निवृत्तिरपि रजतभेदाग्रहादिति दृश्यत इति शुक्तिरजतस्थले निवृत्तिकारणभूतरजतभेदाग्रहसद्भावान्निवृत्तिरनिवार्यैवेत्यवधेयम् ।

अन्यथाख्यातिर्नामान्यस्यान्यरूपेण प्रतीतिः । देशकालान्तरगतं रजतमेव शुक्तिसंप्रयुक्तेन दोषोपहतेनेन्द्रियेण शुक्त्यात्मना गृह्यते । न चैवमननुभूतस्यापि ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । सादृश्यादेर्नियामकत्वात् । प्रयोगश्च—विवादपदं शुक्तिशकलं रजतज्ञानविषयो रजतोपायान्यत्वे सति रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वात्सत्यरजतवत् । रजतस्योपायः कारणं खन्यादिः । तस्य रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वेऽपि रजतज्ञानविषयत्वाभावाद्बहिचारः । तद्वारणाय सत्यन्तं विशेषणमुपात्तमिति नैयायिकाः । तत्रान्यथात्वं किं ज्ञानेऽथवा फल उत वस्तुनि । नाऽऽद्यः । रजताकारं ज्ञानं शुक्तिमालम्बत इति ज्ञानेऽन्यथात्वं वाच्यम् । तत्र रजताकारग्रस्तं ज्ञानं प्रति शुक्तेः स्वाकारसमर्पणासंभवः । न द्वितीयः । फलस्य स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्शनात् । नापि तृतीयः । वस्तुन्यन्यथात्वं हि शुक्तिकायां रजततादात्म्यं किंवा रजताकारेण परिणामः । आद्येऽत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासंभवः । द्वितीये तु बाध एव न स्यात् । रजतज्ञानमबाध्यं

प्रकाशसहिता ।

११

परिणामज्ञानत्वात्क्षीरपरिणामदुग्धज्ञानवत् । शुक्तिः पुनः क्षीरवदेव बाध्येत । तथा चान्यथाख्यातिर्दुर्वचः । प्रयोगश्च-विमता शुक्ती रजतज्ञानाविषयः शुक्तित्वादितरशुक्तिवत् । नच प्रागुक्तहेतुना सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम् । तस्य सविशेषणत्वेन दुर्बलत्वात् । मायिनस्त्वनिर्वचनीयख्यातिमाहुः । अनिर्वचनीयख्यातिर्नाम सत्त्वेनासत्त्वेन चानिर्वचनीयस्य रजतादेः ख्यातिः प्रतीतिः । शुक्तिरजतस्थले च रजतं न सत् । भ्रान्तिबाधयो-रसंभवात् । नाप्यसत् । ख्यातिबाधयोरसंभवात् । बाधस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेनासत्तद-संभवात् । किंतु शुक्लज्ञानपरिणामभूतं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमपूर्वं रजतमुत्पद्यते । तदेव च तत्र रजतज्ञानविषयः । तदुक्तम्—

‘ सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तो नासत्त्वे ख्यातिबाधने ।

सदसद्भ्यामनिर्वाच्याविद्याऽऽविद्यैः सह भ्रमः ’ इति ॥

आविद्यैरविद्यापरिणामभूतै रजतादिभिः । प्रपञ्चस्याप्यनाद्यविद्यापरिणामभूतत्वादनिर्वचनीयत्वमेवेति । तदपि चिन्त्यम् । अनिर्वचनीयत्वं वाच्यत्वरालिख्यं चेत्सर्वव्यवहार-विरोधः । ब्रह्मण्यपि त्वया वाच्यत्वरालिख्याभ्युपगमेन तस्यापि प्रपञ्चतुल्यत्वापत्तिश्च । सत्त्वासत्त्वरहितत्वमिति चेच्छुक्तिरजतादावपि प्रातिभासिकसत्त्वस्य त्वयाङ्गीकारेण तत्रा-निर्वचनीयत्वानापत्तिः । न च सत्त्वपदेन पारमार्थिकमेव सत्त्वं गृह्यत इति वाच्यम् । तथाऽपि ब्रह्मण्यतिप्रसङ्गात् । न हि ब्रह्मण्यपि पारमार्थिकं सत्त्वं नाम कश्चिद्धर्मस्त्वये-ष्यते । तस्य निर्धर्मकत्वेन त्वयाऽङ्गीकारात् । अथ सदसद्विलक्षणत्वमेवानिर्वचनीयत्वमिति चेन्न । तथाविधस्य वस्तुनः प्रमाणशून्यत्वात् । सर्वं हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यम् । प्रतीतिश्च काचित्सदाकारा घटादिविषया । काचिदसदाकारा च शशशृङ्गादिविषया । न तत्र तृतीया विधा काचिदुपलभ्यते । प्रतीतिविरुद्धस्यापि प्रतीतिविषयत्वेऽङ्गीक्रिय-माणे सर्वं सर्वप्रतीतिर्विषयः स्यात् । सतोऽपि घटादेरसत्प्रतीतिविषयत्वं स्यात् । असतोऽ-पि शशशृङ्गादेः सत्प्रतीतिविषयत्वं स्यात् । किंच प्रपञ्चस्य प्रतीतिबाधाभ्यां सत्त्वा-सत्त्वयोः सिद्धौ तयोः समुच्चयो विकल्पो वा स्यान्न तद्विलक्षणत्वम् । किंचैतदनिर्व-चनीयत्वं स्वयं सदसद्भा । सत्त्वे कथं तस्यासत्यप्रपञ्चवृत्तिता । असत्त्वे तु किं तेन कृतं स्यात् । किंचानिर्वचनीयरजताद्युत्पत्तौ किं कारणम् । न तावत्प्रतीतिः । उत्पत्तेः प्राक्तस्या असंभवात् । नापीन्द्रियाणि । तेषां ज्ञानकारणत्वात् । नापि तद्गतो दोषः । तस्य पुरुषाश्रयत्वेन शुक्तावनिर्वचनीयरजतोत्पादकत्वायोगात् । नापि दुष्टानीन्द्रि-याणि । तेषामपि स्वकार्यभूते ज्ञान एव विशेषकरत्वात् । अथ विषयगतो दोषः कारण-मिति चेत्स किं विषयमात्रनिष्ठो विषयपुरुषोभयनिष्ठो वा । आद्ये पुरुषस्य सर्वथा निर्दोषत्वेन भ्रमासंभवः । अन्ये तूभयनिष्ठदोषस्य केवलविषये कार्योत्पादकत्वा-संभव इति बोध्यम् ।

१२

यतीन्द्रमतदीपिका—

सत्ख्यातिर्नाम ज्ञानविषयस्य सत्यत्वम् । तर्हि भ्रमत्वं कथमिति चेद्भि-
षयव्यवहारबाधाद्भ्रमत्वम् । तदुपपादयामः—पञ्चीकरणप्रक्रियया पृथिव्यादिषु
सर्वत्र सर्वभूतानां विद्यमानत्वात् । अत एव शुक्तिकादौ रजतांशस्य विद्य-
मानत्वाज्ज्ञानविषयस्य सत्यत्वम् । तत्र रजतांशस्य स्वल्पत्वाच्च न
व्यवहार इति तज्ज्ञानं भ्रमः । शुक्त्यंशभूयस्त्वज्ञानाद्भ्रमानिष्टात्तिः । स्वप्नादि-
ज्ञानं तु सत्यमेव । तत्तत्पुरुषानुभाव्यतया तत्तत्कालावसानात्रयादीन्परम-
पुरुषः सृजतीति श्रुत्याऽवगम्यते । पीतः शङ्ख इत्यादौ नयनवर्तिपित्तद्रव्यसं-
युक्ता नायनरश्मयः शङ्खादिभिः सह संयुज्यन्ते । तत्र पित्तगतपीतिमा
भिभूतः शङ्खगतशुक्लिमा न गृह्यते । अतः स्वर्णानुलिप्तशङ्खवत्पीतः शङ्ख
इति प्रतीयते । सूक्ष्मत्वात्पीतिमा स्वनयननिष्क्रान्ततया स्वेनैव गृह्यते न

विषयव्यवहारोति । रज्ज्वां दूरतः सर्पज्ञाने ततः समीपं गतः सर्पज्ञानं भ्रम इति
प्रत्येति । तत्र यद्यपि रज्ज्वां सर्पांशानां विद्यमानत्वेन विषयस्य सत्यत्वं तथाऽपि तदं-
शानामरूपत्वेन तत्रायं सर्प इति व्यवहारो न भवति । अत एव तस्य भ्रमत्वम् ।
न तु विषयासत्यत्वात् । रज्ज्वां सर्पांशानां विद्यमानत्वं तु ।

‘तदेव सदृशं तस्य यत्तद्रव्यैकदेशभाक्’ ।

इत्युक्तरीत्या सिद्धम् । अत एव ।

‘सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितम् ।

सोमावयवसद्भावादिति न्यायविदो विदुः’ ॥

शुक्तिकादाविति । रजतस्य तेजस्त्वेन तदंशानां पञ्चीकरणप्रक्रियया शुक्ति-
कादिपृथिव्यां विद्यमानत्वादित्यर्थः । श्रुत्येति । तथाच श्रुतिः—‘न तत्र रथा न
रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथात्रययोगान्पथः सृजते....स हि कर्ता’
(बृ. ४।३।१०) इति । रथे युज्यन्त इति रथयोगा अश्वाः । एते च पदार्था-
स्तत्तत्पुरुषानुभाव्या एवेत्यन्येषां न तदुपलब्धिः । तत्तत्कालावसाना एवेति तस्यैव
स्वप्नद्रष्टृर्जागृतौ न तदुपलब्धिः । एतादृशविचित्रपदार्थकर्तृत्वं सत्यसंकरूपस्याऽश्चर्य-
शक्तेरीश्वरस्य संभवत्येवेति न काचिदनुपपत्तिः । प्रतीयत इति । ननु दूरस्थशङ्खस्य
सामीप्याभावाच्चत्रस्थपित्तद्रव्यं पित्तोपहतेनापि पुरुषेण कथं गृह्यत इति चेन्न ।
पित्तोपहतेन पुरुषेण स्वनयननिष्क्रान्तपित्तद्रव्यज्ञानजनितसंस्कारसहायेन शङ्खस्य
पित्तद्रव्यं दूरस्थमपि स्वचाक्षुषरश्मिभिर्ज्ञायते । यथाऽऽकाशेऽतिदूरगतः पक्षी
न द्रष्टुं शक्यते । परं तु स्वसमीपदेशोत्पत्तनकालादारभ्य सततं दृश्यमानस्तत्संस्कारसह-

१ घ, ‘अभिज्ञा नय’ ।

मकाशसहिता ।

१३

स्वन्यैः । जपाकुसुमसमीपवार्तिस्फटिकमणिरपि रक्त इति गृह्यते । तज्ज्ञानं सत्यमेव । मरीचिकायां जलज्ञानमपि पञ्चीकरणप्रक्रियया पूर्वोक्तवदुपपद्यते । पञ्चीकरणप्रक्रिया तूत्तरत्र वक्ष्यते । दिग्भ्रमोऽपि तथैव । दिशि दिगन्तरस्य विद्यमानत्वात् । अवच्छेदकमन्तरेण दिगितिद्रव्यान्तरानङ्गीकाराच्च । अला-
तचक्रादौ तु शैष्ट्यात्तदन्तरालाग्रहणात्तत्तद्देशसंयुक्ततत्तद्वस्तुन एव चक्राकारेण ग्रहणम् । तदपि सत्यमेव । दर्पणादिषु निजमुखादिप्रतीतिरपि यथार्था । दर्पणादिप्रतिहतगतयो नायनरश्मयो दर्पणादिग्रहणपूर्वकं निजमुखादि गृह्णन्ति । तत्राप्यतिशैष्ट्यादन्तरालाग्रहणात्तथा प्रतीतिः । द्विचन्द्रज्ञानादा-
वप्यङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिभिर्नायनतेजोगतिभेदेन सामग्रीभेदात्सामग्रीद्वय-

कृतेन चक्षुषा द्रुगतोऽपि ज्ञायते तद्वत् । रक्त इतीति । जपाकुसुमप्रभाभिभूतत्वात् । तत्र जपाकुसुमप्रभा वितताऽपि स्फटिकादिस्वच्छद्रव्यसंयुक्ता स्फुटतरमुपलभ्यते । तत एव च तत्समीपवार्तिनोऽन्ये घटादयः पदार्था न रक्ता उपलभ्यन्ते । पञ्चीकरणप्रक्रिययेति । तथा च तेजःपृथिव्योरप्यम्बुनो विद्यमानत्वात्तज्ज्ञानं सत्यमेव । तत्रेन्द्रियदोषेण तेजःपृथिव्योरग्रहणम् । अदृष्टवशाच्चाम्बुन एव ग्रहणम् । अयथार्थज्ञानवादिभिरपि क्वचिदेव भ्रमस्य स्वीकृतत्वेन तन्नियामकत्वमदृष्टस्याङ्गी-
कर्तव्यमेव । विद्यमानत्वादिति । तथा च पूर्वदिशः पश्चिमदिक्त्वेन ज्ञानं यथा-
र्थमेव । पूर्वस्यां दिशि पश्चिमदिगंशस्य वस्तुतः सत्त्वात् । वस्तुतो दिश एकत्वात् । दिग्भेदस्योपाधिकत्वात् । यो ग्रामस्तत्पश्चिमदिक्स्थैः पूर्वदिक्स्थ इति व्यवहियते स एव तत्पूर्वदिक्स्थैः पश्चिमदिक्स्थ इति व्यवहियते । द्रव्यान्तरानङ्गीकारादिति । एतच्च चतुर्थेऽवतार आकाशनिरूपणे वक्ष्यते । अलातेति । अलातमुखमुकम् । तद्यदा चक्रवद्भ्राम्यते तदा वस्तुतस्तत्प्रतिक्षणमैकैकदिक्संयुक्तमपि सर्वदिक्संयुक्तमिव वर्तुलाकारं दृश्यते । तत्रान्तरालाग्रहणाद्वर्तुलाकारप्रतीतिर्भवति । वास्तविकचक्रेऽपि वर्तुलाकारप्रतीतावन्तरालाग्रहणमेव मूलम् । इयांस्तु विशेषः—वास्तविकचक्रेऽन्तराला-
भावादेव तदग्रहणम् । अत्र त्वन्तरालसत्त्वेऽपि शैष्ट्यात्तदग्रहणमिति । गृह्णन्तीति । ननु स्वमुखस्यैव ग्रहणे स्वमुखस्य स्वाभिमुखत्वाभावेन तस्य स्वाभिमुखत्वेन कथं प्रतीतिरित्यत आह—तत्रापीति । अन्तरालाग्रहणात् । दर्पणमुखयोर्यदन्तरालं तदग्र-
हणात् । अङ्गुल्यवष्टम्भः । अङ्गुल्या नेत्रनिरोधः । तिमिरः । नेत्ररोगः तेजोगतीति । तेजोगतिरेव चन्द्रग्रहणसामग्री । सा च द्विधा । एका स्वाभाविकी

१४

यतीन्द्रमतदीपिका—

मन्योन्यनिरपेक्षं चन्द्रद्वयग्रहणे हेतुर्भवति । सामग्रीद्वयं पारमार्थिकं तेन चन्द्र-
द्वयज्ञानं भवति ।

अतः सर्वं ज्ञानं सत्यं सविशेषविषयं च । निर्विशेषवस्तुनोऽग्रहणात् । एवं-
भूतं प्रत्यक्षं भेदविशिष्टमेव प्रथमतो गृह्णाति । भेद इति व्यवहारे तु प्रतियो-
ग्यपेक्षा न तु स्वरूपे । तेनानवस्थान्योन्याश्रयदोषोऽपि नास्ति । उपर्युपर्य-
पेक्षाऽनवस्था । परस्परापेक्षाऽन्योन्याश्रयः । ननु दशमस्त्वमसीत्येतदपि
प्रत्यक्षं किं न स्यादिति चेन्न । त्वमित्येतस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि दशमोऽहमित्यस्य
वाक्यजन्यत्वात् । यदि दशमोऽहमित्यस्य प्रत्यक्षविषयत्वं तर्हि धर्मवांस्त्वमसी-

ऋजुः । द्वितीया त्वङ्गुलीनिरोधादिमूलिका वक्रपूता । तत्रैका सामग्री स्वदेशविशिष्टं
चन्द्रं गृह्णाति । द्वितीया तु किञ्चिद्वक्रगतिश्चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशवि-
युक्तं गृह्णाति । न च चन्द्रसमीपदेशे चन्द्राभावात्कथं तत्र चन्द्रग्रहणमिति वाच्यम् ।
चन्द्राधिकरणदेशतत्समीपदेशयोरन्तरालाग्रहणेन द्वितीयसामग्र्या चन्द्रस्य स्वाधिकर-
णदेशस्थत्वेनाग्रहणाच्च तथा प्रतीतेः । ततश्च ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादेकत्वग्रहणा-
भावाच्च द्वौ चन्द्राविति भवति प्रतीतिरिति बोध्यम् ।

अग्रहणादिति । विशेषरहितस्य वस्तुनो रूपाद्यभावाच्च तत्र प्रत्यक्षं क्रमते
निर्विकल्पकप्रत्यक्षमपि गुणसंस्थानादिविशिष्टविषयकमेवेति प्रागुक्तमेव । भेदविशिष्ट-
मेवेति । संस्थानरूपजतेरेव भेदस्वरूपत्वेन तादृशभेदविशिष्टमेव गृह्णातीत्यर्थः । यदि
भेदो नाम जात्यपेक्षया कश्चिदन्योऽन्योन्याभावरूपः स्यात्तर्हि तत्स्वरूपे प्रतियोग्यपेक्षा
स्याद्वयः पटाद्विन्न इति । तत्र च घटनिष्ठो भेदो घटस्वरूप एव वा घटाद्विन्नो वा ।
आद्ये घटस्वरूपे गृहीते स्वरूपव्यवहारवत्सर्वस्माद्भेदव्यवहारप्रसक्तेः । स्वरूपमात्र-
भेदवादिनो भेदस्य प्रतियोग्यपेक्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् । हस्तः कर इतिवद्वयो
मिन्न इति पर्यायत्वं च स्यात् । अन्ये घटनिष्ठे प्रथमे भेदे घटप्रतियोगिको द्वितीयो
भेदः कल्प्यः । तस्मिंश्च द्वितीये भेदे प्रथमभेदप्रतियोगिकस्तृतीयो भेदः कल्प्य इत्यन-
वस्था स्यात् । किञ्च जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणं भेदग्रहणे सति
जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणम् । अगृहीते हि घटस्य पटाद्भेदेऽयं घटजातीय इति
ज्ञातुमशक्यत्वादित्यन्योन्याश्रयः स्यात् । अतो जातिरेव भेद इत्यङ्गीकार्यमिति
भेदविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षमिति सिद्धम् । ननु यदि जातिरेव भेदस्तर्हि तस्य प्रतियोग्य-
पेक्षा न स्यादिति चेद्विषमैवैतत् । कथं तर्हि सा लोके दृश्यत इत्यत आह—
भेद इति व्यवहार इति । धर्मवानिति । न च धर्मस्यातीन्द्रियत्वाच्च प्रत्यक्षमिति वाच्यम् ।

१ घ. °न द्विचन्द्रज्ञ° । २ ग. °र्वं विज्ञा° । ३ ग. °क्ष प्रथमतो भेदमेव गृ° । ४ क. °वो ना° ।

प्रकाशसहिता ।

१५

त्येतस्यापि प्रत्यक्षत्वं स्यात् । अङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गात् । अत एव तत्त्वमसीति-
वाक्यस्य नापरोक्षज्ञानजनकत्वम् ।

एतेन प्रत्यक्षप्रमाणकरणं प्रमाणम् । प्रमां चाऽऽत्मचैतन्यमेव । चैतन्यं च
त्रिविधम्—अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यम् । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं
चैतन्यम् । विषयावच्छिन्नं चैतन्यं चेति । यदा त्रयाणामैक्यं तदा
साक्षात्कारः । सोऽपि निर्विशेषविषय एवाभेदमेव गृह्णातीत्यादिकुदृष्टिक-
ल्पना निरस्ता ।

तथाऽप्ययं पर्वतः परभागे वह्निमानित्युपदेशजन्यज्ञानस्य वह्न्यंशे प्रत्यक्षत्व-
प्रसङ्गात् । नच वह्निमत्त्वेन पर्वतस्य प्रत्यक्षविषयत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । अत्रापि दश-
मत्वविशिष्टाकारेण प्रत्यक्षविषयत्वासिद्धेः । एतेन तत्त्वमसीति वाक्यं स्वार्थप्रत्यक्ष-
ज्ञानजनकं स्वतः प्रत्यक्षार्थविषयत्वाद्दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यवदित्यनुमानं निर-
स्तम् । तदेवाऽऽह—अत एवेति ।

प्रत्यक्षप्रमेति । मायावादिनां मतमेतत् । आत्मचैतन्यमेवेति । अत्र प्रमाणं
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ' (वृ. ३ । ४ । १) इति श्रुतिः । अपरोक्षादित्यस्यापरोक्ष-
मित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रमाणव्यापारद्वारकं प्रत्यक्षत्वं व्यावर्तयितुं श्रुतौ साक्षादिति
विशेषणम् । अन्तःकरणावच्छिन्नमिति । इदं प्रमातृचैतन्यमिति व्यवहियते ।
अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नमिति । इदं प्रमाणचैतन्यमिति व्यवहियते । विषयावच्छि-
न्नमिति । इदं विषयचैतन्यमिति व्यवहियते । त्रयाणामैक्यमिति । यथा तडागोदकं
छिद्रानिर्गत्य कुल्यात्मना केदारान्प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा
तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिव्यापारं गत्वा घटादिविषयाद्याकारेण परिण-
मते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । तत्र च घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्र देशे
समवधानात्तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव । विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटविषययो-
रेकदेशस्थत्वेन भेदाजनकत्वात् । अत एव मठान्तर्बर्तिघटावच्छिन्नाकाशो न मठाव-
च्छिन्नाकाशाद्भिद्यते । तथा चायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटाकारवृत्तेर्घटसंयोगितया
घटावच्छिन्नचैतन्याद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याभिन्नतया घटज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमिति वेदान्त-
परिभाषायामुक्तम् । निर्विशेषविषय इति । घटोऽस्तीत्यत्रास्तित्वं तद्वेदश्च व्यवहि-
यते । तत्र द्वयोरपि व्यवहारयोः प्रत्यक्षमूलत्वं न संभवति । अस्तित्वव्यवहारप्रयोज-

१६

यतीन्द्रमतदीपिका —

निर्विकल्पकं तु नामजात्यादियोजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहि किञ्चिदिदमि-
त्यादि नैयायिकमतमपि निरस्तम् । ननु

‘काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम् ॥

इत्युक्तत्वात्कथं गौतममतनिरास इति चेदुच्यते—नास्माभिः कात्स्न्येन
तन्मतनिरासः क्रियते । यावदिह युक्तियुक्तं तावत्स्वीक्रियते । परकल्पिततटा-
कोपजीवनवत् । न च तटाकस्थः पङ्कोऽपि स्वी क्रियते । अतः

कघटस्वरूपप्रत्यक्षानन्तरं घटेतरस्मृतौ सत्यां तादृशेतरप्रतियोगिकभेदप्रत्यक्षसंभवेन तयो-
भिन्नकालज्ञानफलत्वात् । प्रत्यक्षज्ञानस्यैकक्षणवर्तित्वात् । तत्र प्रत्यक्षस्य प्राथमिकं
स्वरूपविषयकत्वमवश्याश्रयणीयमिति न भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यते । किंतु निर्विशेषस-
न्मात्रमेवेति तदाशयः ।

निरस्तमिति । निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेव । तस्य सविकल्पके स्वस्मि-
न्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसंधानहेतुत्वात् । निर्विकल्पकं न सर्वविशेषरहितस्य ग्रहणम् ।
तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणायोगात् । अनुपपत्तेश्च । केनाचिद्विशेषेणेदमित्यमिति हि
सर्वा प्रतीतिरुपजायते । किंतु गुणसंस्थानादिविशिष्टप्रथमपिण्डग्रहणमेव निर्विकल्पकम् ।
तथैव प्रागुक्तम् । परमाणुकारणत्वेति । इदमग्रे चतुर्थेऽवतारे वक्ष्यते । वदपौरुषे-
यत्वेति । ननु वेदवाक्यं सकर्तृकं वाक्यत्वादस्मदादिवाक्यवदित्यनुमानेन तस्य पौरुषे-
यत्वं सिध्यतीति चेन्न । अनुग्राहककर्तृभावेनास्य हेतोरप्रयोजकत्वात् । वाचा विरूप
नित्ययेति श्रुतिविरोधेन कालात्ययापदिष्टत्वाच्च । कर्तृस्मरणाभावाच्च तस्यापौरुषेयत्वम् ।
न च जीर्णकूपारामादिषु व्यभिचार इति वाच्यम् । उपदेशपारस्पर्येण स्मर्तव्यत्वे सत्य-
स्मरणस्य कर्त्रभावानियतत्वात् । वेदस्याकर्तृकत्वमिति परमपि प्रवादाच्च । ननु सर्ववेदक-
र्तारि भगवति विद्यमानेऽपि मन्वाद्यस्तदनुविधायिनश्च वेदवत्कारमपलपन्तीति वाच्यम् ।
तेषां तदपलापे प्रयोजनाभावात् । न हि सत्यनिष्ठास्तादृशा महात्मानो भगवन्तम-
प्यपलपन्तीति संभवति । न च नित्यस्य वेदस्य स्फ्यकपालादिभिरनित्यैः कथं योग इति
वाच्यम् । स्फ्यकपालपुरोडाशादीनामपि साजात्येनानादित्वात् । न चैवं

‘प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते’

इत्युक्तिरसंगतेति वाच्यम् । अनादिसिद्धानां वेदांशानामनन्तत्वात्कास्मि-
न्मन्वन्तरे कश्चिद्वेदांशः प्रवर्तत इति तदभिप्रायात् । ऋचः सामानि

१ घ. ‘त्स्येनास्य मतस्य नि’ । २ घ. ‘न खलु त’ ।

प्रकाशसहिता ।

१७

परमाणुकारणत्ववेदपौरुषेयत्वेश्वरानुमानिकत्वजीवविभुत्वानि, सामान्यसम-
वापविशेषाणां पदार्थत्वेन स्वीकारः, उपमानादेः पृथक्परमाणुत्वकल्पनं,
संख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वादीनां पृथग्गुणत्वकल्पनं, दि-
शोऽपि द्रव्यत्वकल्पनमित्यादिसूत्रकारादिविरुद्धाक्रिया नास्माभिः स्वी क्रि-
यत इति न विरोधः ।

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमदासेन श्रीनिवासदा-
सेन विरचितायां यतीन्द्रमतदीपिकायां प्रत्यक्षनिरूपणं
नाम प्रथमोऽवतारः ॥ १ ॥

नाशिर इति श्रुतिस्तु प्रादुर्भावमात्रपरा । ईश्वरानुमानिकत्वेति । ननु क्षित्यङ्कुरादि सक-
र्तृकं कार्यत्वाद्धटवदित्यनुमानात्तत्तिसिद्धिरिति चेन्न । तथा सति सपक्षे यादृक्साध्यमव-
गतं तादृगेव पक्षे स्यात् । नहि पर्वतेऽनुमीयमानो वद्विरुपणत्वमपहाय सिध्येत् । तथा
च स कर्ता कर्तृव्यापककार्यकरणकर्मादिमान्स्यात् । स चानिष्टः । अधिकं तत्त्वमुक्ता-
कलापे (३।१८) द्रष्टव्यम् । नन्वेवमीश्वरानुमानदूषणे—

विद्याचारो गुरुद्रोही वेदेश्वरविदूषकः ।

त एते बहुपाप्मानः सद्यो दण्ड्या इति श्रुतिः ॥

इति शास्त्रविरोधः स्यादिति चेन्न । अनुमानदूषणेऽप्यागमात्तत्तिसिद्धेः । अन्यथाऽ-
स्मदादिप्रत्यक्षवेद्यत्वनिषेधेन तवापि तदूषकत्वप्रसङ्गः ।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इत्याप्तोक्तावनुमानपदं मननपरमिति बोध्यम् । जीवविभुत्वेति । इदमग्रे जीव-
निरूपणे वक्ष्यते । सामान्येति । इदमपि प्रमेयनिरूपणारम्भे वक्ष्यते । उपमानादेरिति ।
इदमनुमाननिरूपणे वक्ष्यते । संख्येति । इदं गुणनिरूपणे वक्ष्यते । दिशोऽपीति ।
इदमाकाशनिरूपणे वक्ष्यते ॥

इति श्रीयतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशे प्रथमोऽवतारः ॥ १ ॥

१८

यतीन्द्रमतदीपिका—

अथ द्वितीयोऽवतारः ।

अथानुमानं निरूप्यते । व्याप्यस्य व्याप्यत्वानुसंधानाद्यापकविशेषप्रमिति-
रनुमितिः । तत्करणमनुमानम् । व्याप्यस्य धूमस्याग्निव्याप्यत्वानुसंधानाद्या-
पकविशेषप्रमितिर्वह्निप्रमितिः । अनधिकदेशकालनिर्यतं व्याप्यम् । अन्यूनदे-
शकालं वृत्ति व्यापकम् । तदिदमविनाभूतं व्याप्यम् । तत्प्रतिसंबन्धि
व्यापकमिति । तेन निरुपाधिकतया नियतसंबन्धो व्याप्तिरित्युच्यते ।
संयं यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिर्भूयो दर्शनाद्ब्रह्मते । व्याप्तिर्द्विविधा ।
अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साधनविधौ साध्यविधिरूपेण प्रवृत्ता व्याप्तिरन्वय-
व्याप्तिः । यथा यो यो धूमवान्स सोऽग्निमानिति । साध्यनिषेधे साधननिषेध-
रूपेण प्रवृत्ता व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः । यथा योऽनग्निः स निर्धूम इति ।

संयमुभयविधा व्याप्तिरुपाधिसंभवे दुष्यति । साध्यव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापक उपाधिः । यथा वह्निना धूमे साध्यमान आर्द्रेन्धनसंबन्ध
उपाधिः । मैत्रीतनयत्वेन श्यामत्वे साध्यमाने शाकपाकजत्वमुपाधिः । स

अथ द्वितीयोऽवतारः ।

साधनविधाविति । हेतुसद्भावे साध्यसद्भावोऽन्वयः । साध्याभावे साधना-
भावो व्यतिरेकः । न पुनः साधनाभावे साध्याभावः ।

‘व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्गृह्यमिष्यते ।

तथोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते’ इत्युक्तेः ।

यथा वह्निनेति । अत्र यत्रयत्र धूमस्तत्रतत्राऽऽर्द्रेन्धनसंयोगो वर्तत इति तस्य
साध्यव्यापकत्वम् । यत्रयत्र वह्निस्तत्रतत्राऽऽर्द्रेन्धनसंयोगोनास्ति, अयोगोलके
व्यभिचारादिति तस्य साधनाव्यापकत्वम् । एवमग्रेऽपि । स्वव्यापकत्वेनाभिमतस्य यो
व्यापकः स यदि स्वव्यापको न भवति तर्हि स्वव्यापकत्वेनाभिमते स्वव्यापकत्वं
नास्त्येव । पर्वतो धूमवानित्यनुमाने वह्निव्यापकत्वेनाभिमतस्य धूमस्य व्यापको य
आर्द्रेन्धनसंयोगः स वह्निव्यापको न भवतीत्युपाधिलक्षणादवगते वह्निव्यापकत्वं धूमस्य
नास्तीति निश्चयो भवति । एतदेवोपाधेर्दूषकतात्राजम् । तदुक्तम्—निरुपाधिकसंबन्धस्य
व्याप्तिस्वरूपत्वात्तदभावेन व्याप्तिमवसादयन्नृपाधिर्दूषणमिति । उपाधिव्यभिचारेण हेतौ
साध्यव्यभिचारानुमानमपि भवति । यथा वह्निर्धूमव्यभिचारी, धूमव्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्य-

१ क. ख. ‘यमं व्या’ । २ घ. ‘लवति व्या’ ।

प्रकाशसंहिता ।

१९

चौपाधिद्विविधः । निश्चितः शङ्कितश्चेति । निश्चितो यथा—विप्रतिपन्नो सेवा दुःखहेतुः, सेवात्वाद्राजसेवावदिति । अत्र पापारब्धत्वमुपाधिः । अयं चेश्वर-सेवायां नास्तीति निश्चयादयं निश्चितोपाधिः । शङ्कितो यथा—विप्रतिपन्नो जीव एतच्छरीरावसाने मुक्तिमान्निष्पन्नसमाधित्वाच्छुकादिवादिति । अत्र कर्मात्यन्तपरिक्षय उपाधिः । स च निष्पन्नसमाधौ विप्रतिपन्ने जीवेऽस्ति नास्तीति संदिग्धत्वाच्छङ्कितोपाधिः । अतो निरुपाधिकसंबन्धवद्वाप्यमिति सिद्धम् ।

व्याप्यं साधनं लिङ्गमित्यनर्थान्तरम् । तस्य द्वे रूपे अनुमित्यङ्गभूते—व्याप्तिः पक्षधर्मता चेति । पञ्च रूपाण्यपि सन्ति । तानि च पक्षसत्त्वं सपक्षसत्त्वं विपक्षस्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति । सिसाधयिषितधर्म-विशिष्टो धर्मो पक्षः । यथाऽग्निमत्त्वादिसाधने पर्वतादिः । सिसाधयिषितस-जातीयधर्मवान्सपक्षः । यथा महानसादिः । साध्यतैस्तजातीयगुण्यो विपक्षः । यथा महाहृद् । प्रबलेन प्रमाणेन पक्षे निश्चितसाध्याभाववत्त्वं बाधितविषय-त्वम् । यथा महाहृदोऽग्निमानित्यादि । तदभावस्त्वबाधितविषयत्वम् । समबलतया प्रतीयमानप्रमाणोपरोधाभावोऽसत्प्रतिपक्षत्वम् ।

एवंभूतं व्याप्यं द्विविधम्—अन्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिभेदात् । पूर्वो-क्तपञ्चरूपोपपन्नं व्याप्यमन्वयव्यतिरेकि । यथा पर्वतोऽग्निमानधूमवत्त्वात् । यो यो धूमवान्स सोऽग्निमान्यथा महानर्सेम् । योऽनग्निः स निर्धूमो यथा महाहृद् इति । तादृशमेव विपक्षरहितं व्याप्यं केवलान्वयि । यथा ब्रह्म शब्दवाच्यं वस्तुत्वाद्वदवत् । विपक्षाभावात्केवलान्वयी चतुरूपोपपन्नः । केवलव्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धेस्तद्व्यतिरेकव्याप्तिर्दुर्ग्रहा । अतः केवलव्य-

भिचारित्वात् । व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वादिति ।

पर्वतादिरिति । तथाच तादृशपर्वतादिरूपपक्षवृत्तित्वं धूमादेरस्तीति प्रथमरूप-संगतिः । सिसाधयिषितसजातीयेति । सिसाधयिषितो धर्मः पर्वतादिवृत्तिर्वह्निस्त-जातीयो महानसादिवृत्तिर्वह्निस्तादृशवह्निरूपधर्मवानित्यर्थः । महानसादिरिति । तथाच तादृशमहानसादिरूपसपक्षवृत्तित्वं धूमादेरस्तीति द्वितीयरूपसंगतिः । महाहृद् इति । तथाच तादृशमहाहृदरूपविपक्षावृत्तित्वं धूमस्यास्तीति तृतीयरूपसंगतिः । चतुर्थं दर्शयतिप्रबलेनेति । पञ्चमं दर्शयति—समबलतयेति ।

साध्याप्रसिद्धेरिति । यथा पृथिवी गन्धवती पृथिवीत्वादित्यत्र गन्धो न प्रसिद्धः पक्ष एव प्रसिद्धश्चेत्सिद्धसाधनम् । सपक्षे चेत्केवलव्यतिरेकित्वहानिः । विपक्षे चेद्या-

१ घ. 'यं त्वीश्व' । २ ख. 'त्वात्सादिगंधोपा' । ३ घ. 'तज्जाती' । ४ घ. 'नसः । यो' ।

२०

यतीन्द्रमतदीपिका—

तिरेकिनिरासः । केवलान्वयिन्यन्वयव्यतिरेकिणि चात्यन्तातीन्द्रियार्थ-
गोचरता निरस्ता ।

तदेतदनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति द्विधा विभज्य केचिदाहुः । सर्वेषामनुमा-
नानां स्वप्रतिसंधानादिबलेन प्रवृत्ततया स्वव्यवहारमात्रहेतुत्वमिति
स्वार्थानुमानमेवेत्यपरे । तदनुमानबोधकवाक्यं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनय-
निगमनरूपं पञ्चावयवसंयुक्तम् । तत्र पक्षवचनं प्रतिज्ञा । यथा पर्वतोऽग्नि-
मानिति । लिङ्गस्य वचनं हेतुः । यथा धूमवत्त्वादिति । व्याप्तिनिर्देशपूर्वकं
दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । ताद्विधा । अन्वयिव्यतिरेकिभेदात् । यथा यो
यो धूमवान्स सोऽग्निमान्यथा महानसमित्यन्वयोदाहरणम् । योऽनग्निः स
निर्धूमो यथा महाहृद इति व्यतिरेकोदाहरणम् । दृष्टान्तनिर्देशनेन व्याप्त-
तया पक्षे हेतूपसंहारवाक्यमुपनयः । सोऽपि द्विविधः । अन्वयिव्यतिरेकभे-
दात् । तथा धूमवानित्यन्वयोपनयः । अयं च न तथा निर्धूम इति व्यति-
रेकोपनयः । हेतुपूर्वकं पक्षे साध्योपसंहारवाक्यं निगमनम् । इदमपि द्विविधं
तथैव । यथा तस्मादग्निमानित्यन्वयेन निगमनम् । तस्मादयं निर-
धिर्न भवतीति व्यतिरेकेण । एवं पञ्चावयववादिनो नैयायिकाः ।

घातः । अप्रसिद्धे च साध्ये तदभावव्याप्तिर्दुर्ग्रहा । प्रतियोगिप्रमितिं विनाऽभावप्रमि-
त्ययोगात् । नन्वस्त्वेवं भावसाध्यकस्थले । पृथिवीतिरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्याद्य-
भावसाध्यकस्थले त्वभावामावस्य भावरूपत्वेन तस्य च भावस्य प्रतियोगिप्रमितिं
विनाऽपि सिद्धत्वात्तद्व्याप्तिः सुग्रहैवेति चेद्भ्रान्तोऽसि । व्यतिरेकस्य भावात्मत्वेऽपि
व्यतिरेकव्याप्तिकथनावस्थायां साध्याभावरूपतया कथनमवश्यंभावि । यदितिरेभ्यो न
भिद्यते तद्वन्धवन्न भवतीति हि व्यतिरेकव्याप्तिकथनम् । अन्यथा साध्यप्रतिपटत्वा-
भावे व्यतिरेकव्यवहारानुपपत्तेः । ननु शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः,
शब्दत्वादित्यत्र साध्यस्य द्रव्याश्रितत्वरूपसामान्यरूपेण प्रसिद्धिरस्त्येव । शब्दः
कचिदाश्रितो गुणत्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धेरिति चेन्न । सामान्यरूपेण प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि
साध्यतावच्छेदकरूपेण प्रसिद्ध्यभावात् । धूमवह्निसंबन्धप्रतिपत्तौ पदार्थत्वेन तयोः
प्रतीतेरतश्चत्वात् ।

नैयायिका इति । अयं हि तेषामाशयः । प्रतिज्ञावाक्यमन्तरेण न हेतुवाक्यप्र-
योगः कर्तव्यः । अन्यथा हेतुत्वाप्रतीतेः । नापि हेतुप्रयोगमन्तरेणोदाहरणप्रसङ्गः ।
उदाहरणवाक्यस्य हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिप्रदर्शनात्मकत्वात् । उदाहरणमन्तरेण च नोप-

१ य. 'त हल' । २ क. ख. 'त' । यथा ।

प्रकाशसहिता ।

२१

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपव्यवयववादिनो भीमांसकाः । उदाहरणोपनय-
रूपावयवद्वयवादिनः सौगताः । अस्माकं त्वनियमः । क्वचित्पञ्चावयवः ।
क्वचित्त्रयवयवः । क्वचिद्वयवयवः । उदाहरणोपनयाभ्यामेव व्याप्तिपक्षधर्मयोः
सिद्धत्वात् । तावतैवानुमित्युपपत्तेश्च । मृदुमध्यमकठोराधियां विस्तरसंग्रहाभ्यां
व्यवहार उपपद्यत इत्यनियम एव । एवं पञ्चावयवसंयुक्तः सद्धेतुरेव बह्वच-
नुमापकः । सद्धेतुरित्युक्तत्वाद्भूमसदृशधूलीपटलाच्च बह्वचनुमितिः ।

अन्ये हेतुवद्भासमाना हेत्वाभासाः । ते चासिद्धविरुद्धानैकान्तिकप्रकरणस-
मकालात्ययापीदष्टेभेदन पञ्चप्रकाराः । तत्रासिद्धास्त्रिविधः—स्वरूपासिद्ध
आश्रयासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति । स्वरूपासिद्धो यथा—अनित्यो
जीवश्चाक्षुषत्वाद्वदति । आश्रयासिद्धस्तु व्योमारविन्दं सुरभि, अरवि-
न्दत्वात्सरोजारविन्दवदिति । व्योमारविन्दमाश्रयः । स चासिद्धः । व्याप्यत्वा-
सिद्धो द्विविधः—एको व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावादपरस्तूपाधिसद्भावात् ।
आद्यो यथायत्सत्तत्क्षणिकमिति । क्षणिकत्वसत्त्वयोर्व्याप्तिग्राहकप्रमाणासिद्धेः ।
द्वितीयो यथा—अग्नीषोमीया हिंसा अधर्मसाधिका, हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसा-
वदिति । अत्र निषेधत्वमुपाधिः । अतो हिंसात्वहेतुः सोपाधिकः । साध्य-
विपरीतव्याप्तौ हेतुविरुद्धः । तद्यथा—नित्या प्रकृतिः कृतकत्वात्कालवत् ।

नयः । उदाहरणेन गृहीतव्याप्तिकस्य हेतोस्तेनैवाऽऽकारेण पक्षधर्मताप्रदर्शनार्थ-
त्वादुपनयस्य । पक्षधर्मतामात्रं हेतुवाक्यार्थो व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमुपनयवाक्यार्थ इति
हेतूपनययोर्भेदः । ततो निगमनम् । तच्चाऽऽवश्यकमेव । तस्य विपक्षे बाधकप्रमाणाभाव-
द्योतनार्थमग्निमानेवेति सावधारणसाध्यनिर्देशत्वात् । ततश्च पञ्चावयवयुक्तं वाक्यमेव
परिपूर्णोपदेश इति ।

अवयव इति । यद्यप्ययं पक्षः साध्यव्यवस्थापनाभावादनादरणीय एव तथाऽपि
बुद्धिमतः साध्यव्यवस्थापनस्य सुलभत्वादत्रोक्त इति बोध्यम् ।

हेत्वाभासा इति । व्याप्तिः पक्षधर्मता चेति द्वयमनुमानाङ्गम् । तत्र व्याप्यभावेन
व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धानैकान्तिका हेत्वाभासाः । साधारणनैकान्तिके हेतोर्विपक्षगा-
मित्वेन व्याप्तिविरहः । असाधारणनैकान्तिके तु सपक्षे विद्यमानेऽपि हेतोः पक्षमात्र-
वृत्तिव्यवस्थापनाभावाद्यासिद्धविरहः । पक्षधर्मताया अभावेन स्वरूपासिद्धाश्रया-
सिद्धौ हेत्वाभासौ । प्रकरणसमे तु पक्षे साध्यनिश्चयावसादनेन व्याप्तिमङ्ग इति

२२

यतीन्द्रपतद्विपिका—

कृतकत्वं हेतुः साध्याभावव्याप्तः । सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स च द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्चेति । पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणः । यथा शब्दो नित्यः प्रमेयत्वात्कालवत् । असाधारणस्तु विपक्षसपक्षव्यावृत्तः । यथा भूमिर्नित्या गेधवत्त्वादिति । प्रकरणसमस्तु साध्यविपरीतसाधकहेत्वन्तरवान् । यथेश्वरोऽनित्यः । नित्यधर्मरहितत्वात् । ईश्वरो नित्योऽनित्यधर्मरहितत्वादिति । अयमेव सत्प्रतिपक्षः । कालात्ययापदिष्टो यथा—यस्य हेतोः साध्याभाववान्पक्षः स कालात्ययापदिष्टः । यथाऽग्निरनुष्णः, पदार्थत्वाज्जलवत् । अयं च म्रत्यक्षेणोष्णत्वावधारणाद्धाधितः ।

एवमनुमाने निरूपिते उपमानादेरनुमानादावन्तर्भावः । यथाऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतगतेसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुपमानम् । गवयमजानन्नपि यथा

केचित् । स्वारसिकसंदेहापवादिनाऽपि विपरीतनिश्चयप्रसङ्गेन बाधतुल्यत्वमापाद्य पक्षधर्मताभङ्ग इत्यन्ये । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोर्द्वयोरपि विमर्दनेनोभयदोषापादनमिति ते । कालात्ययापदिष्टे तु साध्यशून्ये साधनवृत्त्या व्याप्तिभङ्ग इति केचित् । सिद्धसाधनवत्साध्यसंदेहाभावात्पक्षधर्मत्वभङ्ग इत्यपरे । प्रकरणसमस्त्विति । अयं च संदिग्धः । साध्यविपरीतसाधकहेत्वन्तरदर्शनेनायं हेतुः स्वसाध्यं साधयितुमीष्टे न वेति संदेहोदयात् । अत एवायं प्रकरणसम इत्युच्यते । प्रकरणेन पक्षेण समस्तुल्यः । पक्षो हि साध्यवान्न वेति संदिह्यत इति तदर्थं प्रयुक्तो हेतुरप्यत्र स्वसाध्यं साधयितुमीष्टे न वेति संदिह्यत एवेत्युभयोः समत्वं बोध्यम् । ननु संदेहस्यानुमानाङ्गत्वात्तदुत्थापकस्यास्य कथं हेत्वाभासत्वमिति चेद् भ्रान्तोऽसि । द्विविधा खलु संदेहप्रवृत्तिः । एका स्वारसिकी सर्वानुमानसाधारणी । द्वितीया पुनः प्रतिकूलानुमानदर्शनजनिता । तत्र प्रथमैवानुमानाङ्गम् । न तु द्वितीया । शङ्कापनोदनप्रवृत्तपूर्वानुमानपरिपन्थिरूपेणानुमानान्तरेण प्रवर्तितत्वात्तस्या इति बोध्यम् । कालात्ययापदिष्ट इति । कालस्य साधनकालस्यास्योऽमावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः कालात्ययापदिष्टः । अकालप्रयुक्त इति यावत् । अयमेव बाधितसाध्यक इत्युच्यते ।

अतिदेशवाक्येति । अतिदेशवाक्यं च त्रिप्रकारम् । तत्र प्रथमं गोसदृशो गवय इति साधर्म्योपमाने । तस्मरणसहकृतं यद्गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं तदेवोपमितिकरणम् । द्वितीयं च गवादिबहुशफो म भवत्यश्च इति वैधर्म्योपमाने । तत्र च गोवि-सदृशपिण्डज्ञानमुपमितिकरणम् । तृतीयं च दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठः कठोरकण्ठकाशी पशुः क्रमेक इत्यसाधारणधर्मोपादाने । तत्र च तादृशासाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञान-

१ घ. 'सः । साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । स° ।

प्रकाशसहिता ।

२३

मौस्तथा गवय इति कुतश्चिदाख्यकर्वाक्यं श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थ स्मरण्यस्य
गोसादृश्यनिशिष्टपिण्डं पश्यति तदा तद्वाक्यार्थस्मरणसहकृतगोसादृश्यनि-
शिष्टपिण्डज्ञानं जायते तदुपमानमित्युच्यते । स्मरणरूपत्वात्तस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः ।
व्याप्तिग्रहणापेक्षत्वादनुमानेऽन्तर्भावः । वाक्यजन्यत्वाच्छब्दे चान्तर्भावः ।

अर्थापत्तिर्नाम दिवाऽभुञ्जानस्य पुरुषस्य पीनत्वदर्शनाद्वात्रौ भोजनं
कल्प्यते । एतस्यानुमानेऽन्तर्भावः । तर्को नाम व्याप्याङ्गीकारेण व्यापकप्रस-
ञ्जनम् । तद्यथा पर्वतोऽग्निमान्धूपवत्त्वादित्यनुमाने धूमोऽस्तु वह्निर्पाऽस्तिवत्युक्ते
यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादित्येतस्य प्रमाणानुग्राहकत्वम् ।

नमुपमितिकरणम् । शब्दे चान्तर्भाव इति । यथाऽयं गौरिति व्यक्तिविशेषे गोश-
ब्दव्युत्पादनेऽपि वक्त्रभिप्रायमालोच्य न्यायानुसारेण सार्वत्रिकी गोशब्दव्युत्पत्तिं
प्रतिपद्यन्ते बालाः । न हि बुद्धिमन्तो यावदुक्तमेव गृह्णन्ति । तथाऽतिदेशवाक्येऽपि
बुद्धिमन्तः श्रोतारो न्यायानुसारेण गोसादृश्यादिचिह्नोक्तौ गवयत्वादौ व्युत्पद्यन्ते ।
नन्वतिदेशवाक्यश्रवणकाले गवयत्वादेरप्रत्यक्षत्वात्कथं शाब्दज्ञानमिति चेन्न । अर्थप्र-
त्यक्षस्य शाब्दज्ञानेऽतन्त्रत्वात् । अन्यथा तेस्तैलक्ष्णैरिन्द्रोपेन्द्रादिशब्दानां व्युत्पत्तिर्न
स्यात् । तदभावे वैदिकवाक्यार्थाप्रतिपत्तावनुष्ठानं न स्यादिति बहुव्याकुली स्यात् ।
मायावादिनस्तु नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य गवयेन्द्रियसंनिकर्षे सति भवति प्रती-
तिरयं पिण्डो गोसदृश इति । तदनन्तरं च भवत्यनेन सदृशी मदीया गौरिति निश्चयः ।
इयमेवोपमिति रित्याहुः । तन्न । अनुमानेऽन्तर्भावात् । तथा च प्रयोगः—गौर्गवयस-
दृशो गवयस्थसादृश्यप्रतियोगित्वात् । यो यद्वतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः ।
यथा वामहस्तो दक्षिणहस्तेनेति ।

एतस्येति । तथा च प्रयोगः—देवदत्तो रात्रिभोजी दिवाऽभुञ्जानत्वे सति
पीनत्वात् । जीवो देवदत्तो गृहे नेत्यत्र बहिः सत्त्वमप्यनुमानादेव सिध्यति ।
जीवन्देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहेऽसत्त्वादिति । एवमेव सर्वत्र बोध्यम् ।

तदुक्तम्—

‘अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः’ इति ।

अनियम्यस्याव्याप्यस्य नायुक्तिर्ननुपपद्यमानता । अनियन्ताऽव्यापको नोपपादक
इत्यर्थः । तथाच व्याप्तिरेव नामान्तरेणानुपपत्तिरित्युच्यत इति नार्थापत्तिः प्रमाणान्तर-
मिति भावः । प्रमाणानुग्राहकत्वमिति । यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यात् ।

१ क. ख. ‘वाक्याच्छ्रुत्वा । २ घ. ‘गोसदृशपि’ । ३ घ. ‘ब्दे वाऽन्त’ । ४ घ. ‘तो वह्निमा-
न्धूमादिति स्थले धूमो’ ।

२४

यतीन्द्रमतदीपिका —

तर्कानुगृहीतप्रमाणपूर्वकत्वावधारणं निश्चयः । वीतरागकथा वादः । पक्षद्वय-
साधनवती विजिगीषुकथा जल्पः । स्वपक्षस्थापनहीना तु वितण्डा । अविवक्षि-
तशब्दार्थारोपेण दूषणं छलम् । स्वव्यापि दूषणं जातिरसदुत्तरं जातिरिति

स्याच्चेत्कार्यकारणभावभङ्गः स्यादिति तर्कः । स च यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति व्याप्ती
कथितायां ' धूमोऽस्तु नाम परं तत्र वह्निना कथमवश्यं भवितव्यम् ' इति यदि
शङ्का समागच्छेत्तत्तादृशशङ्कापसारणद्वाराऽनुमानमनुगृह्णातीति बोध्यम् । तर्कश्च
पञ्चविधः । आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाकेवलानिष्टप्रसङ्गभेदात् । प्रतिबन्दीति
तु केवलानिष्टप्रसङ्गस्थैवावान्तरभेदः । तर्कान्तरमिति केचित् । दुस्तर्कस्तु त्याज्य
एव । दुस्तर्कावलम्बिनः कथायामनधिकारात् । वीतरागकथेति । परस्परविरुद्ध-
वादिनोर्व्यवहारः कथेति कथासामान्यलक्षणम् । सा च कथा त्रिविधा—वादजल्पवि-
तण्डाभेदात् । वादे प्रमाणतर्कौ साधनम् । वीतरागोऽधिकारी । तत्त्वज्ञानं प्रयोजनम् ।

तदुक्तम्—

‘ तत्र प्रमाणतर्कभ्यां साधनाक्षेपसंयुता ।

वीतरागकथा वादस्तत्फलं तत्त्वनिर्णयः ’ इति ॥

जयार्थी जल्पाधिकारी । अत एव स न वीतरागः । उभयोरपि वादिनोः साधन-
वत्त्वे जल्पः । अन्यतरस्य स्वपक्षसाधनवत्त्वे परस्य दूषणमात्रशरणत्वे वितण्डा ।
केचित्तु वीतरागवितण्डा विजिगीषुवितण्डेति वितण्डाद्वैविध्यमाहूः । तस्यायमाशयः-
स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं साधनसमर्थनं दूषणसमर्थनं शब्ददोषवर्जनमिति पञ्चाङ्गो
वादः । एकस्मिन्वादे वादिप्रतिवादिनावधिकारिणौ । वीतरागकर्तृकवादद्वयसमुच्चयेन
वीतरागकथारूपो वादः प्रवर्तते । विजिगीषुकर्तृकवादद्वयसमुच्चयेन विजिगीषुकथा-
रूपो जल्पः प्रवर्तते । तत्र यथा जल्पाधेनैकैव वादेन विजिगीषुवितण्डा तथा वादार्थे-
नैकैव वादेन वीतरागवितण्डेति । वितण्डायामपि वादिप्रतिवादिव्यवस्थानुपालनं
कर्तव्यमेव । सर्वत्रैव प्रमाणज्ञैः स्वपक्षसाधनादि कर्तव्यत्वेन कल्पितम् । छलजातिनिग्र-
हस्थानादि त्वकर्तव्यत्वेन कल्पितम् । तत्र च्छलमाह—अविवक्षितेति । यथा नवकम्ब-
लोऽयं देवदत्त इति नूतनकम्बलाभिप्रायेण प्रयुक्ते वाक्ये तत्राविवक्षितो यो नवत्व-
संख्याविशिष्टोऽयं स्तमारोप्य कश्चिद्दूषयति । नास्य नवकम्बलाः सन्ति दरिद्रत्वात् ।
न ह्यस्य द्वित्वमपि संभाव्यते कुतो नवेति । स्वव्यापीति । यत्परस्य दूषणं दीयते
तत्स्वस्याप्यायातीत्यर्थः । असदुत्तरमिति । उत्तरस्यासत्त्वं स्वव्याघातकत्वम् । यथा
पर्वतो वह्निमान्धूमान्महानसवदित्यत्र यद्ययं पर्वतो धूमवत्त्वेन महानससाधर्म्याद्वह्नि-
मान्स्यात्तर्हि द्रव्यत्ववत्त्वेन ह्रदसाधर्म्याद्वह्न्यभाववानेव वा किं न स्यादिति । अत्र
च बह्न्यभावसाधनेऽनयैव रीत्या महानससाधर्म्येण बह्न्यवत्त्वमपि सिध्यतीत्यस्य

प्रकाशसहिता ।

२६

वा । पराजयेहेतुर्निग्रहस्थानमित्येषामनुमानाङ्गत्वादनुमानेऽन्तर्भावः । कचित्क-
चिन्नैयायिकमतानुसारेणोक्तमिति न विरोधः । इत्यनुमानं निरूपितम् ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमदासेन श्रीनिवासदा-
सेन विरचितायां यतीन्द्रमतदीपिकायामनुमाननिरूपणं
नाम द्वितीयोऽवतारः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽवतारः ।

अनुमाननिरूपणानन्तरं शब्दो निरूप्यते—अनाप्तानुक्तवाक्यजनिततदर्थ-
विज्ञानं शाब्दज्ञानम् । तत्करणं शब्दप्रमाणम् । अनाप्तानुक्त इत्युक्तत्वाद्दे-
दस्य पौरुषेयत्वमतनिरासः । करणदोषबाधकप्रत्ययाभाववद्वाक्यं वा । सर्गादौ
भगवांश्चतुर्मुखाय पूर्वपूर्वक्रमविशिष्टान्वेदान्स्मृत्वास्मृत्वोपदिशतीत्युक्त्या वेदस्य
नित्यत्वमपौरुषेयत्वं च सिद्धमिति करणदोषाभावो बाधकप्रत्ययाभावश्च ।

स्वव्यापित्वं स्वव्याघातकत्वं च बोध्यम् । सा च साधर्म्यसमादिभेदेन चतुर्विंशति
प्रकारेति गौतमसूत्रे (१ । १ । १) स्पष्टम् । दूषणसमर्थमप्यसिद्धं छलं, मिद्धमपि
दूषणासमर्थं जातिरिति च्छलजात्योभेदः । निग्रहस्थानमिति । निग्रहस्य खलीकारस्य
स्थानं ज्ञापकमित्यर्थः । यथा—शब्दोऽनित्यः प्रत्यक्षगुणत्वादित्युक्ते परेण सोऽयं
गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्बाध उद्भावितेऽस्तु तर्हि नित्यः शब्द इति नित्यत्वं
स्वीकुर्वन्वादी प्रतिज्ञां जहाति । तच्च निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादिभेदेन द्वाविंश-
तिविधम् । तत्तल्लक्षणानि तु गौतमसूत्रे (१ । २ । १) ज्ञेयानि ॥

इति श्रीयतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशे द्वितीयोऽवतारः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽवतारः ।

अनाप्तेति । अत्र द्वयं परित्यज्याऽऽप्तोक्तवाक्यजनिततदर्थविज्ञानमित्युक्तौ तु वेद-
स्याऽऽप्तोक्तत्वसिद्धये तस्य पौरुषेयत्वं स्वीकार्यं स्यात् । करणेति । करणदोषो
बाधकप्रत्ययश्चेत्येतदुभयाभावविशिष्टमित्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः—वेदः प्रमाणं, करणदोष-
बाधकप्रत्ययरहितत्वे सति वाक्यत्वात्संप्रतिपन्नवाक्यवत् । अपौरुषेयत्वात्करणदोषरा-

२६

यतीन्द्रमतदीपिका—

ननु वेदवाक्यानां मीमांसकैः कार्यपरतयैवं प्रामाण्यस्वीकारात्सिद्धब्रह्म-
परवाक्यानां व्युत्पत्त्यसंभवाच्च कथं प्रामाण्यमिति चेन्न । सिद्धब्रह्मपरवा-
क्यानामप्युपासनान्वयस्वीकारात् । पिता ते सुखमास्ते इति लोकेसिद्धपरवाक्य-
स्यापि बोधकत्वदर्शनाद्बालानां लोके मातृपितृप्रभृतिभिरम्बातातमातुलचन्द्रा-

हित्यम् । बाधकप्रत्ययोऽपि नास्ति । स ह्यनुमानाद्वा श्रुतेर्वा स्मृतेर्वा लौकिकवा-
क्याद्वा । नाऽऽद्यः । तादृशानुमानस्यैवाऽऽगमबाधितत्वेनाप्रमाणत्वात् । न द्वितीयः ।
तथा सति वेदप्रामाण्यं गच्छे पतितमेव स्यात् । न तृतीयः । तस्या वेदमूलकत्वेन तदबाध-
कत्वात् । नापि चतुर्थः । तस्यालौकिकविषये प्रवृत्त्यभावात् । तथा च वेदप्रामाण्यं
सिद्धम् । न च संदिग्धार्थबोधकत्वरूपं ज्ञानानुत्पादकत्वरूपं वाऽप्रामाण्यं शङ्कनी-
यम् । सूक्ष्मदृशां तथाऽनुपलब्धेः । न च वेदेष्वब्रुतोक्तीनामप्रामाण्यमेवेति वाच्यम् ।
न हि वेद एवाद्भुतदृष्टिः । किंतु लोकेऽपि । यथोलूक्यादीनामन्धकरेऽपि रूपदर्शनम् ।
मान्धाळादीनामाहारनिर्हारकरणयोरैकस्थानवर्तित्वम् । व्यालानां चक्षुःश्रवस्त्वम् ।
पक्षिषु च केषु चिदङ्गाराहारवत्त्वम् । मत्स्यकूर्मविहङ्गानामीक्षणध्यानसंस्पर्शैः
पुत्रप्राप्तिम् । नालिकेरद्वीपवासिनामपकाञ्जेनैव देहधारणमित्यादि ।

कार्यपरतयैवेति । वृद्धयोर्व्यवहरतोरैकतरवृद्धप्रयुक्तशब्दश्रवणसमनन्तरजनिता-
न्यतरवृद्धसमवेतचेष्टां दृष्ट्वाऽन्यथाऽनुपपत्त्युन्नीयमाना शब्दशक्तिस्तदुपपादककार्यपर्य-
वसायिन्येवावसीयते । तदुक्तम्—

‘कार्ये मानान्तरापूर्वं समस्तं वैदिकं वचः ।

प्रमाणमिति हि प्राज्ञा मन्यन्ते मान्यबुद्धयः ॥

पदानां तत्परत्वेन व्युत्पत्तेरवधारणात् ।

न खल्वन्यपरे शब्दे व्युत्पत्तेरस्ति संभवः ’ ॥

इति । उपासनान्वयेति । यद्यपि ब्रह्म सिद्धरूपं तथाऽप्युपासनायाः कार्यत्वेन
तस्याश्चाऽऽत्मा वाऽर इत्यादिवेदान्तवाक्येषु प्रतिपादितत्वेन तेषां प्रामाण्यमक्षतमेवेति
भावः । अधिकं समासोक्तौ प्रथमसूत्रशेषेऽनुसंधेयम् । पितेति । केन चित्पुरुषेण
हस्तचेष्टादिना ‘पिता ते सुखमास्ते’ इति देवदत्ताय ज्ञापयेति प्रेषितो यज्ञदत्तस्त-
ज्ज्ञापने प्रवृत्तः ‘पिता ते सुखमास्ते’ इति शब्दं प्रयुक्ते । पार्श्वस्थोऽन्यो व्युत्पित्सुर्मू-
कवच्चेष्टाविशेषज्ञस्तज्ज्ञापने प्रवृत्तं यज्ञदत्तमनुगतस्तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तमिमं शब्दं श्रुत्वाऽयं
शब्दस्तदर्थबुद्धिहेतुरिति निश्चिनोतीति कार्यार्थ एव शक्तिरित्याग्रहो निर्मूल इति
बोध्यम् । इदं यादृच्छिकव्युत्पत्तौ शब्दस्य सिद्धवस्तुपरत्वं दर्शितम् । अथ बुद्धिपूर्वक-
व्युत्पत्तौ तद्दर्शयति—बालानामिति । मात्रादिर्हि पुरोवर्तिनं पशुं निर्दिश्य ‘अयं गोः’

१ घ. ‘व प्रमाणत्वस्वी’ । २ घ. ‘नारूपकार्यान्व’ । ३ घ. ‘ति लौकिक’ ।

मकाशसहिता ।

३७

दिष्वङ्कुल्या निर्दिश्य तदभिधायिनः शब्दान्प्रयुञ्जानैः क्रमेण भूयः शिसितानां तत्तदर्थबुद्ध्युत्पत्तिदर्शनाद्वेदेऽपि परिनिष्पन्नेऽप्यर्थे शब्दस्य बोधकत्वं संभवतीति नामामाण्यशङ्कावकाशः । तर्ह्यभिचारादिप्रतिपादकवेदांशस्य कथं मामाण्यमिति न शङ्कनीयम् । तस्य दृष्टफलदर्शनेनादृष्टस्वर्गादिफलसाधनादौ प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् । यूपಾದित्यवाक्यं त्वादित्यवद्यूपप्रकाशनपरम् । अतः कृत्स्नस्य वेदस्य मामाण्यम् ।

स वेदः कर्मब्रह्मप्रतिपादकपूर्वोत्तरभागाभ्यां द्विधा भिन्नः । आराधनकर्म-प्रतिपादकं पूर्वकाण्डम् । आराध्यप्रतिपादकमुत्तरकाण्डम् । उभयोर्मामांसयो-रैकशास्त्रयम् । भागद्वयात्मको वेद ऋग्यजुःसामाथर्वरूपेण चतुर्धाऽवस्थितः । पुनरनन्तप्रकारश्च । ऋगादिबहुप्रकारवान्वेदो मन्त्रार्थवादविधिरूपेण त्रिविधः । अनुष्ठेयार्थप्रकाशको मन्त्रः । विध्यधीनप्रवृत्त्युत्पन्नकवाक्यविशेषोऽर्थवादः ।

इति वाक्यं प्रयुक्ते । एवं बहुशः शिसितो व्युत्पित्सुर्बालो यदा गोशब्दं शृणोति तदा स गोशब्द एव स्वस्वरूपेण श्रोतुस्तस्य तादृशपशुबुद्धिमुत्पादयति । ततोऽस्य पशोर्मो-शब्दस्य च कश्चन संबन्धोऽस्तीति सोऽवधारयति । तत्र च जन्यजनकभावादीनामितर-संबन्धानामसंभवात्स्वाभाविको बोध्यबोधकभाव एव संबन्ध इति शब्दार्थसंबन्धग्रहण-प्रकारो लोके प्रसिद्ध एव । अभिचारादीति । अभिचारो मारणम् । शत्रुवध इत्यर्थः । तत्प्रतिपादको वेदश्च ' इत्येनाभिचरन्यजेत ' इत्यादिः ।

स वेद इति । वेदसामान्यलक्षणं तु अलौकिकोपायबोधकत्वम् । दृष्टप्राप्त्यनिष्ठप-रिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेद इति तदर्थात् । पूर्वोत्तरादि । पूर्वभागः ' अग्निमीळे ' ' इषे त्वोर्जे त्वा ' इत्यादिः । उत्तरभाग उपनिषद्ग्रन्थः । ऐक-शास्त्रमिति । उभयत्रापि धर्मस्यैव प्रतिपाद्यमानत्वात् । अलौकिकं श्रेयःसाधनं हि धर्मः । स च साध्यरूपः क्रियादिः पूर्वभागेन प्रतिपाद्यते । सिद्धस्तु ब्रह्मरूपो धर्मो उत्तरभागेन प्रतिपाद्यते । सिद्धरूपे वस्तुनि धर्मशब्दप्रयोगो महामारते दृश्यते । यथा—
' ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।

ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ' ॥

इति । ऋग्यजुरिति । पादेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः । वृत्तमीतिवार्ज-तत्त्वेन प्रशिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि । गीतिरूपा मन्त्राः सामानि । एतन्मिश्रितोऽथर्व-वेदः । एवं चातुर्विधेऽप्यथर्ववेदस्य त्रिष्वन्तर्भूतत्वेन वस्तुतस्तैर्विध्यमेवेति त्रयीशब्दे-नापि तस्य प्रसिद्धिरिति बोध्यम् । मन्त्रेति । प्रयोगसमवेतार्थस्मारको मन्त्रः । यथा—
' अग्निमीळे ' इत्यादिः । विध्यधीनप्रवृत्तीति । प्रवृत्तिपदं निवृत्तेरप्युपलक्षणम् ।

१ घ. 'भायकृश' । २ ख. 'प्रलाद' ।

२८

यतीन्द्रमतदीपिका—

हितानुशासनवाक्यमिह विधिः । स च त्रिविधः—अपूर्वपरिसंख्यानियमभेदात् । ते पुनर्नित्यनैमित्तिककाम्यादिभेदाद्बहुविधाः । ब्रीहीन्प्रोक्षतीत्यपूर्वविधिः । मनोमयत्वाद्युपासनविधिर्विशिष्टविधिः । इमामगृष्णान्नित्यश्वरशनाविधिः परिसंख्याविधिः । गुर्वभिगर्भनविधिर्नियमविधिः । संध्योपासनादिविधिर्नित्यविधिः । जातेष्ट्यादिविधिर्नैमित्तिकविधिः । ज्योतिष्टोमादिविधिः काम्यविधिः ।

एवं विध्यर्थवादमन्त्रात्मकस्य वेदस्य च्छन्दः कल्पः शिक्षा निरुक्तं ज्योतिषं व्याकरणमित्येतान्यङ्गानि । छन्दोऽनुष्टुप्त्रिष्टुबादि^१ । श्रौतस्मार्तप्रतिपादनपरः कल्पः । शिक्षा वर्णात्मिका । निरुक्तं पूर्वार्थप्रतिपादकम् । ज्योतिषमध्ययनतदर्थानुष्ठानकालनिर्णयात्मकम् । व्याकरणं तु शब्दस्वरादिसमर्थनपरम् । एवं साङ्गस्य वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम् ।

उत्तमकः साधकः । अयं च विधिनिषेधान्यतरशेषभूतः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवाद इति यावत् । यथा—‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’ (तै० सं० २।१।१) इत्यादि, ‘सोऽरोदीत्’ (तै० सं० १।१।१) इत्यादि च । आद्ये ‘वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः’ इति विहितश्चेतपश्चालम्भनस्य प्रशंसा । अन्ये ‘ऋत्विग्भ्यो रजतं न देयम्’ इति निषिद्धस्य रजतदक्षिणादानस्य निन्दा । प्रकारान्तरेण पुनस्त्रिविधः—गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तदुक्तम्—

‘विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः’ ॥

इति । आदित्यो यूप इति गुणवादः । अग्निर्हमस्य भेषजमित्यनुवादः । वज्रहस्तः पुरंदर इति भूतार्थवादः । परकृतिपुराकल्पावप्यर्थवादविशेषावेव । अन्यकर्तृकस्य व्याहृतस्य विधेर्वादः परकृतिः । ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्पः । पुराकल्पे ह्यवमासीदित्यादिः । अपूर्वेति । कालत्रयेऽपि कथमप्यप्राप्तस्य प्राप्तिफलको विधिरपूर्वविधिः । कथमपीत्यस्य दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थत्वेन वेत्यर्थः । यथा ब्रीहीन्प्रोक्षतीति । नात्र ब्रीहीणां प्रोक्षणस्य संस्कारकर्मणो विनियोगं विना मानान्तरेण कथमपि प्राप्तिरस्ति । विशिष्टविधिरप्यपूर्वविधिरेव । कचिद्विशिष्टविधौ सामान्यरूपेण प्राप्तावपि विशेषरूपेण कथमप्यप्राप्तिरेव । परिसंख्येति । सर्वत्र प्राप्तस्य कचिद्विधिरतिरनिवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिः । इमामगृष्णान्निति मन्त्रो रशनाग्रहणप्रकाशनरूपाह्निङ्गादेव प्राप्नोतीति ‘अश्वाभिचानीमादत्ते’ इति न तत्प्राप्त्यर्थो विधिः । किं तु गर्दभरशनाग्रहणेऽपि मन्त्रः प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः । नियमविधिरिति । पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपरिपूरणफलको विधिर्नियमविधिः ।

^१ ग. ‘मनादिधि’ । ^२ घ. ‘दिप्रतिपादनरूपम् । श्रौ’ । ^३ घ. ‘रुक्तमपु’ । ^४ ख. घ. ‘तु सुश’ ।

मकाशसहिता ।

२९

अथ श्रुत्यविरुद्धाचारव्यवहारप्रायश्चित्तादिप्रतिपादकाप्तप्रणीता स्मृतिः प्रमाणम् । हिरण्यगर्भादीनामाप्तत्वेऽपि तेषां गुणत्रयावश्यकत्वसंभवाच्चत्कर्तृ-कयोगकपिलादिस्मृतीनां मन्वादिस्मृत्यविरुद्धांश्च एव प्रमाणम् । तत्त्वविपर्या-साद्विरुद्धांश्चोऽप्रमाणम् । वेदोपबृंहणरूपेतिहासपुराणयोरपि प्रामाण्यं स्वतः सिद्धम् । तत्र भारतरामायणयोः कचिद्विरोधमानेऽपि तत्त्वांश्च वेदान्तवाक्य-वदविरोधो ज्ञेयः । सर्गादिपञ्चप्रतिपादकपुराणेष्वपि सात्त्विकराजसतामस-

वेदोपबृंहणेति । तदुक्तम्—

‘ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ’ ॥

इति । उपबृंहणं नाम विदितसकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्त्वा-र्थानां वाक्यैः स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणम् । सकलशास्त्रानुगतस्य वेदवाक्यार्थ-स्याल्पभागश्रवणादुरवगमत्वेन तेन विना निश्चयायोगादुपबृंहणं हि कार्यमेवेति श्रीमा-ण्यकृद्भिः प्रतिपादितम् । स्वतः सिद्धमिति । मूलभूतश्रुत्यनुमानादेवेत्यर्थः । सर्गादीति । तदुक्तम्—

‘ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशयानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ’

इति । तच्च त्रिविधम्—सात्त्विकराजसतामसमेदात् । तदुक्तं पञ्चपुराणे—

‘ वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ।

गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥ ’

सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥

ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।

मविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥

मात्स्यं कौमं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।

आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोधत ’ ॥

इति । सात्त्विकादिविभागे कारणं मात्स्ये प्रदर्शितम्—

‘ अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ॥

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ।

संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ॥

३०

यतीन्द्रमतदीपिका—

भेदभिन्नेषु तत्त्वांशे विरोधाभावाद्विरुद्धांशोऽप्रमाणमन्यत्सर्वं प्रमाणम् । पाशु-
पताद्यागमा अपि तथैव । आगमदिव्यतन्त्रतन्त्रान्तरसिद्धान्तभेदभिन्नस्य
शीपञ्चरात्रागमस्य कचिदपि वेदविरोधाभावात्कात्स्न्येन प्रामाण्यम् ।

सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥ ’

इति । अन्यत्सर्वमिति । अन्ये तु श्रुत्यविरोधिनां सात्त्विकानामेव पुराणानामुपा-
देयत्वं न पुनः श्रुतिविरोधिनां राजसानां तामसानां च पुराणानामुपादेयत्वम् । तेषां
संसारवर्धनाय भगवत्प्रवर्तितैः पितामहादिभिः प्रवर्तितत्वाच्च सात्त्विकपरिग्राह्यत्वम् ।
यतः श्रुत्युक्तमेवानुसरन्ति सत्त्वोत्तराणि पुराणानि । तामसानि पुनरप्रमाणान्येवेत्याहुः ।
पाशुपतादीति । अत्र च श्रुतिविरोधभूयस्त्वात्सत्त्वोत्तरस्मृतिपुराणादितुल्यत्वं नास्ति ।
तथा च कचित्सत्त्वोत्तरांशसद्भावेऽपि न सार्वत्रिकविश्वासास्पदत्वमिति भावः । तदुक्तं
सूतसंहितायाम्—

‘ तथाऽपि योऽंशो मार्गाणां वेदेन न विरुध्यते ।

सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तः केषां चिदधिकारिणाम् ॥ ’

इति । आदिना कापिलसंग्रहः । यद्यपि सांख्यस्य ‘सांख्यं योगः पाञ्चरात्रम्’ इति वेदैः
सह कथनं तथाऽपि श्रुतिविरोधे तस्य बाध्यत्वमेव । न हि साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यं नि-
वार्यते । अपामग्निना सह द्रव्यत्वसाधर्म्येण स्पर्शकृतवैधर्म्याभावप्रसङ्गात् । वेदवि-
रोधाभावादिति ।

‘ पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । ’

इति भगवदभिहितत्वेन कर्तृदोषसंभावनाया अप्यभावाच्च ॥

‘ पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् ।

वेदभ्रष्टान्समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् ॥ ’

इत्यत्र वेदभ्रष्टानित्यस्यासंदिग्धवेदार्थज्ञानाभाववत् इत्यर्थो बोध्यः । अत एव

‘ अलामे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन हि ।

आचारेण प्रवर्तन्ते ते मां प्राप्स्यन्ति मानवाः ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते ।

शूद्रादीनां न तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यति ॥ ’

इति वराहपुराणे भगवतोक्तम् । ननु तत्कर्तरि भगवति मां मुद्दिभ्रमः । विप्रलिप्सा
तु स्यादेव । दृष्टा हि भगवतोऽपि विप्रलिप्सा—

१ च. तत्त्वाविरु’ ।

प्रकाशसहिता ।

३१

एवं वैखानसागमस्यापि ।

धर्मशास्त्राणामपि तथैव । शाण्डिल्यपाराशरभरद्वाजवसिष्ठहारीतादयो धर्म-
शास्त्रप्रणेतारः । शिल्पायुर्वेदगान्धर्वभरतादिकमप्युपयुक्तांशे तथैव । शिल्पो
नाम कर्षणादिगोपुरमाकारनिर्माणादिप्रतिपादकः । आयुर्वेदो वैद्यकम् ।
गान्धर्वो नाम गानादिनिरूपकः । भरतागमो नृत्यादिनिरूपकः । पुनश्चतुः-
षष्टिकलारूपेषु शास्त्रेषु तत्त्वोपायपुरुषार्थोपयुक्तानि प्रमाणानि । चकुलाभर-

‘त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।

इत्यादौ शिष्याभ्यञ्जलमशुभानित्यादौ चेति चेत् । द्विधा खलु भगवतः प्रवृत्तिः—
असुरमोहनार्थमाश्रितसंरक्षणार्थं च । पञ्चरात्रे सत्त्वोत्तरजनसंरक्षणार्थमेव प्रवृत्तिः ।
अत एव सत्त्वोत्तराः शाण्डिल्यादय एव तच्छास्त्रप्रवक्तारः । अतो नैतच्छास्त्रं विप्र-
लिप्तामूलकम् । न च साङ्ख्ये वेदेषु निष्ठामलम्भमानः शाण्डिल्यः पञ्चरात्रतन्त्रमधीतवा-
निति वेदाच्छैष्ठ्यवचनं पञ्चरात्रस्य वेदविरोधस्यापकमिति वाच्यम् । शाण्डिल्यस्य
पञ्चरात्रशास्त्राभ्यासपर्यन्तं वेदवाक्यादर्थप्रतिपत्तिर्विशदा नाभूदिति तत्तात्पर्यात् । यथा
भूमविद्योपक्रमे तद्विद्याप्रशंसार्थमृश्वेदं भगवोऽध्येमीत्यादिना कृत्स्नस्यापि वेदस्यानादरेण
ज्ञानहेतुत्वाभावमुक्त्वा भूमविद्याया एव ज्ञानहेतुत्वं स्वी क्रियते । नैतावता भूमव्यतिरि-
क्तविद्यानिन्दा । अपि तु भूमविद्याप्रशंसैव । तद्वदत्रापीति बोध्यम् । न च ‘वासुदेवा-
स्तं कर्षणो नाम जीवो जायते’ इति पञ्चरात्रोक्ता जीवोत्पत्तिर्वेदविरुद्धेति वाच्यम् ।
हारीराद्यभिप्रायेण तथोक्तेः । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ (तै. उ. १।१।१)
इतिवत् । एवमिति । वैखानसागमस्यापि साक्षाद्भगवदुक्तत्वात्कार्त्स्न्येन प्रामाण्य-
मिति भावः ।

चतुःषष्टिकलेति । चतुःषष्टिकलाश्च शैवतन्त्रोक्ताः श्रीमद्भगवत्तटीकायां (द. पू.
अ. ४९ श्लो. ३६) श्रीधरस्वामिभिर्निर्दिष्टाः । तथा हि—गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम्
३ नाट्यम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकच्छेद्यम् ६ तण्डुलकुसुमबलिप्रकाराः ७ पुष्पास्तर-
णम् ८ दशनवसनाङ्गरागाः ९ मणिभूमिकाकर्म १० शयनरचनम् ११ उदकवाद्यम्
१२ उदकघातः १३ चित्रयोगाः १४ माल्यग्रथनविकल्पाः १५ शोखरापीडयो-
जनम् १६ नेपथ्ययोगाः १७ कर्णपत्रभङ्गाः १८ सुगन्धयुक्तिः १९ मूषणयोजनम्
२० ऐन्द्रजालम् २१ कौतुमारयोगाः २२ हस्तलाघवम् २३ चित्रशाकापूपभक्षि-
कारक्रिया २४ पानकरसरागासवयोजनम् २५ सूचीकर्म २६ सूत्रक्रीडा २७ प्रहे-
लिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्वचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटकाख्यायिका-

१ क. घ. ‘दिविधायकः । २ सटक्कोचाचार्यस्यैव नामान्तरमेतत् ।

३२

यतीन्द्रमतदीपिका—

णादिसूरिसूक्तयः कात्स्न्येन प्रमाणतराः । श्रीमद्रामानुजाचार्यप्रभृतिभिः प्रणीताः श्रीभाष्यादिप्रबन्धाः प्रमाणतमाः । पुरुषस्वातन्त्र्याधीनरचनाविशेष-विशिष्टं पौरुषेयम् । एतेन काव्यनाटकालंकारादीनामपि लक्षणमुक्तं स्यात् । एवमाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिप्रलौकिकवाक्यान्यपि प्रमाणानि । यथा नद्या-स्तीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यादीनि ।

एवं वैदिकलौकिकसाधारणं द्विविधम्—मुख्यवृत्तिगौणवृत्तिभेदात् मुख्यवृत्तिरभिधावृत्तिः । यथा सिंहशब्दस्य मृगेन्द्रे । साऽभिधावृत्तिर्योगरूढ्या-दिभेदवशाद्बहुविधा । मुख्यार्थबाधे सति तदासन्नेऽर्थे वृत्तिरौपचारिकी । सा द्विधा—लक्षणागौणीभेदात् । प्रथमा यथा—गंगायां घोष इत्यत्र घोषा-

दर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३ पट्टिकवेत्रबाणविकल्पाः ३४ तर्ककर्माणि ३५ तक्षणम् ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवादः ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकरज्ञानम् ४१ वृक्षायुर्वेदयोगाः ४२ मेषकुक्कुटलवकयुद्धविधिः ४३ शुक-सारिकाप्रलपनम् ४४ उत्पादनम् ४५ केशमार्जनकौशलम् ४६ अक्षरमुष्टिकाकथ-नम् ४७ म्लेच्छतकुतर्कविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञानम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्त-ज्ञानम् ५० यन्त्रमातृकाधारणमातृका ५१ संवाच्यम् ५२ मानसी काव्यक्रिया ५३ अभिधानकोशः ५४ छन्दोज्ञानम् ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ छलितकयोगाः ५७ वस्त्रगोपनानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकर्षक्रीडा ६० बालक्रीडनकानि ६१ वैनायि-कानाम् ६२ वैजयिकानाम् ६३ वैतालिकानां च विद्यानां ज्ञानम् ६४ इति । एव-माकाङ्क्षेति । आकाङ्क्षा चैकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यार्थस्य यज्ज्ञानं तद्विषयेच्छा । सा च पुरुषनिष्ठाऽपि विषयभूतेऽर्थे आरोप्यते । तादृशाकाङ्क्षाराहितार्थबोधकं वाक्यमप्र-माणम् । यथा गौरश्चः पुरुषो हस्तीत्यादि । योग्यता च परस्परान्वयप्रयोजकधर्मवत्त्वम् । तेनाग्निना सिञ्चतीति वाक्यमप्रमाणम् । अग्नौ सेकान्वयप्रयोजकद्रवद्रव्यत्वयोग्यताया अभावात् । प्रकृतान्वयबोधानुकूलपदाव्यवधानं संनिधिः । तेन गिरिर्मुक्तमग्निमान्देवदत्ते-नेति वाक्यमप्रमाणम् । तथैव प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमा-णानीति बोध्यम् ।

योगरूढ्यादीति । आदिना योगरूढिसंग्रहः । तत्र शास्त्रकल्पितावयवार्थनिरूपिता शक्तियोगः । यथा पाचकादौ । शास्त्रकल्पितावयवार्थभानाभावे समुदायार्थनिरूपितशक्ती रूढिः । यथा मणिनूपुरादौ । शास्त्रकल्पितावयवार्थान्वितविशेष्यभूतार्थनिरूपिता शक्ति-

प्रकाशसहिता ।

३३

धिकरणस्य बाधात्तीरे लक्षणा । द्वितीया यथा—सिंहो देवदत्त इत्यत्र देव-
दत्ते शौर्यादिगुणयोगः ।

एवं वैदिकलौकिकरूपं सर्वं वाक्यजातं सविशेषविषयकं भेदविषयकं च ।
शरीरवाचकशब्दानां यथा शरीरिणि पर्यवसानम्, एवं भगवच्छरीरभूत-
ब्रह्मरुद्राग्नीन्द्रादिचिद्वाचकशब्दानां तथा शरीरभूतप्रभृतिकालाकाशमाणाद्य-
चिद्वाचकशब्दानां शरीरिणि परमात्मनि श्रीभारायणे पर्यवसानमुपपाद-
यन्त्याचार्याः । वेदान्तज्ञानाव्युत्पत्तिः पूर्यत इत्युक्तम् । नारायणस्य सर्व-

योगरूढिः । यथा पङ्कजादौ । यौगिकरूढिरपि चतुर्थी वृत्तिरस्तीत्येके । महायोगा
रूपाऽपि काचिद्वृत्तिरस्तीत्यन्ये ।

सविशेषेति । शब्दस्य हि द्विधा प्रवृत्तिः । पदरूपेण वाक्यरूपेण च । तत्र
प्रकृतिप्रत्यययोगेन पदत्वम् । यथा पाचक इति । अत्र 'पच्' इति प्रकृतेः पचन-
मर्थः । प्लुप्रत्ययस्य च कर्तृरूपोऽर्थः । तयोः संबन्धेन पाचकशब्दात्पचनकर्तृत्वं
यदनुद्ध्यते स एव विशेष इति प्रथमतः पदमेव तावत्सविशेषवस्तुप्रतिपादकं भवतीति
तत्समुदायरूपस्य तत्तत्पदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थप्रतिपादकस्य वाक्यस्य सविशेषवस्तुप्र-
तिपादकत्वमवर्जनीयमेव । अत एव च वाक्यस्य भेदविषयकत्वमपि सिद्धं भवति ।
सर्वत्र विशेषतद्युक्तवस्तुनोर्धर्मधर्मिणोर्भेदेनैव प्रतीयमानत्वात् । एतेन 'तत्त्वमसि'
(छां. ६।८।७) इत्यादिवाक्यानि निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मरूपवस्तुप्रतिपादकानीति माया-
वाद्युक्तमपास्तम् । नन्वेवं तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वंपदार्थयोः सामानाधिकरण्यं कथमुपपद्यते ।
तथा 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ. २।४।९) इत्यत्रापीति चेत्तत्राऽऽह—शरीरवा-
चकेति । अयं देवोऽयं मनुष्य इत्यादौ देवादिशब्दा न केवलजीववाचकाः । किं तु
शरीरवाचकाः । शरीररहितानां जीवानां साम्येन तेषु देवत्वादिप्रयोजकभेदकधर्मा-
भावात् । तत्रापि न केवलशरीरवाचकाः । किं तु तेषां शरीरिणि पर्यवसानम् । अन्यथा
देवो मनुष्यः सुखी दुःखीत्यादिप्रयोगासंगतेः । शरीरस्य सुखादिवैशिष्ट्याभावात् ।
सर्वत्र शब्दार्थनिर्णये प्रयोग एव शरणम् । वेदेऽपि 'पञ्चदशरात्रा देवत्वं
गच्छन्ति' इत्यादिप्रयोगा दृश्यन्ते । न हि यज्ञकर्तृणां शरीरत्वप्राप्तिः । तदुक्तं
सवार्थसिद्धौ—अपृथक्सिद्धविशेषणत्वमेव व्यवहारनियमे तन्मम् । अस्ति चापृथक्सि-
द्धत्वं शरीरिणा शरीरस्येति । एवमिति । तथा च जीववाचकानां जडवाचकानां

१ ख. घ. 'प्रकृति' ।

३४

यतीन्द्रमतदीपिका—

शब्दवाच्यत्वं सर्वशरीरकत्वमित्यादिकं तूपरीश्वरनिरूपणे प्रतिपादयिष्यामः ।
इति शब्दो निरूपितः ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमदासेन श्रीनिवास-
दासेन विरचितायां यतीन्द्रमतदीपिकायां शब्दनिरू-
पणं नाम तृतीयोऽवतारः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽवतारः ।

प्रमाणनिरूपणानन्तरं प्रमेयं निरूप्यते—प्रकर्षेण मेयं प्रमेयम् । तच्च द्विवि-
धम्—द्रव्याद्रव्यभेदात् । द्रव्यमुपादानम् । अवस्थाश्रयमुपादानम् ।

ननु द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्था इति मता-
न्तरस्थैः सप्तधा परिगणनात्कथं द्रव्याद्रव्यभेदेन द्वेधा समर्थनमिति चेदु-
च्यते—उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात्कर्म पञ्चधाऽवस्थितमिति
कल्पने गौरवाच्चलनात्मकं कर्मेत्येकधैवोपपत्तेस्तस्यापि संयोगमादायवोप-
च शब्दानां तत्तद्विशेषणविशिष्टपरमात्मपर्यन्तार्थप्रतिपादकत्वन नोक्तश्रुत्युक्तसामा-
नाधिकरण्यानुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥

इति श्रीयतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशे तृतीयोऽवतारः ॥

अथ चतुर्थोऽवतारः ।

द्रव्याद्रव्येति । ननु द्रव्यसिद्धावेवाद्रव्यासिद्धिः । अद्रव्यस्य द्रव्यप्रतियोगित्वेन
द्रव्यासिद्धावसिद्धेः । तथा द्रव्यमप्यद्रव्यसिद्धिपूर्वकमेव । अवस्थाश्रयत्वं द्रव्यत्वमिति
हि द्रव्यलक्षणं वाच्यम् । तच्च न संभवति । अवस्थाया अद्रव्यत्वेनाद्रव्यासिद्धावव-
स्थाया अनिरूपणात् । तथा चान्योन्यसापेक्षत्वाद्द्रव्यमद्रव्यमिति द्वयमपि न सिध्य-
तीति चेन्मैवम् । किं द्रव्याद्रव्ययोरुपलम्भानुपपत्तिरन्योन्यसापेक्षयोच्यते, व्यवहारानुपप-
त्तिर्वा । न तावदुपलम्भानुपपत्तिः । एकस्मिन्नेव क्षणे विशेषणविशेष्ययोरैकज्ञानग्रहण-
योग्ययोर्विशेषणविशेष्यभावोपलम्भात् । नापि व्यवहारानुपपत्तिः । व्यवहारो हि
व्युत्पत्त्यधीनः । व्युत्पत्तिश्च द्रव्याद्रव्यशब्दयोर्युगपज्जायत एव । युगपदेवोपलम्भ्यमानयो-
राधाराधेययोरनयोरनुक्रमाद्द्रव्याद्रव्यशब्दौ वाचकाविति । तथा च द्रव्याद्रव्यशब्द-
योर्युत्पत्तौ व्यवहारो प्रतीतो च परस्परपौर्वापर्याभावान्न काऽप्यनुपपत्तिः ।

गौरवादिति । तत्तद्विभेदेन दशविधत्वस्यापि प्रसङ्गाच्चेत्यपि बोध्यम् । संयो-
गमादायेति । यो हि संयोगः कर्मजन्यतयाऽभ्युपेयते स एव तादृशकर्महेतुतयाऽभ्यु-

मकाशसहिता ।

३९

पक्षेः संस्थानमेव जातिरिति संस्थानातिरेकिसामान्यान्नीकारात्समवायस्य समवायान्तराङ्गीकारेऽनवस्थानात्तस्यापि संयुक्तविशेषणतयैवोपपत्तेर्जीवेश्वरयोरणुत्वविभुत्वादिविभाजकधर्ममन्तरेण 'विशेष' इति किञ्चित्पदार्थाङ्गीकारे

पगतैः प्रयत्नादृष्टादिभिर्जन्यताम् । न तु मध्य कर्म । गौरवात् । न हि मध्ये किमपि विशदमुपलभ्यते । येन गौरवपारहारः स्यात् । तथा च संयोग एव कर्म । ननु तथात्वे भूतलघटयोः संयोगो यावदुपलभ्यते तावद्घटश्चलतीति व्यवहारः कुतो न भवतीति चेन्न । संयोगसंताननैरन्तर्यप्रतीतेश्चलतीति व्यवहारहेतुत्वाङ्गीकारेणादोषात् । यथा भ्रमणे सत्यपि प्रतिक्षणं न भ्रमतीति व्यवहारः किं तु निरन्तरतयाऽनुसंधीयमानेष्वेव क्षणेषु तथैवात्रेति बोध्यम् । न च कर्मणा संयुज्यत इति पृथग्व्यपदेशाद्भेदसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र कर्मशब्दस्य पूर्वसंयोगविश्लेषार्थकत्वात् । संस्थानमेवेति । तदुक्तं श्रीभाष्ये—संस्थानातिरेकिणोऽनेकष्वेकाकारबुद्धिवोध्यस्यादर्शनात्तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेरतिरेकवादेऽपि संस्थानस्य संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः, इति । संस्थानमवयवसंनिवेशः । किं चानुवृत्तधीरेव सर्वत्र जातिसद्भावे प्रमाणमिति वदद्भिः सर्वशरीरेषु शरीरत्वजातिः कुतो न स्वी क्रियत । पृथिवीत्वादिना सांकर्यादिति चेद्घटत्वमपि तथैवास्तु । तस्यापि पृथिवीत्वादिना सांकर्यात् । सुवर्णस्य तैजसत्वेन पृथिवीत्वाभाववति सुवर्णघटे घटत्वस्य विद्यमानत्वात् । समवायस्येति । समवायो हि न प्रत्यक्षः । अपृथक्सिद्धयोर्वस्तुनोः स्वरूपाद्भिन्नस्य समवायाख्यसंबन्धस्यानुपलभ्यमानत्वात् । ननु घटत्वविशिष्ट इत्यादिव्यवहारानुपपत्त्या स कल्प्यत इति चेत्समवायविशिष्टव्यवहारानुपपत्त्या पुनरपि समवायान्तरं कल्प्यमित्यनवस्था स्यात् । अथैतदनवस्थापरिहारार्थं घटघटत्वाभ्यामेव समवायः स्वभावादेव संबध्यत इत्युच्यते तर्हि घटघटत्वे एव स्वभावान्मिथः संबध्येताम् । किं चैवं ज्ञानार्थयोरपि विषयविषयिभावादिकं स्वभावातिरेकेण समवायवदन्यदेव संबन्धान्तरं कल्प्यं स्यात् । तथा च संयुक्तविशेषणतैव समवायो नान्यत्पदार्थान्तरमिति भावः । जीवेश्वरयोरिति । अणुत्वादयो धर्मा एव विशेषा नान्यत्पदार्थान्तरम् । गौरवात् । यद्यपि समेषु जीवेषु मिथो विभाजकधर्माः स्वाभाविका न सन्ति तथाऽपि देशकालजातिगुणाकारादिभेदेनौपाधिकाः सन्त्येव । मुक्तानामपि भूतपूर्वैरमुक्तदशायां विद्यमानैरुपलक्षणतयाऽवस्थितैर्भेदो ज्ञातुं शक्यते । योगिनश्चामुं भेदं जानन्त्येव । ननु समानजातीयत्वादिविशेषणविशिष्टा मुक्तात्मानः परमाणवश्च परस्परव्यावर्तकधर्मवन्तो द्रव्यत्वाद्व्यावर्तकत्वमुमानेन विशेषसिद्धिरिति वाच्यम् । पृथक्त्वेन सिद्धसाधनात् । यदि पृथक्त्वत्वरूपैकजात्या कोडीकृतैः पृथक्त्वैर्वस्तूनामितरेतरव्यावर्तनं न स्यादित्युच्यते तर्हि विशेषेष्वपि तुर्यम् । तेषामपि विशेषत्वरूपैकोपाधिकोडीकृतत्वात् । किं च कल्प्यमानस्य विशेषस्य च कल्प्युपयोगः ।

१३

यतीन्द्रमतदीपिका—

गौरवादतः कर्मसामान्यविशेषसमवायानां पृथग्द्रव्यत्वेनानङ्गीकाराच्च द्रव्यप्रवृत्त्यमिति द्विविधो विभाग उपपद्यते ।

एतेनाभावः सप्तमपदार्थ इत्यपि निरस्तम् । अभावस्य भावान्तररूपत्वात् । प्रागभावो नाम पूर्वावस्थापरम्परा । प्रध्वंसाभावो नामोत्तरावस्थापरम्परा । अत्यन्ताभावान्योन्याभावौ तु धर्म्यन्तरस्वरूपावेव । एतस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः पूर्वमुक्तः । उपादानं द्रव्यमित्युक्तम् । गुणाश्रयो द्रव्यमिति सामान्यलक्षणं संभवति ।

तानि च द्रव्याणि षट्—प्रकृतिकालशुद्धसत्त्वधर्मभूतज्ञानजीवेश्वरभेदात् । तत्र जडाजडरूपयोर्विमक्तयोर्मध्ये जडलक्षणमुच्यते—अमिश्रसत्त्वरहितं जडम् । तद्विविधम्—प्रकृतिकालभेदात् । तत्र सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयाश्रयरूपा प्रकृतिः ।

तथाहि—न तावदीश्वरस्य भेदधियमुत्पादयन्ति विशेषाः । तद्धियो नित्यत्वात् । नाप्यस्माकम् । विशेषाणामस्मदृश्यत्वाभावात् । नापि योगिनाम् । तेषां सर्वज्ञत्वेन तत्तद्रूपेण सर्ववस्तुप्रकाशोऽस्त्येवेति विशेषानुपयोगात् । पृथक्त्वेन सिद्धश्चेति ।

अभावस्येति । यो देशकालादिभेदो वस्तुस्वभावनियामकः स एव लाघवाद्भावव्यवहारस्यापि नियामकोऽस्तु । किमतिरिक्ताभावकल्पनेन । अनुपलब्धेश्च । न च रूपादीनामप्याश्रयव्यतिरेकेणानुपलम्भात्त्यागप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तेषामनन्यथासिद्धबुद्धिसिद्धत्वात् । अभावस्य तु भावविशेषैरेवान्यथासिद्धत्वेन त्यागः समुचित एव । अथ भावस्य कथमभावत्वमिति चेद्भवतोऽपि कथमभावाभावस्य भावत्वमिति विभावय । प्रागभाव इति । अतिरिक्तप्रागभाववादिनोऽपि क्वचित्प्रागभावस्य भावरूपत्वमावश्यकमेव । घटध्वंसस्य यः प्रागभावः स घटरूपो घटप्रागभावरूपश्चेति द्विप्रकार इति तेनैवोक्तत्वात् । एवमेव प्रध्वंसाभावेऽपि । घटप्रागभावस्य यो ध्वंसः स घटरूपो घटध्वंसरूपश्चेति । धर्म्यन्तरस्वरूपौ । अधिकरणस्वरूपौ ।

प्रकृतीति । एकस्यापि कालस्यावस्थाभेदेन क्षणादिभेद इत्यवस्थाश्रयत्वरूपद्रव्यलक्षणस्य नाव्याप्तिः । अवस्थाश्चात्रोपाधिसंबन्धमात्ररूपा इत्यन्यत् । ज्ञानस्यापि संकोचविकासरूपावस्थाश्रयत्वमस्त्येव । जीवस्यापि शरीरद्वारा बाल्याद्यवस्थाश्रयत्वं प्रसिद्धमेव । परमात्मनोऽपि सूक्ष्मोऽव्यक्तादिदेहः स्थूलरूपेण परिणमतीति तद्वाराऽवस्थाश्रयत्वमस्त्येवेति न दोषः । जडाजडेति । जडत्वं च परत एव भासमानत्वम् । प्रकृतिरिति । बद्धचेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायकत्वं विपरीतज्ञानजनकत्वं चास्या एव । इयमेवेश्वरस्य क्रीडासाधनभूता देशभेदेन कालभेदेन च सदृशासदृशविकारोत्पादिका च । तत्र सत्त्वं ज्ञानं सुखं तदुभयसङ्गं च जनयति । रजो रागतृष्णासङ्गान्कर्मसङ्गं च जनयति । तमो

१ ख. 'स्था भाव' । २ घ. 'यो वा द' । ३ घ. 'गुणाश्रया प्र' ।

प्रकाशसहिता ।

३७

सा नित्याऽक्षराविद्यामायाशब्दवाच्या च । तस्यां भगवत्संकल्पाधीन-
गुणवैषम्यात्कार्योन्मुख्यवस्थाऽव्यक्तशब्देनोच्यते । तस्मान्महानुत्पद्यते । स
महान्सात्त्विकराजसतामसभेदात्रिधाऽवस्थितः । महतोऽहंकार उत्पद्यते ।
सोऽपि सात्त्विकाहंकारो राजसाहंकारस्तामसाहंकारश्चेति त्रिविधो मतः ।
एतेषां त्रयाणां वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति नामान्तराण्यपि संभवन्ति ।
तेषु वैकारिक इति प्रसिद्धाद्राजसाहंकारसहकृतात्सात्त्विकाहंकारादेकादशेन्द्रि-
याणि जायन्ते ।

सात्त्विकाहंकारोपादानकं द्रव्यमिन्द्रियमितीन्द्रियलक्षणम् । इन्द्रियं द्विविधम्-
ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं चेति । ज्ञानप्रसरणशक्तिमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियम् । तत्षोढा-
मनःश्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनात्वग्भेदात् । स्मृत्यादिकरणमिन्द्रियं मनः । तच्च हृदय-
देशवृत्ति बुद्ध्यहंकारचित्तादिशब्दवाच्यं बन्धमोक्षहेतुभूतं च । शब्दादिपञ्चके
शब्दमात्रग्रहणशक्तिमिन्द्रियं श्रोत्रम् । तन्मनुष्यादीनां कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नप्रदे-
शवृत्तिः । द्विजिह्वानां नयनवृत्तिः । एवं रूपमात्रग्रहणशक्तिमिन्द्रियं चक्षुः । तत्स-

विपरीतज्ञानमनवधानमालस्यं निद्रां च जनयतीति तत्तत्रय उक्तम् । अक्ष-
रेति । नित्यत्वं ज्ञानविरोधित्वं विचित्रसृष्टिकरत्वं च यथाक्रममक्षरादि-
शब्दवाच्यत्वे हेतुः । तस्मान्महानिति । अव्यक्तावस्थाऽव्यवहितोत्तरावस्थावि-
शिष्टमहंकारावस्थाऽव्यवहितपूर्वावस्थाविशिष्टं द्रव्यं महान् । एवमुत्तरत्रापि ।
त्रिधेति । गुणत्रयाश्रयादव्यक्तात्सत्त्वादिगुणोन्मेषभेदेन त्रिधा महानुत्पद्यत इति
भावः । अहंकार इति । अयमेव देहात्माभिमानादिजनकः । राजसाहंकारसहकृ-
तादिति । अस्य सहकारित्वं नामेन्द्रियहेतोः सत्त्वांशस्य चलनस्वभावेन रजसा
प्रेरकेण प्रवर्तनम् ।

इन्द्रियलक्षणमिति । शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियमिति परोक्त-
लक्षणं कर्मेन्द्रियेष्वव्याप्तम् । मनःश्रोत्रेति । मनसः कर्मेन्द्रियत्वं तु च । तस्य
ज्ञानद्वारैव कर्महेतुत्वात् । तावतैव कर्मेन्द्रियत्वे चक्षुरादावप्यतिप्रसङ्गः । मानसं
कर्मेति व्यवहारे तु कर्मशब्दः शुभाशुभसंकल्पादिरूपज्ञानवाचीति बोध्यम् ।
हृदयदेशवृत्तीति । इन्द्रियान्तराणामपि हृत्प्रदेश एव कन्दस्थानम् । स्थानान्तरे-
ष्वपि तेषां यथासंभवं वृत्तिः । तदुक्तं भाष्ये—हृदयस्थानां चेन्द्रियाणां तत्तन्नाडी-
भेदेस्तत्तत्प्रदेशविशेषप्रसर्पात्तत्र तत्र कार्यकरत्वमिति । आत्मनोऽपि हृत्प्रदेशो भूयसा
वृत्तिः । बुद्ध्यहंकारेति । तथा च भाष्यम्—अध्यवसायाभिमानाचिन्तारूपवृत्तिभेदान्मन

३८

यतीन्द्रमतदीपिका—

बेषां नयनवृत्ति । गन्धमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं घ्राणम् । नासाग्रवृत्ति । रसमा-
त्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं रसनेन्द्रियम् । जिह्वाग्रवृत्ति । स्पर्शमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं
त्वगिन्द्रियम् । सर्वशरीरवृत्ति । नखदन्तकेशादिषु प्राणमान्यतारतम्यात्स्पर्शा-
नुपलम्भः । श्रोत्रादीन्द्रियाणां भौतिकत्वप्रतिपादनं भूताप्यायितृत्वेनौपचा-
रिकम् । एतेषां विषयसंबन्धः क्वचित्संयोगः क्वचित्संयुक्ताश्रयणमिति वृद्धसं-
प्रदायः ।

उच्चारणादिष्वन्यतमक्रियाशक्तत्वं कर्मेन्द्रियसामान्यलक्षणम् । तच्च वाक्पा-
णिपादपायूपस्थभेदात्पञ्चधाऽवस्थितम् । वर्णोच्चारणकरणमिन्द्रियं वाक् । तच्च
हृत्कण्ठजिह्वामूलतालुदन्तोष्ठनासामूर्धरूपस्थानाष्टकवृत्ति । मृगादिष्वहृष्टविर-

एव त्रद्व्यहंकारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इति । भौतिकत्वेति । यत्तु वैशेषिका अनुमा-
नेन भौतिकत्वं साधयन्ति । तथाहि—त्वगिन्द्रियं वायवीयम् । रूपादिषु मध्ये
स्पर्शमात्राभिव्यञ्जकत्वात् । स्वेदशैत्याभिव्यञ्जकपवनवत् । चक्षुरिन्द्रियं तैज-
सम् । रूपादिषु मध्ये रूपमात्राभिव्यञ्जकत्वात् । दीपप्रभावत् । रसनेन्द्रियमा-
प्यम् । रूपादिषु मध्ये रसमात्राभिव्यञ्जकत्वात् । दन्तान्तर्गततोयवत् । घ्राणेन्द्रियं
पार्थिवम् । रूपादिषु मध्ये गन्धमात्राभिव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धमिव्यञ्जकवृत्त-
वदिति । तच्चिन्त्यम् । व्यञ्जकत्वं किं व्यक्तं प्रति करणत्वं हतुत्वमात्रं वा ।
न ऽऽद्यः । स्वरूपासिद्धेः । यस्मिन्सत्यविलम्बेन कार्योत्पत्तिस्तस्य करणत्वेनेन्द्रियसं-
योगस्य करणत्वेऽपीन्द्रियाणामकरणत्वात् । नान्यः । इन्द्रियाधिष्ठानतत्संस्कारादिभि-
र्व्यभिचरितत्वात् । भूताप्यायितृत्वेनेति । पापकत्वेत्यर्थः । शरीरविनाशे च
तत्स्थानीन्द्रियाणीन्द्रियाप्यायकैर्भूतैरंशतो हीयन्ते शरीरान्तरे पुनरापूर्यन्ते इति भावः ।
अत एव—

आप्यायन्ते च ते नित्यं तदवस्थेस्तु पञ्चभिः ।

इति मोक्षधर्म उक्तम् । एतेषामिति । तदुक्तं तत्त्वरत्नाकरे—

तत्र वृद्धा विदामासुः संयोगं सनिकर्षणम् ।

संयुक्ताश्रयणं चेति यथासंभवमूह्यताम् ॥

इति । तत्र वाय्वादिचतुष्टयं यथायोग्यं संयोगसंबन्धेन गृह्यते । स्पर्शादियस्तु
संयुक्ताश्रयणसंबन्धेनेति विवेकः ।

प्रकाशसहिता ।

३९

हात्तदभावः । शिल्पादिकरणमिन्द्रियं पाणिः । स च मनुष्यादीनामङ्गुल्या-
दिवृत्तिः । वारणादीनां नासादिवृत्तिः । संचरणकरणमिन्द्रियं पादः स च मनु-
ष्यादीनां चरणवृत्तिः । भुजगपतङ्गादीनामुगः पक्षादिवृत्तिः । मलादित्सागक-
रणमिन्द्रियं पायुः । स च तत्तदवयववृत्तिः । आनन्दविशेषकरणमिन्द्रियमुप-
स्थः । स च मेहनादिवृत्तिः । एतानीन्द्रियाण्यणूनि । परकायप्रवेशे लोकान्त-
रगमनादिषु च जीवेन सह गमनमिन्द्रियाणाम् । मुक्तिदशायामप्राकृतदेशगमना-
संभवादिदैव यावत्प्रलयं स्थितिः । करणविधुरैरन्यैः परिग्रहो वा । कर्मेन्द्रियाणां
शरीरनाशान्नाश इति पक्षस्तु भाष्यविरोधेन नेयः । एतेन पुरुषेन्द्रियम्,

अङ्गुल्यादिवृत्तिरिति । ननु तालुपादादिभिरपि मौक्तिकग्रथनलिपिकरणादिशि-
ष्यदर्शनात्तत्राप्येतदिन्द्रियवृत्तिरङ्गीकार्येति चेत्सत्यम् । तत्रांशता वृत्तिरस्त्येव ।
न हीन्द्रियाणां मिथो विरोधः । इन्द्रियान्तरव्याप्ते देश इन्द्रियान्तरावस्थानस्य चक्षुः-
स्पर्शनादौ दर्शनात् । तत्तदवयवेति । मान्यालादीनां तु मुखादिवृत्तिः । तेषामास्येनैव
विष्णुत्रविसर्गात् । अणूनीति । अणुत्वं चैषामुपलब्ध्ययोग्यपरिच्छिन्नपरिमाणत्व-
मात्रम् । सह गमनमिति । अणुत्वादेवोपपद्यत इति शषः । 'त एते सर्व एव
समाः सर्वेऽनन्ताः' (बृ० १।१।१३) इत्यानन्त्यश्रुतिस्तु 'अथ यो ह वैताननन्तानु-
पास्ते ? (बृ० १।१।१३) इत्युपासनविधानादुपासनफलबाहुल्यविषया । इन्द्रियाणा-
मिति । ननु कर्मेन्द्रियाणां शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशौ । न तु शरीरान्तरगमनमिति चेन्न ।
'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनुत्क्रामन्ति' (बृ० ४।४।२) इति श्रुतेः । सर्वशब्देन
कर्मेन्द्रियाणामपि संग्रहात् । विना प्रमाणं संकोचे मानाभावात् । 'यत्रास्य पुरुषस्य
मृतस्याग्निं वागप्येति' (बृ० ३।२।१३) इति श्रुतौ शरीरनाशेऽपि कर्मेन्द्रियस्यापि
वाचश्चक्षुरादीन्द्रियवदविनाशदर्शनाच्च । अत एव भाष्ये सप्तगत्यधिकरणे (ब्र० सू०
२।४।४) हस्तादीनां जीवेन सह गमनाभावादिनिन्द्रियत्वमाशङ्क्य तेषामिन्द्रियत्वं
सिद्धान्तितम् । हस्तादीनि कर्मेन्द्रियाण्यपि जीवेन साकं गच्छन्त्येव न तु विनश्यन्तीति
तदाशयः । इहैवेति । मुक्तपरित्यक्तानीन्द्रियाणि केन चित्करणरहितेन जीवेन न गृहीता-
नि चेत्तेषामिहैव जीवसंबन्धं विनाऽपि प्रलयपर्यन्तं स्थितिः । गृहीतानि चेत्तेन साक-
मेव । भाष्यविरोधेनेति । इदमनुपदमेवोक्तम् । 'भाष्याविरोधेन ज्ञेयः' इति पाठे
यद्यपि कर्मेन्द्रियाणि जीवेन साकं न गच्छन्ति तथाऽपि चक्षुरादीनामिव तेषामपि जीवोप-
करणत्वाविशेषादिन्द्रियत्वमस्त्येवेति न तद्भाष्यविरोध इत्यर्थः । अत एव वेदान्तदीपे
कर्मेन्द्रियाणि जीवेन साकं न गच्छन्तीत्युक्तम् । पुरुषेन्द्रियमिति । जीवभेदेनेन्द्रिय-

४७

यतीन्द्रपतदीपिका—

स्त्रीन्द्रियम्, एकेन्द्रियवादः, त्वगिन्द्रियैकत्वस्वीकार इत्यादिविमतपक्षा-
निरस्ताः ।

राजसाहंकारसहकृताद्भूतादिसंज्ञकतामसाहंकाराच्छब्दादिपञ्चतन्मात्राण्या-
काशादिपञ्च महाभूतानि चोत्पद्यन्ते । भूतानामव्यवहितसूक्ष्मावस्थाविशिष्टं द्रव्यं
तन्मात्रम् । तदेव भूतोपादानम् । विशिष्टशब्दादिविषयाधिकरणं भूतम् ।
तन्मात्राणि शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति
पञ्च । भूतानि च तथा—आकाशवायुतेजोपृथिवीभेदात् । तत्र तामसाहंकारा-
काशयोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं शब्दतन्मात्रम् । क्षीरदधोरन्तरालपरिणा-
मवत् । तस्मादाकाशो जायते । अस्पर्शवच्चे सति विशिष्टशब्दाधारत्वं श्रोत्रा-
प्यापितृत्वं चाऽऽकाशलक्षणम् । स च प्रत्यक्षः शब्दमात्रगुणकोऽवकाशहेतुः । नीलं
नभ इति प्रतीतेः पञ्चीकरणप्रक्रियया रूपवांश्च । एतेनाऽऽकाशस्याजन्मत्वनि-
रासः । सूर्यपरिस्पन्दादिभिराकाशस्यैव प्राच्यादिव्यवहारोपपत्तौ दिगिति न

भेदस्यात्राविवक्षितत्वात् । तथात्वे चेन्द्रियानन्त्यस्यैव वक्तव्यत्वात् । एकेन्द्रियेति ।
ननु यथैकस्यैव मनसो वृत्तिभेदास्तथैकस्यैवेन्द्रियस्य पञ्च वृत्तयः । तच्चेन्द्रियमन्यद्वा
कल्प्यं त्वगिन्द्रियमेव वाऽस्त्विति चेन्न । तथा सति रूपादिप्रकाशनशक्तिनियमो न
स्यात् । सर्वत्र शब्दाद्युपलब्धिप्रसङ्गात् ।

भूतानामिति । दधिरूपेण परिणममानस्य पयसो मध्यमावस्थावद्भूतरूपेण परिण-
ममानस्य द्रव्यस्य ततः पूर्वा या का चिदवस्था तद्विशिष्टं द्रव्यं तन्मात्रशब्देनो-
च्यत इत्यर्थः । अस्पर्शवच्चे सतीति । इदं पृथिव्यादावतिव्याप्तिवारणाय । कालेऽति-
व्याप्तिवारणाय विशिष्टशब्दाधारत्वमिति । प्रत्यक्ष इति । यदोन्मीलनं चक्षुषस्तदैवाऽऽ-
काशोऽयमिति प्रतीतेः । न च नीरूपस्य कथं चाक्षुषप्रत्यक्षयोग्यतेति वाच्यम् । तत्र
नीलरूपस्य सत्त्वात् । किंच त्वन्मते रूपवतोऽपि तदयोग्यत्वप्रसङ्गः । तत्रानुभवानु-
सारेण योग्यता कल्प्यत इति चेत्तुल्यमाकाशोऽपि । नीरूपस्यापि रूपस्य प्रत्यक्षत्वव-
र्जनाच्च । न च 'रूपरूपिरूपैकार्थसमवेत' एतदन्वयतमत्वं प्रत्यक्षप्रयोजकमिति वाच्यम् ।
समवायानङ्गीकारेण रूपैकार्थसमवेतत्वस्यानिरूपणात् । रूपैकार्थसंबद्धत्वं तत्त्वमिति
चेदाकाशोऽपि पञ्चीकरणप्रक्रियया तदस्त्येवेति बोध्यम् । अजन्मत्वनिरास इति ।
नीरूपद्रव्यत्वहेतुना नित्यत्वसाधने स्वरूपासिद्धिः । आकाशे नीलरूपसत्त्वात् । निर-

१ घ. 'राले कलिलप' । २ घ. 'च शं' । ३ घ. 'ती ते ह' ।

प्रकाशसंहिता ।

४१

पृथग्द्रव्यरूपनम् । दिक्सृष्टिस्त्वन्तरिक्षादिसृष्टिवदुपपद्यते ।

आकाशात्स्पर्शतन्मात्रम् । आकाशवाय्वोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं स्पर्श-
तन्मात्रम् । तस्मादायुः । विशिष्टस्पर्शवत्त्वे सति रूपशून्यत्वम्, अस्पर्शादिस्पर्श-
नैकेन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वम्, अनुष्णाशीतविशिष्टस्पर्शवत्त्वे सति गन्धशून्यत्वमित्या-
दिकं चायोलक्षणम् । तस्मिन्नानासलिलातपकुसुमाद्यवयवयोगाच्छीतोष्णसौरभा-
दिप्रतीतिः । स च त्वगिन्द्रियाप्यायकत्वेनोपकरोति । तस्य शब्दस्पर्शौ गुणौ ।
तत्र शरीरधारणादिहेतुर्वायुविशेषः प्राणसंज्ञकः पञ्चमकारः प्राणापानव्यानो-
दानसमानभेदात् । हृदि प्राणः, गुदेऽपानः, सर्वशरीरगो व्यानः, कण्ठ उदानः,
नाभिदेशे समानः इति नियमः । जङ्गमेष्विव स्थावरेषु प्राणसंबन्धस्तुल्य
एव । स च स्पर्शनप्रत्यक्षः । एतेनानुमेयवादनिरासः ।

वयवत्वहेतुरपि स्वरूपासिद्ध एव । पञ्चीकरणप्रक्रियया सावयवत्वात् । न पृथगिति ।
ननु संयुक्तसंयोगभूयस्त्वरूपत्वनिबन्धने परत्वापरत्वे व्यापकद्रव्ययोगमन्तरेण कथं
स्यातामिति चेन्न । आकाशसंबन्धेनैव तत्सिद्धेः । कल्प्यमानमपि दिक्तत्वमुपाधि-
योगेनैव परत्वापरत्वे जनयतीति तादृशोपाधियोगेनाऽऽकाशस्यैव परत्वादिसिद्धौ पर्या-
सत्वात् ।

विशिष्टस्पर्शेति । इदं रूपादावतिव्याप्तिवारणाय । पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय
विशेष्यदलम् । वायुविशेष इति । न तु वायुमात्रम् । ' एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिराप' (मु० २।१।१) इति सृष्टिवाक्ये वायुप्राणयोः
सहपाठात् । नापि वायुक्रिया । प्राणः स्पन्दत इति प्रयोगात् । अत्र प्राणक्रिययो-
र्भेदेन व्यपदेशात् । स्थावरेषु । लतावृक्षादिषु । मूलनिषिक्तसलिलदोहदपार्थिवधातूना-
मभ्यादानादिति भावः । नखरोमदन्तकिणादीनामपि मन्दप्राणाश्रयत्वं न्यायतत्त्वे प्रति-
पादितम् । स्पर्शनप्रत्यक्ष इति । स्पर्शनप्रत्यक्षे रूपवत्त्वस्याप्रयोजकत्वात् । एतेन
पञ्चीकरणप्रक्रियया वायौ रूपसत्त्वेऽपि तस्यानुवृत्तत्वाच्च तत्प्रत्यक्षमित्यपास्तम् । अत्रेदं
बोध्यम्—वायोः स्वभावाददृष्टात्मकेश्वरसंकरपाद्वा स्वारसिकं तिर्यक्प्रसरणम् । पार्थि-
वादिद्रव्येण वाय्वन्तरेण वाऽभिघातवशाज्जमणोर्ध्वगमनादयः । ते च दूरस्थेन तृणरज्जु-
प्रभृतीनां भ्रमणोर्ध्वगमनादिभिरनुमेयाः । तत्रत्येन तु स्पर्शनग्राह्याः । एतेन वायो-
र्नानात्वमपि सिद्धम् । अस्य च सर्वतः पार्थिवाप्योपरोधे सति स्तम्भो भवतीति न्याय-
सिद्धाज्जने स्पष्टम् ।

१ घ. 'प्राणादिसं' । २ घ. 'ति । जं' । ३ क. ख. ग. 'भेषु स्था' । ४ क. ख. ग. 'षु च प्रा' ।

४२

यतीन्द्रमतदीपिका—

वायुतेजसोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं रूपतन्मात्रम् । तस्मात्तेजः । उष्ण-
स्पर्शवस्वभास्वरूपवत्त्वादिकं तेजसो लक्षणम् । तस्य बहिः पचनादिहेतुस्व-
भग्निसूर्यात्मना । अन्तर्वैश्वानरसंज्ञकजाठराग्निरूपेण । दिवाभीतादिव्यतिरिक्ता-
नां चाक्षुषज्ञान आलोकादिरूपेण सहकारी भवति । तच्चतुर्धा—भौमदिव्यौद-
र्याकरजभेदात् । तत्र पार्थिवमात्रेन्धनं तेजो भौमम् । तद्दीपादि । जलमात्रेन्धनं
दिव्यम् । तत्सूर्यादि । पार्थिवजलेन्धनमौदर्यम् । तज्जाठरम् । निरिन्धनं
तेज आकरजम् । तत्सुवर्णादि । सुवर्णस्य द्रव्यान्तरसंसर्गादुष्णस्पर्शाभावः ।
पुनः सामान्येन प्रभाप्रभावांश्चेति विभक्तः । आवरणसदसद्भावाधीनसंको-
चविकासः प्रसारिततेजोविशेषः प्रभा । सा च प्रभावद्भिः सहोत्पद्यते । सह
नश्यति । द्रव्यरूपा गुणभूता सावयवा च । अनेन प्रभायाः केवलगुणत्वमत-
निरासः । प्रभाविशिष्टं तेजः प्रभावत् । तच्चतुर्विधमिति प्रतिपादितम् । तत्तेजः
शब्दस्पर्शरूपगुणवच्च ।

तेजःसलिलयोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं रसतन्मात्रम् । तस्मादापः । शीत-
स्पर्शवत्त्वं निर्गन्धत्वे सति विशिष्टरसवत्त्वमित्याद्यपां लक्षणम् । तासां शुक्लम-
धुरशीतैकस्वभावानामाश्रयादिसंसर्गभेदाद्भूपरसस्पर्शवैचित्र्यारोपः । ताः समु-
द्रसारिदादिरूपेण बहुप्रकाराः । शब्दस्पर्शरूपरसवत्यश्च सेचनपिण्डीकरणादि-
हेतवः ।

अपृथिव्योर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं गन्धतन्मात्रम् । तस्मात्पृथिवी । विशिष्टग-
न्धवत्त्वं रसवत्त्वे सति विशिष्टस्पर्शवत्त्वमित्यादि पृथिवीलक्षणम् । सा सुरभिर्भूरा
कृष्णादिरूपा चानुष्णाशीतस्पर्शवती । पाकजभेदाद्विचित्रवर्णा विचित्ररसा च ।

वैश्वानरसंज्ञकेति । वैश्वानरो नाम शरीरान्तर्वर्ती प्राणादिसंयोगादशितपीतपाका-
दिहेतुस्तेजोविशेषः । द्रव्यान्तरसंसर्गादिति । पञ्चीकृतभूतारब्धव्यष्टिप्रपञ्चे
सुवर्णादिषु पार्थिवांशस्य प्रभूतत्वात् । तेजसत्वोक्तिस्त्वितरासाधारणं स्वतःशुद्धत्वं
स्फुरत्त्वादि चान्वीक्ष्य कृतेति बोध्यम् । द्रव्यरूपेति । प्रभाया न रूपवत्त्वेकवलगुण-
त्वम् । स्वाश्रयभूतादीपादन्यत्र तत्समीपे देशे प्रभाया विद्यमानत्वात् । रूपवत्त्वादि
तस्या द्रव्यत्वं सिध्यति । गुणभूतेति । नियमेन द्रव्याश्रयत्वाद्द्रव्यशेषत्वाच्चेति भावः ।
एतेषु च तत्त्वेषु भागत एवोत्तरोत्तरसृष्टिः । अन्यथा पृथिव्येकशेषप्रसङ्गात् । पूर्वपूर्व-
भूतानामुपलम्भादिसिद्धत्वाच्च ।

सुरभिरिति । स्वभावत इत्यादिः । विचित्ररसा चेति । कचिद्भूतवोपलम्भोऽपि

१ घ. 'विध प्र' । २ घ. 'रिध्रदादि' । ३ घ. 'दातु विधि' ।

प्रकाशसरिता ।

४३

अस्याथ मनोघ्राणाप्यायकत्वेनोपकारकत्वम् । मृत्पाषाणाभौषधादिवहुप्रकारवती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणका धारणहेतुश्च । तमसः पृथिव्यामन्तर्भावः । तद्गुणस्वात्तदवस्थान्तरत्वाद्वा । अत एवाऽऽलोकाभावमात्रं द्रव्यान्तरं वेत्यादिपक्षा निरस्ताः ।

भूतेषु सर्वत्र पञ्चीकरणप्रक्रियाया शब्दादीनां गुणानामुपलम्भः । पञ्चीकरणप्रक्रिया तु भगवान्भूतानि सृष्ट्वा, एकैकमेव भूतं द्विधा-कृत्य द्वयोर्भागयोः स्वभागमेकं निधाय भागान्तरं चतुर्धाकृत्य तांश्चतुर्भागान्भूतान्तरेषु चतुर्षु योजयति । एवं सर्वेषु भूतेषु क्रियमाणेष्वेकैकस्य

सलिलतपादियोगादेव । तद्गुणत्वादिति । तस्याः पृथिव्या मुणो नीलवर्णस्तद्विशिष्टत्वात् । तदवस्थेति । तमसः प्रकृतिविशेषावस्थत्वेन वायुपर्यन्तेषु प्राकृतपदार्थेषु रूपाभावेन तोयतेजसोर्नीलरूपाभावेन च पारिश्लेष्यात्पार्थिवत्वं सिद्धम् । प्रयोगश्च—तमो द्रव्यं पार्थिवं च । अबाधितनीलादिप्रत्ययविषयत्वात् । घटादिवत् । न च रूपि-प्रत्यक्ष आलोकसहकृतचक्षुषः कारणत्वदर्शनात्तमःप्रत्यक्षे तदभावान्न तमसो रूपिद्रव्य-त्वमिति वाच्यम् । न हि यत्कचिद्यदपेक्षं तत्सर्वत्र तदपेक्षमिति नियमः । स्वेदादिशै-त्यग्रहे वायुसापेक्षस्य स्पर्शनस्थौष्ण्यग्रहे तदभावसापेक्षत्वात् । आलोकाभावमात्र-मिति । काश्यपीयानामयं पक्षः । परं तु स न संभवति । तथा सत्यन्वस्योलूकादीनां चाऽऽलोकसत्त्वं एवान्वकारप्रतीतिर्जायते सा न स्यात् । अभावस्य प्राङ्निरस्तत्वाच्च । अभावस्वरूपत्वे गाढत्वविरलत्वाद्यनुपपत्तेश्च । ‘तमः ससर्ज भगवान्’ इति श्रुतिविरो-धश्च । एतेन रूपदर्शनाभावमात्रं तम इत्यपि निरस्तम् । द्रव्यान्तरमिति । कौमारिलै-रङ्गीकृतोऽयं पक्षः । स च गौरवादेव निरस्तः । इत्यादीति । आदिना नीलगुण-मात्रं तम इति पक्षसंग्रहः । अयं च पक्षो नीलमिति धर्मितया स्फुरणान्निराधारनैव्यो-पलम्भायोगाच्च निरस्तः । न च तमसः पार्थिवत्वे तस्य तेजोगत्यागत्यनुविधानं कथ-मिति वाच्यम् । यथाहाष्टि स्वभावव्यवस्थापनात् । यथाऽयस्कान्तस्थितिगत्यनुविधानं पृथग्द्रव्यस्याप्ययसो दृश्यते तद्वत् । न च तमसः पार्थिवत्वे तद्व्यवहितस्य प्रकाश-स्थस्य घटादेः कथं प्रत्यक्षमिति वाच्यम् । जलादेरिव तमसः स्वभावादेव दृग्गतेर-विरुद्धत्वात् ।

पञ्चीकरणेति । तत्र भूतेष्वाकाशोऽवकाशहेतुः । वायुर्वहनादिहेतुः । तेजः पच-नादिहेतुः । जलं सेचनपिण्डीकरणादिहेतुः । पृथिवी धारणादिहेतुरिति तत्त्वत्रय उक्तम् । चतुर्धाकृत्येति । तदुक्तं तत्त्वमुक्ताकलापे—द्वेधा भूतानि मित्रा पुनरपि च भिनत्यधर्मेकं चतुर्धा तैरेकैकस्य भागैः परमनुकलयत्यधर्मं चतुर्भिरेति । एतेन

४४

यतीन्द्रपतदीपिका—

भूतस्यार्थं स्वभागतोऽर्थान्तरं चतुर्णां भूतानां भागसमुच्चय इति भवति । तथा च स्वभागस्य भूयस्त्वात्परभागस्याऽऽल्पीयस्त्वाच्च पृथिव्यादिव्यपदेशः । वेदे त्रिवृत्करणोपदेशस्तु पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणम् । भूतैः साकं महदहंकारौ मिलित्वा सप्तीकरणमित्यप्याहुः । एतेषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु पञ्च भूतानि प्रकृतिमहदहंकाराश्च शरीरोपादानानि । एकादशेन्द्रियाणि प्रत्येकमसंख्यातानि प्रतिपुरुषं भिन्नानि । आभरणार्पितरत्नानीव शरीरमाक्रम्य तिष्ठन्ति ।

शरीरं नाम चेतनं प्रत्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वनियमैरपृथक्सिद्धौ द्रव्यविशेष इत्येकं लक्षणम् । नियमेन यदाधेयं नियमेन यद्विधेयं नियमेन यच्छेषमिति

पञ्चधा विभक्तानां भागानां पञ्चस्वर्धान्तरेषु योजनमित्यपास्तम् । वेदे । ‘ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमैकैकां करवाणि ’ [छा. १।३।३] इत्यादौ । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु । प्रकृतिमहदहंकारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपञ्चमहाभूताख्येषु ।

शरीरमिति । आधेयत्वमाश्रितत्वम् । विधेयत्वं नियाम्यत्वम् । शेषत्वमङ्गत्वम् । अपृथक्सिद्ध इति । यावत्सत्तमसंबन्धानर्हत्वमपृथक्सिद्धत्वम् । नियमेनाऽऽधेयत्वं नियमेन विधेयत्वं नियमेन शेषत्वमित्येतेऽपृथक्सिद्धैवान्तरभेदाः । एकं लक्षणमिति । अस्मिन्पक्षे आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वेष्वन्यतमेनैव सिद्ध इतरद्वयोच्चारणं व्यर्थमिति व्यवच्छेद्यपरिक्लेशः । इत एव वाऽरुचेराह—नियमेनेति । अत्रायं निष्कर्षः—यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तमसंबन्धानर्हं स्वशक्ये नियन्तव्यस्वभावं तदवस्थं तस्य शरीरमिति प्रथमलक्षणम् । चेतनस्येत्यस्य चैतन्यविशिष्टस्येत्यर्थः । तेन चैतन्यस्य तत्तदाश्रयं प्रति शरीरत्वव्यवच्छेदः । यदवस्थमित्यव्याप्तिपरिहारः । तस्यैव द्रव्यस्यावस्थान्तरे वियोगात् । द्रव्यमिति क्रियादिव्यवच्छेदः । यावत्सत्तमित्यादिना जीवं प्रति परकायप्राणेन्द्रियकुठारादिव्यवच्छेदः । प्राणादीनां हि पृथगेव सृष्टानां शरीरनिर्माणात्पूर्वभावात् । तथा मोक्षात्पश्चादपि तेषामप्रलयावस्थानात् । स्वशक्य इत्यसंभवपरिहारः । न हि विहङ्गमसाध्यं विहायोगमनं मानुषमृगसरीसृपादिशरीरस्य शक्यम् । न च तावता तेषामशरीरत्वम् । नियन्तव्येत्यनियन्तव्यव्याध्यादिव्यवच्छेदः । व्याध्यादीनां ज्वराद्यात्मिकानां तदीयत्वात्, स्वशक्ये प्रवर्तमानत्वाच्च । एवं पुत्रशरीरादीनामपि स्वभावशब्देनाव्याप्तिपरिहारः । व्याध्यादिदशायां स्वशक्येऽप्यशक्यनियमनानां मानुषशरीरादीनामपि शरीरत्वात्तदानीमेतस्याशक्यनियमनत्वस्योपाधिकत्वात् । यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तं धार्यं तदवस्थं तस्य शरीरमिति द्वितीयं लक्षणम् । पुत्रशरीरादिकं न यावत्सत्तं धार्यमिति व्यवच्छिद्यते । शेषं प्राग्वत् । यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तमशेषतानर्हं तदवस्थं तस्य शरीरमिति तृतीयं लक्ष-

१५. भागोऽर्थात् ।

प्रकाशसहिता ।

४५

लक्षणत्रयं वा योज्यम् । ईश्वरतज्ज्ञानव्यतिरिक्तं द्रव्यं शरीरमिति वा तदस्थलक्षणम् । एतेन चेष्टाश्रयं शरीरम्, इन्द्रियाश्रयं शरीरम्, भोगाय-
जनं शरीरम्, शिरःपाणिपादादिमयं शरीरम्, इत्यादीनि परोक्तानि शरी-
रलक्षणानि निरस्तानि ।

णम् । अशेषतानर्हमिति पूर्ववदेव पुत्रादिव्यवच्छेदः । दानादिना तेषां स्वशेषत्व-
निवर्तनस्य शक्यत्वात् । शरीरस्य तु दासत्वाद्यापादनेन परशेषत्वेऽपि सांसिद्धिकस्य
स्वस्वशेषत्वस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादिति न्यायसिद्धाज्जने स्पष्टम् । न च शिलाकाष्ठा-
दिष्वव्याप्तिः । तत्रापि स्वरूपतरचैतन्यसत्त्वात् । शिलादिशरीरिणोऽपि जीवा
विद्यन्त इत्यहस्यादिवृत्तान्तश्रवणात्सिध्यति । अत एव वेदार्थसंग्रहे शिलाकाष्ठादि-
शब्दानामपि तदन्तर्यामिजीवतदन्तर्यामिपरमात्मपर्यन्तार्थवाचकत्वमुक्तम् । लक्षण-
त्रयेऽपि शरीरत्वस्य पुत्रत्वादिवत्संप्रतिधोगित्वमेव । तदस्थलक्षणमाह-ईश्वरेति ।
ईश्वरतज्ज्ञानव्यतिरिक्तं द्रव्यं 'जीवनित्यविभूतिप्रकृतिकाल' एतच्चतुष्टयम् । अस्मिन्लक्षणे
शिलाकाष्ठादिष्वव्याप्तिशङ्काऽपि नेति बोध्यम् । नैयायिकाद्युक्तं खण्डयति-एतेनेति ।
ईश्वरतज्ज्ञानव्यतिरिक्तसर्वद्रव्येषु शरीरत्वस्येष्टत्वेनेत्यर्थः । किंच चेष्टाशब्देन क्रिया-
मात्रविषयायां घटादिष्वतिव्याप्तिः । प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियावि-
षयायां प्रयत्नवदीश्वरसंयोगासमवायिकारणकक्रियाश्रयेषु भूधरादिष्वतिव्याप्तिः ।
तत्र तैः शरीरत्वस्यानभ्युपगमात् । प्रयत्नवज्जीवेति विशेषणे प्राणादिष्वतिव्याप्तिः ।
बुद्धिपूर्वकप्रयत्नेति विशेषणेऽपि बुद्धिपूर्वकाकुञ्चनप्रसारणादिदशायां तेष्वेवातिव्याप्तिः ।
तथेन्द्रियाश्रयत्वमिन्द्रियसमवायित्वमिन्द्रियसंयोगित्वं वा । नाऽऽद्यः । शरीरेन्द्रिययोः
समवायामावात् । इन्द्रियावयवानां तन्मते शरीरत्वप्रसङ्गाच्च । नान्त्यः । घटादि-
ष्वपि तत्संभवात् । न च यावत्सत्तमिन्द्रियसंयोगो विवक्षित इति वाच्यम् । अनि-
मेषचक्षुषि प्रेक्षमाणे पुरुषे तात्कालिकोत्पन्नविनष्टबुद्बुदप्रभृतिष्वतिव्याप्तिः । तथा
भोगायतनत्वं भोगस्थानत्वमात्रं चेत्तदा गृहादिष्वतिव्याप्तिः । न च यदाश्रित्येवाऽऽत्मा
भोगवान्भवति तद्भोगायतनमिति विवक्षितमिति वाच्यम् । असंभवात् । अशरीरस्यापि
मुक्तस्य भोगविशेषाभ्युपगमात् । न च दुःखात्मकभोगो विवक्षित इति वाच्यम् ।
तथाऽपीन्द्रियेष्वतिव्याप्तिः । ईश्वरमुक्तादिभिरिच्छागृहीतशरीरेष्वव्याप्तिश्च । तथा
शिरःपाणिपादादिमयं शरीरमित्यपि न लक्षणम् । शिलापुत्रकादिष्वपि तत्संभवात् ।
न च प्राणादिमत्त्वे सतीति निवेशज्ञ दोष इति वाच्यम् । मृतशरीरेऽव्याप्तिः । न च
यदा कदाचित्प्राणादिसंवन्धमात्रं विवक्षितमिति वाच्यम् । तथाऽपि स्थावरादिशरीरे-
ष्वव्याप्तिः । तेषु प्राणादिसत्त्वेऽपि पाणिपदादिसंस्थानाभावादिति बोध्यम् ।

४६

यतीन्द्रपतदीपिका—

शरीरं द्विविधम्—नित्यमनित्यमिति । तत्र नित्यं त्रिगुणद्रव्यकालजीवशुभा-
भयादिकमीश्वरशरीरम् । नित्यसूरीणां च स्वाभाविकं गरुडमुजगादिरूपम् ।
अनित्यं द्विविधम् । अकर्मकृतं कर्मकृतं चेति । प्रथममीश्वरस्य महदादिरू-
पम् । तथाऽनन्तगरुडादीनां चेच्छागृहीतं तत्तद्रूपम् । कर्मकृतमपि द्विविधम्—
स्वसंकल्पसहकृतकर्मकृतं केवलकर्मकृतं चेति । पूर्वं महतां सौभरिप्रभृती-
नामुत्तरं चान्येषाम् । पुनः सामान्यतो द्विविधम् । स्थावरजङ्गमभेदात् ।
स्थावराः शिलावृक्षगुल्मलतादयः । जङ्गमाश्चतुर्धा । देवमनुष्यतिर्यङ्मनारकि-
भेदात् । उद्भिज्जन्स्वेदजरायुजाण्डजभेदा अपि विभागजघर्माः । अयोनिज-
शरीराण्यपि सन्ति ।

एवं पञ्चीकृतानां भूतानामेषाण्डोत्पादकत्वम् । अण्डोत्पादनात्पूर्वसृष्टिः
समाप्तिः । अनन्तरसृष्टिर्यष्टिसृष्टिः । महदादीनामुत्पत्तिर्नाम तालीयप-
लाशताटङ्कन्यायेनावस्थान्तरापत्तिरेव । सेनावनराद्यादिव्यवहारवत् ।
पूर्वापरावस्थाविशेषसंबन्धमात्रेण कार्यकारणभेदव्यवहारः । तत्र पूर्वा-

शुभाश्रयेति । ‘आदित्यवर्णम्’ (श्वे० ३।८) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमीश्वर-
शरीरं शुभाश्रयसंज्ञकम् । गरुडादीनामिति । आदिपदेन मुक्तसंग्रहः । देवमनु-
ष्येति । असुरयक्षराक्षसादयोऽपि देवयोनयः । भूलोकवर्तिब्रह्मक्षत्रियविद्विशूद्रादयो
मनुष्ययोनयः । मृगपक्षिसरीसृपादयस्तिर्यग्योनयः । नारकिणस्तु रौरवादिषु दुःखैकाश्रय-
दुस्त्यजविग्रहाः । अयोनिजशरीराण्यपीति । एतानि च देवादिषु त्रिष्वपि संभ-
वन्ति । प्रजापतिमधुकैटभधृष्टद्युम्नैरावतस्वेदजादिदर्शनात् । अत्र व्यष्टिजीवशरीरा-
णामीश्वरं प्रति शरीरत्वं सद्धारकमद्वारकं चेत्येके । सद्धारकं जीवद्वारकम् । तच्चानुम-
वसिद्धम् । अस्मदादिहस्तपादादीनां जीवद्वारेश्वरान्ध्याम्यत्वदर्शनात् । किं तु सुषुप्ति-
मूर्च्छाद्यवस्थासु स्वाभाविकमीश्वरनियाम्यत्वमेव देहदेहिनोर्दृश्यते । इदमद्वारकनियमनं
सद्धारकमात्रत्वे न स्यात् । अतोऽद्वारकत्वमपि तस्य स्वीकार्यम् । न चाद्वारकत्व
एकस्य युगपदेनेकं प्रति शरीरत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । तल्लक्षणयोगेन तदुपपत्तेः ।
अनेकं प्रति शेषत्वादिवत् । सद्धारकमेवेत्यन्ये । सुषुप्त्यादिषु जीवस्य ज्ञानेच्छारहि-
तत्वेऽपि तत्सत्तामात्रेण तद्वारैव देहनियमनात् । दिव्यमङ्गलविग्रहाद्याचित्सु तु शरीरत्व-
मद्वारकमेव ।

पञ्चीकृतानामिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

१ क. ‘नित्यसू’ । २ ख. घ. ‘विक ग’ । ३ घ. ‘ण्डजादिभे’ । ४ घ. ‘तान्त्रमे’ । ५ घ.
‘लीप’ । ६ ख. ‘शेषः सं’ ।

प्रकाशसरिता ।

४७

वस्याग्रहाणेन विजातीयावस्थान्तरप्राप्ती तत्त्वान्तरव्यपदेशः पृथिवीपर्यन्त एव । इत्थं प्रकृतिमहदहंकारैकादशेन्द्रियतन्मात्रपञ्चकभूतपञ्चकविभागेन चतुर्विंशतितत्त्वानि वर्णितानि । एतेन न्यूनाधिकसंख्याकतत्त्ववादिनो चाद्याः पाशुपताश्च निरस्ताः । परमाणुकारणत्ववादिनोऽपि निरस्ताः ।

प्रकृत्यादय ईश्वरस्य जीवस्य च भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानानि च भवन्ति । भोग्यं विषयाः । भोगोपकरणं चक्षुरादिकरणानि । भोगस्थानानि चतुर्दशभुवनान्तर्बर्त्यण्डजातानि । अण्डं नाम कपित्थफलाकारं पञ्चीकृतपञ्च-भूतारब्धं प्राकृतद्रव्यम् । तद्यथा—पद्माकारा भूः । कर्णिकाकारो मेरुः । मेरोर्दक्षिणतो भारतर्किपुरुषहरिवर्षाणि त्रीणि । उत्तरतो रम्यकहिरण्यककुरुव-र्षाणि त्रीणि । पुरतो भद्राश्ववर्षम् । पश्चात्केतुमालारुखं वर्षम् । मध्ये त्विलावृतम् ।

‘ नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहर्ति विना ।

नाशकुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ ’

इति । ततश्च यथा कश्चिन्मृज्जलादीन्मेलयित्वैकं द्रव्यं कृत्वा भित्तिं करोति तथेश्वर एतत्सर्वं मेलयित्वा तैरेकमण्डं सृजतीति भावः । न्यूनाधिकेति । शून्यमेव तत्त्वमिति शून्यवादिनो बौद्धाः । अशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति मायावा-दिनः । स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्वमिति पूर्णप्रज्ञाचार्याः । पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि तत्त्वानीति चार्वाकाः । प्रकृत्यादीनि चतुर्विंशतिसंख्याकानि तत्त्वानि जीवेन सह पञ्चविंशतिरिति निरीश्वरसांख्याः । ईश्वरेण सह षड्विंशतिरिति शेषश्वरसांख्याः । एते सर्वे निरस्ता इत्यर्थः । पाशुपतमतं च सर्वदर्शनसंग्रहादवसेयम् । परमाणुकारण-त्वेति । नैयायिकाः परमाणूनामुपादानकारणत्वं वदन्ति । तत्र किं परमाणवः सावयवा निरवयवा वा । आद्ये तेषामप्यवयवानां सावयवत्वमित्यनवस्था । अन्ये परमाणूनां मिथः संयोग एव न संभवति । संयोगो हि किञ्चिदंशावच्छेदेनैव भवति । इतरथा सर्वेषु परमाणुष्वेकपरमाणुप्रदेशमात्रावस्थितेषु स्वाधिकदेशव्यापिकार्यारम्भो न स्यात् । अवयवास्पृष्टे प्रदेशोऽवयविनः स्थितेरदर्शनात् । न चावयवनाशादवयविनाशे क्षणम-नाधारोऽवयवीति वाच्यम् । तथा कल्पनायामपि पूर्वं तन्तुसंप्रानवच्छिन्नप्रदेशे पटस्य वृत्तेरकल्पनात् । तथा च अणुकाद्यारम्भानुपपत्तौ मेरुसर्पपादिविचित्रभेदासिद्धिः । किं च दिग्भेदेन परमाणूनां सावयवत्वावश्यमावेन निरवयवत्वं दुर्बलमिति बोध्यम् ।

पद्माकारेति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

४८

यतीन्द्रमतदीपिका—

एवं नववर्षयुक्तं जम्बूद्वीपं लक्षयोजनविस्तीर्णं समपरिमाणेन लवणसागरेणाऽऽवृतम् । स सिंधुद्विगुणेन सप्तवर्षात्मकेन प्लक्षद्वीपेन वेष्टितः । सोऽपीक्षुसमुद्रेण । सोऽब्धिः शास्मलिद्वीपेन । स पुनः सुरासमुद्रेण । स कुशद्वीपेन । स सर्पिःसमुद्रेण । सोऽपि क्रौञ्चद्वीपेन । स दध्यर्णवेन । सोऽपि शाकद्वीपेन वेष्टितः । स क्षीरार्णवेन । स वर्षद्वयविभाजकवल्याकारमानसोत्तरपर्वतसहितेन पुष्करद्वीपेन । स शुद्धजलार्णवेन । एवं द्वीपानामुत्तरोत्तरद्वैगुण्यं द्रष्टव्यम् । प्लक्षद्वीपादिष्वसप्तवर्षात्मकाः सप्तद्वीपात्मकोऽयं द्विगुणीकृतया काश्चनभूम्या वृतः । काश्चनभूमिस्तु लोकालोकपर्वतेन । पर्वतस्त्वन्धतमसा । तदन्धतमो गर्तोदकेन । तदण्डकटाहेन ।

एवं भूमेरधोऽतलवितलरसातलतलातलमहातलमुतलपातालभेदात्सप्त लोका अधो नारकास्ते च पापकर्षणां पापानुभवभूमयः । रौरवाद्या मुख्यतथैकविंशतिप्रभेदाः । ततस्तमः । ततो गर्तोदकम् । अनन्तरमण्डकटाहः ।

एवं भूमेरुपरि लक्षयोजनात्सूर्यमण्डलम् । तदेव भुवलोकः । तदुपरि चन्द्रमण्डलम् । तस्मादुपरि नक्षत्रबुधशुक्राङ्गारकबृहस्पतिशनिषमण्डलानि । तदुपरि भुवः । सूर्यमण्डलमारभ्य भुवलोकपर्यन्तं स्वलोकः । चतुर्लक्षादुपरि कोटियोजनोच्छ्रायो महलोकः । तस्माद्विगुणो जनलोकः । ततश्चतुर्गुणस्तपो-

‘ भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः । ’ (२।२।१९)

‘ भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ।

हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विन ॥

रम्यकं चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम् ।

उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ’ (२।२।१२-१३)

द्वीपमण्डलप्रान्तवर्तित्वाद्भारतवर्षवद्धनुराकारं कुरुवर्षमित्यर्थः ।

‘ मद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालं च पश्चिमे ।

वर्षं द्वे तु मुनिश्रेष्ठ तयोर्मध्य इलावृतम् । ’ (२।२।२३)

‘ नववर्षं तु मैत्रेय जम्बूद्वीपमिदं मया ।

लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात्कथितं तव ॥

जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः ।

मैत्रेय वल्याकारं स्थितः क्षारोदधिर्बहिः ’ (२।३।२७।२८)

इत्यादिविष्णुपुराणे द्वितीयांशे स्पष्टमिति तत एवावधार्यताम् ॥

इति श्रीयतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशे चतुर्थोऽवतारः ॥ ४ ॥

प्रकाशसहिता ।

४९

लोकः । तस्माद्द्वादशकोट्युच्छ्रायः सत्यलोकः । ततस्तमो गर्तोदकमण्डकटाहश्च । एवं तिर्यगूर्ध्वप्रमाणेन पञ्चाशत्कोटियोजनत्वं भूमेरुक्तं भवति । शतकोटियो-
जनविस्तीर्णवादो मानभेदेन । अण्डकटाहस्तु कोटियोजनोच्छ्रायः । तदण्डं
दशोत्तरावरणावृतम् । एतादृशान्यण्डान्यनन्तानि जलबुद्बुदवत् । युगपदीश्व-
रसृष्टानि । ईश्वरस्य चतुर्मुखपर्यन्ता सृष्टिरद्वारका । तदनन्तरं सद्गोरेकेति
विवेकः । विस्तरस्तु पुराणरत्नादिषु द्रष्टव्यः । इति प्रकृतिनिरूपिता ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमंदासेन श्रीनिवासदा-
सेन विरचितायां यतीन्द्रमतदीपिकायां प्रकृतिनिरूपणं
नाम चतुर्थोऽवतारः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽवतारः ।

अथाचिद्विशेषः कालो निरूप्यते—कालो नाम गुणत्रयरहितो जडद्रव्यवि-
शेषः । स च नित्यो विभुश्च । भूतभविष्यद्वर्तमानभेदेन त्रिविधः । युगपत्क्षि-
प्रचिरादिव्यपदेशहेतुः । निमेषकाष्ठौकलामुहूर्तदिवसपक्षमासऋत्वयनसंवत्स-

अथ पञ्चमोऽवतारः ।

नित्य इति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा. ६।२।१) इति श्रुतावग्रेषाब्देन
'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्' (तै. ब्रा. २।८।९।३) इत्यत्र तदानींशब्देन च कालस्यै-
वाभिधानात्मृष्टेः प्रागपि कालस्यास्तित्वं सिध्यति । तदुक्तं पराशरेणापि—

‘अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते’ इति ।

केचित्तु ‘विद्या कालो भवत्कृतौ’ इत्यादिकालोत्पत्तिवचनान्कालस्यानित्यत्व-
माहुः । तन्न । प्रागुक्तपराशरवचनानुसारेणैतदुत्पत्तिवचनस्योपाध्युत्पत्त्यभिप्रायकत्वात् ।
किं चोत्पत्तेः पूर्वं नाशतः पश्चाच्च कालो नास्तीति तैरङ्गी क्रियते न वा । अन्त्येऽस्मन्मतं
न निषिद्धमिति नास्माभिस्तत्र किंचिदुत्तरं दीयते । आद्ये पूर्वपश्चाच्छब्दयोर्निरर्थकत्वं
सार्थकत्वं वा । प्रथमे निरर्थकनिग्रहस्थानापत्तिः । द्वितीये कालस्यैव तदर्थत्वात्तत्र
कालनिषेधे स्ववचनविरोधः । तथा चोक्तम्—

‘यतः कुतश्चित्कालांशात्परतः पूर्वतोऽपि वा ।

कालो न चेत्त्वदुक्तिस्थं पौर्वापर्यं न सिध्यति’ इति ।

विभुरिति । सर्वत्र कालविशेषणतया प्रतीतेरिति भावः । निमेषेति । निमेषः

१ घ. °द्वारिका° । २ घ. °द्वारिके° । ३ विष्णुराणम् । ४ घ. °महपापात्रेण श्री° । ५ क.
°छातत्परादिनाडी कल° ।

५०

यतीन्द्रमतदीपिका—

रादिव्यपदेशहेतुश्च । मनुष्यमानेन मासः पितृणां दिनम् । तेषाममावास्या तु मध्याह्नम् । मनुष्यमानेन वत्सरो देवानां दिनम् । तेषामुत्तरायणमहः । दक्षिणायनं रात्रिः । एवं देवमानेन द्वादशवर्षसहस्रसंख्याकं चतुर्युगमित्युच्यते । तत्र चतुःसहस्रवर्षसंख्याकं कृतयुगम् । तत्र पूर्णो धर्मः । त्रिसहस्रवर्षसंख्याकं त्रिपाद्धर्मवत्त्रेतायुगम् । द्विसहस्रवर्षपरिमितं सार्वपादधर्मवद्वापरम् । सहस्रवर्षसंख्याकमेकपादधर्मसंयुक्तं कलियुगम् । एतेषां संधिर्द्विसहस्रसंख्याकः । एवं चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिवसप्रमाणमुच्यते इत्युक्तरीत्या चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिवसमात्रप्रमाणकमेव । एवं रात्रिरपि ।

ब्रह्मणोऽङ्गि चतुर्दश मनवो जायन्ते । इन्द्रा अपि तथैव । तथा सप्तर्षयश्च । एकैकमनोरेकसप्तचतुर्युगपरिमाणः कालः । एवं ब्रह्ममानेन ब्रह्मणः शतवर्षजीवितम् । एतत्सर्वं कालाधीनम् । एवं नित्यनैमित्तिकप्राकृतप्रलया अपि कालाधीनाः । कालस्य स्वकार्यं प्रति स्वस्योपादानत्वम् । अखण्डकालो नित्यः । कार्यः पुनरनित्यः । एवंभूतः काल ईश्वरस्य क्रीडापरिकरो भवति । लीलाविभूतावीश्वरः कालाधीन एव कार्यं करोति । नित्यविभूतौ तु कालस्य विद्यमानत्वेऽपि तस्य न स्वातन्त्र्यम् । केचित्तु तत्र कालो नास्तीति वदन्ति । अन्ये तु तामसमहान्काल इति । उभयेषामागमबाधः ।

प्रसिद्धः । पञ्चदश निमेषाः काष्ठा । त्रिंशत्काष्ठाः कला । त्रिंशत्कला मुहूर्तम् । मुहूर्तानि त्रिंशद्विंशतिः । त्रिंशद्विंशतिः पक्षद्वयरूपो मासः । द्वौ मासावृतुः । ऋतवस्त्रयोऽयनम् । अयने द्वे संवत्सरः । एतेषां संधिरिति । कृतयुगस्य पूर्वसंधिश्चत्वारि शतानि वर्षाणि । अपरसंधिरपि तथैव । त्रेतायुगस्य पूर्वसंधिस्त्रीणि शतानि । अपरसंधिरपि तथैव । द्वापरस्य पूर्वसंधिर्द्वे शते । अपरसंधिरपि तथैव । कलियुगस्य पूर्वसंधिः शतम् । अपरसंधिरपि तथैवेति संकलनया द्विसहस्रसंख्या संपद्यते ।

कार्यः । निमेषादिरूपः । क्रीडापरिकर इति । निखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलस्य सर्वेश्वरस्यायं कालो लीलोपकरणमित्यर्थः । सहकारित्वेन चास्य लीलोपकरणत्वम् । ईश्वरेण सृष्ट्यादिनिर्वाहसमये सत्यसंकरूपेन स्वेन कृतस्य कालनियमस्यानुसारेण तत्तत्कालागमनं प्रतीक्ष्य निर्वहणात् । अयं च निमेषकाष्ठादिरूपेण परिणामात्सृष्टिविषयोऽपि भवतीति बोध्यम् । लीलाविभूताविति । वैकुण्ठातिरिक्तसृष्टिर्लीलाविभूतिः । वैकुण्ठसृष्टिर्नित्यविभूतिः । न स्वातन्त्र्यमिति ।

१ घ. 'स्या मध्याह्नः । म' । २ क. 'तं द्विपादध' । ३ घ. वित्त्वम् । ४ अन्ये तु इत्यारभ्य बाधश्च इत्यन्तः पाठः क. घ. पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

प्रकाशसहिता ।

५१

प्रत्यक्षबाधश्च । केचित्तु षडिन्द्रियवेद्यः काल इत्यप्याहुः । तेनानुमेयवाद-
निरासः । इति कालो निरूपितः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमदासेन श्रीनिवासदा-
सेन विरचितायां यतीन्द्रमतदीपिकायां कालनिरूपणं
नाम पञ्चमोऽवतारः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽवतारः ।

अथ नित्यविभूतिर्निरूप्यते—शुद्धसत्त्वधर्मभूतज्ञानजीवेश्वरसाधारणं लक्ष-
णमजडत्वम् । अजडत्वं नाम स्वयंप्रकाशत्वम् । तत्र शुद्धसत्त्वधर्मभूतज्ञानसा-
धारणलक्षणं पराक्त्वे सत्यजडत्वम् । तत्तु स्वयंप्रकाशत्वे सति परस्मा एव
भासमानत्वम् ।

कालः संपच्यते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुरित्युक्तत्वात् । षडिन्द्रियेति । क्षणमयं
तिष्ठतीत्यादिप्रकारेण तत्तदर्थविशेषणतया प्रतीतेः । नीरूपस्यापि रूपादेरिव प्रत्यक्ष-
विषयत्वमिष्टमेव । अनुमीयमानस्तु न विशेषणम् । न हि वह्निमनुमाय वह्निमान्पर्वत
इति प्रत्यक्षं भवति । किंच प्रत्यक्षप्रतीतौ विशेषणतया दृश्यमानस्य कालस्यानुमेयत्वे
प्रत्यक्षज्ञानविषयीभूतानां घटादिपदार्थानामप्यानुमानिकत्वं प्रसज्येतेति सौत्रान्तिक-
वादप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥

इति श्रीयतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशे पञ्चमोऽवतारः ।

अथ षष्ठोऽवतारः ।

नित्यविभूतिरिति । इयमेव शुद्धसत्त्वशब्देन व्यवह्रियते । शुद्धं सत्त्वं यथेत्य-
र्थात् । पराक्त्वे सतीति । धर्मभूतज्ञानस्येव शुद्धसत्त्वस्यापि परस्मै भासमानत्वात्परा-
क्त्वम् । बन्धकाले तु शुद्धसत्त्वं न प्रकाशते । सुषुप्तौ धर्मभूतज्ञानवत् । अजडत्व-
मिति । ननु प्रसिद्धशास्त्रेषु तावदजडत्वं शुद्धस्य सत्त्वस्य न पश्यामः । अथ
रहस्यागमवाक्यविशेषैस्तादिष्येत तर्हि षाड्गुण्यमयत्वमपि तस्येष्टव्यम् । तथा च
चेतनत्वप्रसङ्गः । अतस्त्रिगुणविभूतेरिवास्या नित्यविभूतेरपि जडत्वमेवेति चेदत्र
केचित्—निःशेषाविद्यानिवृत्तिहेतुतया निरुपाधिकज्ञानविकासस्थानतया वा आयुर्वृत-
मितिवज्जडेऽप्यजडत्वोपचार इति । वस्तुतस्तु किमात्मिकैषा भगवतो व्यक्तिरिति प्रश्ने

५२

यतीन्द्रमतदीपिका—

शुद्धसत्त्वं नाम त्रिगुणद्रव्यव्यतिरिक्तत्वे सति सत्त्ववत्त्वं निःशेषाविद्या-
निवृत्तिदेशविजातीयान्यत्वम् । सा विभूतिरूर्ध्वप्रदेशेऽनन्ता । अधःप्रदेशे

यदात्मको भगवानिति प्रतिवचनात्किमात्मको भगवानिति पुनः प्रश्ने ज्ञानात्मक
इत्युक्तत्वाज्ज्ञानात्मकत्वेन मुख्यमेवाजडत्वमस्याः ।

स्वसत्ताभासकं सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणम् ।

इत्युपबृंहणस्वारस्याच्च । नन्वियं नित्यविभूतिः प्राकृतत्रिगुणमय्येवेत्यनित्यैव ।
नित्यत्वं त्वापेक्षिकम् । अत एव 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति
कारणवाक्य एकत्वावधारणमुपपद्यते । नित्यविभूतेर्नित्यत्वे तु जगत्कारणस्य सद्भि-
तीयत्वापत्तिः । शुद्धसत्त्वव्यवहारस्तु रजस्तमसोरभिभूततयाऽप्युपपद्यत इति चेन्मैवम् ।
श्रुतावेकत्वावधारणं स्रक्ष्यमाणव्यपेक्षम् । सृष्टिकालापेक्षया स्रक्ष्यमाणस्य जगत उप-
देशकालापेक्षयेदंकारगोचरस्य प्रलयदशायामविभक्तनामरूपतयैकत्वमवधार्यते । तथा-
चोक्तं संवित्सिद्धौ—

यथा चोलनृपः सम्राडद्वितीयोऽद्य भूतले ।

इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः ॥

न तु तद्भृत्यतत्पुत्रकलत्रादिनिषेधकमिति ।

अवश्यं चैतत्सर्वैरभ्युपेयम् । अन्यथा मायावादिमतेऽप्येकत्वावधारणेन प्रलये
मायाया विलयापत्तिः । औपाधिकभेदवादमिते चोपाध्यंशप्रध्वंसः स्यात् । यादे
मायोपाधिविलयस्तैरभ्युपगम्येत तर्हि ब्रह्माणस्तदुपहितत्वामावेन विश्वप्रसूत्यमावाद-
नुपाहितस्य जगत्कारणत्वानभ्युपगमात्कारणवाक्यं दत्तजलाज्जलि स्यादित्यव-
धेयम् ।

शुद्धसत्त्वं नामेति । तमोरहितत्वे सति सत्त्ववत्त्वमित्यपि लक्षणं बोध्यम् ।
शुद्धसत्त्वे प्रमाणं तु 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' (श्वे. ३ । ८) 'यो अस्याध्यक्षः
परमे व्योमन्' (तै. ब्रा० २ । ८ । ९) 'सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे
यत्र देवानामधि देव आस्ते' 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः'
(नृ० पू० १ । १०) इत्यादिश्रुतयः । तद्विष्णोरित्यत्र व्यतिरेकनिर्देशबलात्स्वरूपा-
द्भेदे सिद्धे पदशब्दस्वारस्यात्सदा दृश्यत्वबलाच्च सदा पश्यदनेकद्रष्टृविशिष्टस्थानविशे-
षाविधिरिति विशिष्टविधिर्बोध्यः । तच्चाऽऽकाशं सनातनमिति रामायणं दिव्यं स्थानम-
जरं चाप्रमेयमिति महाभारतं चात्र प्रमाणम् । अनन्तेति । श्रुतौ नित्यविभूतेरानन्त्यस्य
तमःपरत्वस्य च प्रतिपादनेनाऽऽनन्त्यतमःपरत्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र समावेशाय केनचि-

प्रकाशसहिता ।

५३

परिच्छिन्ना । अचेतना स्वयंप्रकाशा च । आनन्दावहत्वादानन्दनामिका । पञ्चोपनिषन्मन्त्रप्रतिपाद्यतया पञ्चोपनिषदात्मिका । अमाकृतपञ्चशक्तिर्मन्त्रया पञ्चशक्तिर्मयेति निगद्यते ।

सा विभूतिरीश्वरस्य नित्यानां मुक्तानां चेश्वरसंकल्पाद्भोग्यभोगोपकरण-भोगस्थानरूपा च भवति । भोग्यमीश्वरशरीरादि । भोगोपकरणं चन्दनकुसुम-बस्त्रभूषणायुधादीनि । भोगस्थानं तु गोपुरपुरप्राकारमण्डपविमानोद्यानप-श्चिन्यादिकम् । तत्रेश्वरस्य नित्यानां च शरीराणि भगवन्नित्येच्छासिद्धानि । मुक्तानां शरीराणि तेषां पित्रादिसृष्टिर्युगपदनेकशरीरपरिग्रहा इत्यादीनि भगवत्संकल्पादेव भवन्ति । भगवतो व्यूहविभवार्चावतारशरीराण्यप्यप्राकृ-तमयानि । अर्चावतारेषु प्रतिष्ठानन्तरं प्रसादोन्मुखेश्वरसंकल्पाधीनमप्राकृत-शरीरमात्रमाविर्भवति । प्राकृताप्राकृतसंसर्गः कथमिति न शङ्कनीयम् । श्रीरामकृष्णाद्यवतारशरीरवदिति प्रमाणानुसारेण परिहारो द्रष्टव्यः ।

प्रदेशेनाऽऽनन्त्यं केनचित्प्रदेशेन च तमःपरत्वमगत्या कल्प्यत इत्याशयः । स्वयंप्रका-शेति । केचित्तु निरतिशयदीप्तियोगादस्याः स्वयंप्रकाशत्वव्यपदेशः । एवमेवात्यन्तानुकू-लरूपसगन्धादियोगादानन्दव्यपदेश इत्याहुः ।

भोग्येति । इयं च नित्यमुक्तेश्वराणामिच्छानुरूपशरीरेन्द्रियप्राणविषयरूपेणाव-तिष्ठते ।

इन्द्रियच्छिद्रविधुरा द्योतमानाश्च सर्वशः ।

इति वचनं तु कर्मकृतेन्द्रियाभावपरम् । ‘अशरीरं वाव सन्तम्’ (छा. ८।१२। १) इत्यादिषु कर्मकृतशरीरादिप्रतिषधवत् । तत्र कानि चिच्छरीराणि नित्यादीनामीश्व-रस्य च नित्येच्छापरिग्रहान्नित्यानि । कानि चिदनित्येच्छापरिग्रहादनित्यानि । मुक्ताश्च कदाचिदशरीराः कदाचिच्च सशरीरा इति भाष्यम् । इन्द्रियाणि तु तत्रत्यानि सर्वा-ण्यपि नित्यानि । तत्र व्योमादिवदेवोपादाननिरपेक्षत्वात् । तत्र कानि चान्नित्यैरीश्वरेण च नित्यपरिगृहीतानि । मुक्तानां तु तत्परिग्रहः शरीरवत्कादाचित्क एवेति बोध्यम् । नित्यविभूतिरपि त्रिगुणवच्चतुर्विंशतितत्त्वात्मिका । किं त्वेषां तत्त्वानां न प्रकृतिविकृति-भावः । दिव्यमङ्गलविग्रहादेर्नित्यत्वश्रवणादिति केचित् ।

१ घ. ‘मयतया’ । २ घ. ‘मयीति’ । ३ घ. ‘स्या’ । मुक्तानामीश्वर’ । ४ घ. ‘नां ते’ । ५ क. ‘कृतानि’ । ६ घ. ‘रमत्रावि’ ।

५४

यतीन्द्रमतदीपिका—

मुक्तानां शरीरपरिग्रहस्तु वसन्तोत्सवेषपरिग्रहादिवत्स्वामिनः कैकर्यमेव । ईश्वरशरीरस्य षाड्गुण्यमिति व्यवहारः । षाड्गुण्यप्रकाशकत्वात् । नित्यनिरवर्धनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यालवण्ययौवनमार्दवार्जवादयो दिव्यमङ्गलविग्रहगुणाः । तस्य व्यापकत्वं गीतादिषु प्रसिद्धम् । मुक्तस्य शरीरं नास्तीति वचनं तु कर्मकृतशरीराभावपरम् । तत्रत्येन्द्रियाणां नित्यत्वात् । अत एव कार्यकारणभावाभावात्प्राकृतवन्न तत्त्वान्तरव्यपदेशः । एतेन तत्र शरीरादिकं नास्तीति मतनिरासः । तपसः परस्तादित्युक्त्या प्रकृत्येकदेश-घादिमतनिरासः । अप्राकृतशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्रयत्वादाकाशादिव्यावृत्तिः । ज्ञानात्मकत्वप्रतिपादनाज्जडमिति मतनिरासः ।

भगवतोऽप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहस्त्वस्त्रभूषणाध्यायोक्तसर्वोपाश्रयः । तद्यथा—पुरुषस्य कौस्तुभाकारत्वम् । प्रकृतेः श्रीवत्सरूपत्वम् । महतो गदारूपत्वम् ।

कैकर्यमेवेति । नित्यमुक्तानां शरीरादिपरिग्रहो भगवदभिमततत्कैकर्यरूपभोगाय भगवतोऽपि स्वभोगाय स्वशेषभूतनित्यमुक्तानन्दनाय मुमुक्षूपास्यत्वसिद्धये चैस्युक्तत्वात् । तत्र भगवतः स्वसंकल्पादेव शरीरादिपरिग्रहः । नित्यमुक्तानां तु कदाचित्परमपुरुषमात्रसंकल्पात्कदाचित्परमपुरुषसंकल्पानुविधायिस्वसंकल्पाच्चेति भावः । ज्ञानात्मकत्वेति । ज्ञानात्मकत्वं चात्र स्वयंप्रकाशत्वमेवेति न्यायसिद्धाञ्जनम् ।

अस्त्रभूषणाध्यायेति । तत्र ह्येतदुक्तम्—

आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।

बिभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान्हरिः ॥

श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।

प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥

भूतादिमिन्द्रियादि च द्विधाऽहंकारमीश्वरः ।

बिभर्ति शङ्करूपेण शार्ङ्गरूपेण संस्थितम् ॥

चलस्वरूपमत्यन्तजवेनान्तरितानिलम् ।

चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम् ॥

पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभूतः ।

सा भूतहेतुसंघातो भूतमाला च वै द्विज ॥

१ ख. 'प्रहादिस्तु' । २ ख. 'घनिर्दोषनिर' । ३ क. ख. 'प्रहा गु' । ४ घ. 'रीरेन्द्रियादि' । ५ घ. 'हत्वम्' । ६ महतो इत्यारभ्य चक्रत्वम् इत्यन्तः पाठः क. पुस्तके न दृश्यते ।

प्रकाशसहिता ।

५६

सात्त्विकाहंकारस्य शङ्करूपत्वम् । तामसाहंकारस्य शार्ङ्गत्वम् । ज्ञानस्य खड्गरूपत्वम् । अज्ञानस्य तदावरकत्वम् । मनसश्चक्रत्वम् । ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां शररूपत्वम् । स्थूलसूक्ष्मभूतानां वनमालात्वम् । चेतश्चकृति चेतनासिरमतिस्तत्संवृतिर्मालिका भूतानि स्वगुणैरहंकृतियुगं शङ्केन शार्ङ्गायते । बाणाः खानिदशाऽपि कौस्तुभमैणिर्जीवः प्रधानं पुनः श्रीवत्सं कमलापते तव गदामाहुर्महान्तं बुधा इति संगृह्योक्तं पद्यमनुसंधेयम् ।

सा विभूतिरामोदप्रमोदसंमोदवैकुण्ठाख्यरूपेण चतुर्विधा पुनरनन्ता च । त्रिपाद्विभूतिपरमपदपरमव्योमपरमाकाशामृतनाकाप्राकृतलोकानन्दलोकवैकुण्ठायोध्यादिशब्दवाच्या । एतस्यां विभूतौ द्वादशावरणोपेतमनेकगोपुरप्राकारैरावृतं वैकुण्ठं नाम नगरम् । तत्राऽऽनन्दनामैकं दिव्यालयम् । तदन्तः, रत्नमयानेकस्तम्भसहस्रैर्विरचिता महामणिमण्डपाख्या सभा । तस्यां सहस्रफणामणितेजोविराजितोऽनन्तः । तस्मिन्धर्मादिमयदिव्यसिंहासनम् । तदुपरि चामरहस्तैर्विमलादिभिः सेवितमष्टदलात्मकं पद्मम् । तदुपरि प्रकृष्टविज्ञानधामा शेषः । तदुपरि वाचः परमद्भुतम् । एवं नित्यविभूतिनिरूपिता ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमदासेन श्रीनिवासदासेन विरचितायां यतीन्द्रमतदीपिकायां नित्यविभूतिनिरूपणं नाम षष्ठोऽवतारः ॥ ६ ॥

यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।

शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः ॥

विभर्ति यच्चासिरत्नमच्युतोऽत्यन्तनिर्मलम् ।

विद्यामयं तु तज्ज्ञानमविद्या चर्मसंस्थितम् ॥

इत्यादि ।

विमलादिभिरिति । विमलादयश्च नित्यपारिषद्या इत्याहुः ॥

इति श्रीयतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशे षष्ठोऽवतारः ॥

१ ख. 'णां रसरु' घ. 'णां श' । २ घ. 'हंकृतियु' । ३ क. 'माणं जीवं प्र' । ४ ख. तेस्त । ५ ख. ग. 'मको दिव्यालयः । त' । ६ । घ. 'णिवि' । ७ क. ग. हस्ताभिर्वि ।

५६

यतीन्द्रमतदीपिका—

अथ सप्तमोऽवतारः ॥ ७ ॥

अथ क्रमप्राप्तं धर्मभूतज्ञानं निरूप्यते—स्वयंप्रकाशाचेतनद्रव्यत्वे सति विषयित्वम् । विभुत्वे सति प्रभावद्रव्यगुणात्मकत्वम् । अर्थप्रकाशो बुद्धिरिति तल्लक्षणम् । तद्धर्मभूतज्ञानमीश्वरस्य नित्यानां च सर्वदा नित्यमेव विभु च । बद्धानां तिरोहितमेव । मुक्तानां पूर्वं तिरोहितमनन्तरमाविर्भूतम् । ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानमुत्पन्नं ज्ञानं नष्टमिति व्यवहारः कथमिति चेन्न । ज्ञानस्य संकोचविकाशावस्थामादाय तत्संभवात् । इतेः पादाद्यथोदकं क्षरति तथा ज्ञानमपीन्द्रियद्वारा निःसृत्यार्थेन संनिकृष्यते । अहिकुण्डलवत्संकोचविकासौ ।

अथ सप्तमोऽवतारः ।

स्वयंप्रकाशेति । ज्ञानं हि विषयप्रकाशवेलायां स्वाश्रयस्यैवाऽऽत्मनः स्वयंप्रकाशम् । अन्यकालान्यपुरुषगतं तु स्मृत्यनुमानादिविषयः संसारिणाम् । इतरेषां तु सर्वज्ञतयाऽन्यकालान्यपुरुषगतमपि स्वकीयेन प्रत्यक्षेण विषयी क्रियते । तथा च भाष्यम्—‘यत्स्वनुमतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तं तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति’ इति । अत एवाऽऽहुः—

स्वधीविशेषं सर्वज्ञोऽप्यध्यक्षयति वा न वा ।
आद्ये सिद्धा स्वतः सिद्धिरन्यत्रासर्ववेदिता ॥
ज्ञानमस्तीति विज्ञानं स्वात्मानं साधयेन्न वा ।
पूर्वत्र स्वप्रकाशत्वं सर्वासिद्धिरतोऽन्यथा इति ।

नित्यमेवेति । तथा च श्रुतिः— ‘न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते’ (बृ. ४।३।३०) इति । स्मृतिरपि—

यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।
दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥
यथोदपानकरणात्क्रियते न जलाम्बरम् ।
सदेव नीयते व्यक्तिमसतः संभवः कुतः ॥
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ।

प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवाऽऽत्मनो हि ते इति ।

इन्द्रियद्वारेति । एतद्धर्ममेव हि ज्ञानस्येन्द्रियापेक्षा । एतेन ज्ञानस्य नित्यत्वेनोत्पत्त्यभावात्तस्येन्द्रियानपेक्षत्वमेव स्यादित्यपास्तम् । निःसृत्येति । निःसरणं चैतत्

प्रकाशसहिता ।

५७

सर्वं ज्ञानं स्वत एव प्रमाणम् । स्वप्रकाशं च । विप्रतिपन्ना संवित्स्वगतव्यवहारं प्रति स्वाधीनकिंचित्कारा स्वजातीयसंबन्धानपेक्षव्यवहारहेतुत्वात् । अर्थेन्द्रियदीपवत् । न च चक्षुरालोकयोः सजातीयत्वम् । अहंकारिकतैजसभेदाद्भेदः । अनेन ज्ञानस्य क्षणिकत्वं त्रिषणावस्थायित्वं प्रातिभासिकवच्च-हारस्य मिथ्यात्वं परतः प्रामाण्यं ज्ञानस्यैवाऽऽत्मत्वमित्यादिपक्षा निरस्ताः ।

स्तम्भः स्तम्भ इत्यादिधारावाहिकं ज्ञानं त्वेकमेव । नन्वागमबलाज्ज्ञानस्य नित्यत्वाङ्गीकारे कथं जागरसुषुप्त्यादिभेदसिद्धिरिति चेन्न । यथा दाहकस्य वहेर्दाहसंनिधौ मण्यादिप्रतिबन्धके दाहाभावः । तद्वज्ज्ञानस्य तिरोधायक-

‘प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी’ (श्वे. ४।१८) इति श्रुतिस्वरससिद्धम् । नन्वाकाशवदमूर्तत्वाद्गुणत्वाच्च ज्ञानस्य कथं क्रियावत्त्वमिति चेत् । किमिदममूर्तत्वम् । क्रियारहितत्वमिति चेदन्योन्याश्रयः । स्पर्शरहितत्वमिति चेद्यभिचारितो हेतुः । स्पर्शरहितेऽपि शब्दे क्रियादर्शनात् । स खलु शङ्खमुखादेर्देवीयसोऽपि देशान्नोदनविशेषेण लोष्टादिरिव यावद्वेगं प्रतिष्ठते । ज्ञानस्य गुणत्वेऽपि द्रव्यत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्क्रियावत्त्वमविरुद्धम् । एतेनाऽऽत्मधर्मभूतज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र कथं गमनमिति परास्तम् ।

स्वत एवेति । तदुक्तं सर्वार्थसिद्धौ—घटोऽस्तीति ज्ञानमुत्पद्यते । तत्र विषयास्तित्वमेव प्रामाण्यम् । तत्तु तेनैव ज्ञानेन प्रतीयते । अतः स्वतः प्रामाण्यं प्रतीयते । यत्र पुनः शुक्तौ रजतज्ञानमुत्पद्यते तत्रापि ‘रजतमस्ति’ इति रजतास्तित्वमेव प्रतीयते । न पुनर्नास्तित्वं तेनैव ज्ञानेन प्रतीयते । अतो विषयास्तित्वं स्वेन, नास्तित्वं च बाधकेन प्रतीयत इति स्वतः प्रामाण्यप्रतीतिरप्रामाण्यप्रतीतिः परत इति विभाग इति । किंच यथा जल उष्णस्पर्शस्य न स्वतस्त्वम् । किं तु परतस्त्वम् । तस्य स्वतस्त्वं तु तेजसि प्रसिद्धम् । तथा ज्ञाने प्रमाणत्वस्य यदि परतस्त्वं स्यात्तर्हि तस्यान्यत्र क्वचिदपि स्वतस्त्वमावश्यकम् । तच्च न संभवति । प्रमाणत्वस्य ज्ञानमात्रनिष्ठत्वात् । अतस्तस्य ज्ञाने स्वतस्त्वमेवाङ्गीकार्यमिति समासोक्तौ विस्तरः ॥

एकमेवेति । धारावाहिकविज्ञानं नीरन्ध्रानिर्यातमणिमयूखवदेकरूपम् । तदुक्तं प्रज्ञापरित्राणे—

‘स्तम्भः स्तम्भः स्तम्भ इति धीर्धारावाहिका मता ।

धारावाहिकविज्ञानमेकं ज्ञानं मतं हि नः ॥

५८

यतीन्द्रमतदीपिका—

तमोविशेषसंनिधानासंनिधानाभ्यां स्वापादिसिद्धिः। पुंस्त्वादिवचः। पुंस्त्वादिकं बाल्ये तिरोहितं यौवन आविर्भवति। यो यदाश्रितस्वभावः स तस्य गुण इति लक्षणलक्षितत्वाज्ज्ञानं गुणः। विशेषणादिवत्। यतः संकोचविकाशावस्थावत्, अतो द्रव्यमपि भवति। आत्मगुणभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वं कथमिति न शङ्कनीयम्। प्रभावदेकस्यैव द्रव्यत्वगुणत्वयोर्विरोधाभावात्। अवस्थाश्रयो द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणम्। स्वाश्रयादन्यत्र वर्तमानत्वमपि प्रभावदेवोपपद्यते। प्रयोगश्च-गुणभूता बुद्धिर्द्रव्यं प्रसारणादिमत्त्वात्मभावत्। ज्ञानं द्रव्यं संयोगाद्दृष्टान्यत्वे सति भावनाकारणत्वादात्मवदिति। मुक्तज्ञानस्य युगपदनन्तदेहसंयोगो नयनसूर्यादितेजोवत्संभवति।

प्रतिबन्धांशमोक्षार्थैर्नित्यं ज्ञानं हि जायते।

चिरमप्रतिबन्धेन चिरं तिष्ठति भासकम्' इति।

अन्ये तु धाराबाहिकविज्ञानं स्नेहदशादिसमवायसंतन्यमानदीपवत्संततिरूपमित्याहुः। स्वापादीति। यत्तु षडर्थसंक्षेपे श्रीराममिश्रैरुक्तम्—स्वतः सिद्धिरियं संवित्सुषुप्तावपि स्फुरत्येव। स्वाश्रयायैव हि सा भाति। अव्यवहारनियमस्तु करणोपरतिनियमादिति। विवरणेऽप्येवमेवोक्तम्। तत्सर्वं प्रौढिवाद इति ज्ञेयम्। अन्यथा 'पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्' (ब्र. सू. २।३।३१) इति सूत्रेण तद्भाष्येण च विरोधात्। तद्ध्वनयन्नाह-पुंस्त्वादीति। किं च यथा सर्वविषयप्रकाशनशीलायाः संविदः समस्तबाह्यविषयवैमुख्यं तथाऽऽन्तरविषयवैमुख्यमपि स्यादेवेति बोध्यम्। द्रव्यमपीति। न तावदस्माकमद्रव्यमेव गुण इति वैशेषिकादिवन्निबन्धः। विशेषणादिवत्। यो यदाश्रितस्वभावः स तस्य गुण इति हि गुणलक्षणम्। न तु पारिभाषिकम्। सर्वव्यवहारविरोधात्। अत एवोक्तं यामुनाचार्यैः—

'आश्रयादन्यतो वृत्तेराश्रयेण समन्वयात्।

द्रव्यत्वं च गुणत्वं च ज्ञानस्यैवोपपद्यते' इति।

एवं च केचिद्द्रव्यात्मकगुणाः केचित्केवलगुणा इति द्विविधा गुणाः। पूर्वं ज्ञानादयः। उत्तरे सत्त्वरजःप्रभृतय इति बोध्यम्। अनन्तेति। अत्र च ज्ञाननिष्ठो वेगातिशयः कारणम्। इष्टं च विचित्रवेगित्वं नायनतापनादिमहसाम्। तच्च काष्ठाप्राप्तं युगपत्त्रिचतुरक्षणेन वा विश्वमास्कन्दते।

१ ख. 'श्राजम्य'। २ क. सङ्गो न'। ३ घ. 'योगः साय'।

प्रकाशसहिता ।

५९

ज्ञानं, मतिः, प्रज्ञा, संवित्, धिषणा, धीः, मनीषा, शेमुषी, मेधा, बुद्धिरित्ये-
मादयः शब्दा ज्ञानपर्यायाः । बुद्धिरेवोपाधिभेदात्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नरूपा ।
सुखादिजनकतया ज्ञानातिरेके प्रमाणाभावात् । 'इच्छामि द्वेषमि' इति
व्यवहारस्य स्मरामीत्यादिवज्ज्ञानविशेषेणैवोपपत्तेः । ननु कामः संकल्पो
विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेत्युक्तम् ।
ज्ञानरूपत्वं कथमिति चेन्न । ज्ञानस्य मनःसहकारित्वनियमान्मन एवेत्युपचा-
रादुक्तमिति न विरोधः ।

एवं प्रत्यक्षानुमानागमस्मृतिसंशयविपर्ययभ्रमविवेकव्यवसायमोहरागद्वेष-
मदमात्सर्यार्थैर्याचापैर्यदम्भलोभक्रोधदर्पस्तम्भद्रोहाभिनिवेशनिर्वेदानन्दादयः

सुखादीति । सुखादिजनकतया सुखादिव्यतिरिक्तज्ञानाङ्गीकारे प्रमाणाभावादि-
त्यर्थः । एतदुक्तं भवति—विषयज्ञानानि विषयाधीनविशेषाणि सुखदुःखमध्यस्थसाधा-
रणानि भवन्ति । तत्र येन विषयविशेषेण विशेषितं ज्ञानं सुखस्य जनकमित्याभिमतं
तद्विषयज्ञानमेव सुखम् । तदतिरेकिपदार्थान्तरं नोपलभ्यते । तेनैव च सुखित्वव्यवहारो-
पपत्तेरिति । उपपत्तेरिति । वैषयिकसुखदुःखस्वरूपत्वं च ज्ञानस्य विषयाधीनमिति
विषयस्यापि सुखदुःखशब्दवाच्यत्वमस्त्येवेति सुखं स्वर्गं इत्यादिव्यवहारोपपत्तिः ।
अत एव वेदार्थसंग्रहे 'विषयायत्तत्वाज्ज्ञानस्य सुखरूपतया ब्रह्मैव सुखम्'
इत्युक्तम् ।

एवं प्रत्यक्षेति । स्मृतिर्नाम पूर्वानुभवजन्यसंस्कारमात्रजन्यं ज्ञानम् । अनध्यव-
सायो ज्ञानं संशयः । विपर्ययोऽन्यथाज्ञानम् । तच्च धर्मविपर्यासरूपम् । भ्रमो धर्मि-
विपर्यासः । संदेहानन्तरं जायमान ऊहो विवेकः । व्यवसाय उद्यमः । भयादिजन्यं
वस्तुतत्त्वानवधारणं मोहः । रागो विषयानुवृम्भः । द्वेषो विषयजिहासा । विषयानु-
भवजन्यो ज्ञानविशेषो मदः । स्वप्रयोजनप्रतिसंधानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा
मात्सर्यम् । आरब्धायाः क्रियाया विघ्नोपनिपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यं धैर्यम् ।
तदभावोऽधैर्यम् । चापल्यं चञ्चलता । धार्मिकत्वख्यापनाय धर्मानुष्ठानं दम्भः । धर्म-
विरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः । तदुक्तं पद्मपुराणे—

‘परवित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते ।

अभिलाषो द्विजश्रेष्ठ स लोभः परिकीर्तितः’ इति ।

परपीडाफलकश्चित्तविकारः क्रोधः । कृत्याकृत्याविवेककरो विषयानुभव-
निमित्तो हर्षो दर्पः । स्तम्भोऽनारम्भशीलत्वम् । परेषु स्वच्छन्दवृत्तिनिरोधो द्रोहः ।

१ क. घ. 'कज्ञा' । २ क. ग. घ. 'त्सर्यचा' । ३ घ. 'पलद्' ।

६०

यतीन्द्रमतदीपिका—

सुमतिर्दुर्मतिमुप्रीतितुष्ट्युन्नतिशान्तिविरक्तिरतिमैत्रीदयामुमुक्षालज्जातितिक्षावि-
चारणाजिगीषामुदिताक्षमाचिकीर्षाजुगुप्साभावनाकुहनाऽसूयाजिघांसातृष्णा-
दुराशावासनाचर्चाश्रद्धा भक्तिः प्रपत्तिरित्येवमादयश्च जीवगुण
अनन्ता धर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषा एव । एवं ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य-
वीर्यतेजःसौशील्यवात्सल्यमार्दवाजवसौहार्दधैर्यसाम्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यो-
दार्यस्यैर्यपराक्रमादयो भगवतोऽनन्तकल्याणगुणैः ज्ञानशक्तिविततिभूतैः ।

तत्र ज्ञानं नाम सर्वसाक्षात्काररूपम् । शक्तिरघटितघटनासामर्थ्यम् । बलं
धारणसामर्थ्यम् । ऐश्वर्यं नियमनसामर्थ्यम् । वीर्यमविकारित्वम् । तेजः
पराभिर्भवसामर्थ्यम् । महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषस्वभावत्वं सौशी-
ल्यम् । वात्सल्यं दोषेऽपि गुणत्वबुद्धिर्दोषादर्शित्वं वा । आश्रितविरहास-
हत्वं मार्दवम् । मनोवाक्यैकरूपमार्जवम् । स्वसत्तानपेक्षतद्रक्षापरत्वं सौहार्दम् ।

अभिनिवेश आग्रहः । आक्रोशनावज्ञादिजनितो विषयद्वेषाख्यश्चित्तविकारो निर्वेदः ।
इष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेष आनन्दः । सुमतिः समीचीना मतिः ।
तद्विपरीता मतिर्दुर्मतिः । सुप्रीतिः प्रियत्वम् । सर्वेषु दृष्टेषु तोषस्वभावत्वं
तुष्टिः । पराक्रमदानादिस्मृतिजन्य उत्साह उन्नतिः । इन्द्रियाणां विषय-
प्रावण्यनिरोधसंशीलनं शान्तिः । दोषदर्शनाद्विषयत्यागेच्छा विरक्तिः । प्रेमाख्यश्चि-
त्तविकारो रतिः । मैत्री मित्रत्वम् । भूतेषु सर्वेषु दुःखासहिष्णुत्वं दया । मुमुक्षा
मोक्षेच्छा । अकार्यकरणादिजन्यो ज्ञानविशेषो लज्जा । परपीडानुभवेऽपि तत्सहनेच्छा
तितिक्षा । विचारणा सद्विचारप्रवृत्तिः । जिगीषा जयेच्छा । भोग्यवस्तुदर्शनजश्चि-
त्तविकारो मुदिता । परनिमित्तपीडानुभवेऽपि चित्तविकारराहित्यं क्षमा । चिकीर्षा
क्रियाविषयेच्छा । कर्द्व्यवस्तुविलोकनादिजन्यश्चित्तविकारविशेषो जुगुप्सा गोपनेच्छा
वा । भावना संस्कारविशेषः । कुहना विस्मापना वञ्चना वा । गुणेषु दोषाविष्करणम-
सूया । जिघांसा हननेच्छा । तृष्णाऽभिलाषविशेषो धर्माविरोधेन परद्रव्येच्छारूपः ।
दुराशा दुरिच्छा । वासना संस्कारविशेषः । चर्चा पूजा । श्रद्धा विश्वासः । भक्ति-
प्रपत्त्योः स्वरूपमनुपदं वक्ष्यते । ज्ञानावस्थाविशेषा इति । तेषु च ज्ञानजन्यत्वा-
दिना कचिद्भेदप्रतिभासेऽपि ज्ञानातिरिक्ततदङ्गीकारे प्रमाणाभावाद्दौरवाच्चेत्याशयः ।
पराक्रमादय इति । आदिना क्षमादिसंग्रहः ।

१ घ. 'शादुर्ग' । २ क. 'प्रतिप' । ३ ख. 'णादयो ज्ञा' । ४ ग. घ. 'शक्त्योर्वित' ।
५ ग. 'ताः । ज्ञा' । ६ ग. घ. 'वनसा' । ७ क. 'विहारस' । ८ ख. 'पेक्ष्यं त' ।

प्रकाशसहिता ।

६१

जन्मज्ञानवृत्तगुणानपेक्षया सर्वैराश्रयणीयत्वं सौम्यम् । आश्रितदोषगोपनं चातुर्यम् । अकम्पनीयत्वं स्थैर्यम् । अभयप्रतिज्ञत्वं धैर्यम् । परबलप्रवेशनसामर्थ्यं शौर्यम् । तन्निराकरणं पराक्रमः । स्वप्रयोजनमनपेक्ष्य परदुःखनिराचिकीर्षादया परदुःखदुःखित्वं वा । क्षीरवदुपाध्यभावेऽपि स्वादुत्वं माधुर्यम् । भक्तानुग्रहवदान्यत्वादेरामूलतो दुरवगाहत्वं गाम्भीर्यम् । प्रेभूतं दत्त्वाऽप्यतृत्वसमौदार्यम् । एवं वदान्य इत्यादावप्युद्गमम् ।

ज्ञानविशेषभूतयोर्भक्तिप्रपत्त्योः स्वरूपं किंचिदुच्यते—भक्तिप्रपत्तिभ्यां प्रसन्न ईश्वर एव मोक्षं ददाति । अतस्तयोरेव मोक्षोपायत्वम् । मोक्षोपायत्वे-

भक्तिप्रपत्तिभ्यामिति । अत एव 'भक्त्या त्वनन्यया लभ्यः' (गी. ११।१४) इति संगच्छते । महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । सैवावस्थाभेदात्परमभक्त्यादिरूपतां भजते । सा चान्तरिक्षान्तरादित्यदहरभूमसन्मधूपकोसलशाण्डिल्योद्धाथपुरुषप्रतर्दनवैश्वानरादिविद्याभेदाद्बहुधा । नन्वेवं भक्तेर्मोक्षसाधनत्वे 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे. ३।८) इति श्रुतिविरोध इति चेन्न । एतासां विद्यानां बुद्धिविशेषरूपत्वात् । तयोरेवेति । तथा च भक्तिरूपापन्नोपासनध्यानवेदनादिशब्दाच्योऽसकृदावृत्त आप्रायणादन्वहमनुवर्तमानो ज्ञानविशेषो मोक्षहेतुरिति कर्माङ्गकस्य ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं सिद्धम् । न केवलस्य कर्मणः । नापि ज्ञानसमुच्चितस्य । श्रुतौ वेदनमेव विधायोपायान्तरनिषेधेन तद्विरोधात् । वेदनाङ्गतया कर्मानुप्रवेशे तु न विरोधः । तथा सति तस्योपायान्तरत्वाभावात् । न च कर्मानुप्रवेशरहितस्य केवलस्यैव ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमस्त्विति वाच्यम् । तस्याध्ययनविधिसिद्धसाङ्गसशिरस्काध्ययनगृहीताक्षरराशिंविशेषापातप्रतीतनिरतिशयपुरुषार्थसाधनार्थनिर्णयरगप्राप्तश्रवणमात्रेण निष्पन्नस्याविधेयत्वात् । तावति सिद्धेऽपि मोक्षादर्शनाच्च । तदुक्तमाप्तस्त्वेन—'बुद्धे क्षेमप्रापणम् । तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् । बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत' (आ. ध. सू. २।९।२१।१४-१९) । अस्यार्थः—'आत्मनि बुद्धे ज्ञाते सति तज्ज्ञानमेव क्षेमं मोक्षं प्रापयति' इति यदौदुहोभिर्नोक्तं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् । शास्त्रेषु हि वाक्यार्थज्ञानोत्तरं ध्यानविधिर्बोधयते । 'यावदायुषम्' इति मरणपर्यन्तं ध्यानानुवृत्तिश्च प्रतिपाद्यते । 'यावन्न विमोक्ष्ये' (छा. ६।१४।२) इति शरीरपातावधिश्च मोक्षस्य क्रियते । 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' (छां. ८।६।६) इति नाडीविशेषनिष्क्रमणं

१ ख. 'वृत्ते गु' । २ ख. 'सामर्थ्यम्' । ३ घ. 'त्वादित्वं दु' । ४ घ. 'प्रभुत्वं द' ।

६२

यतीन्द्रमतदीपिका—

नोक्तानां कर्मयोगज्ञानयोगप्रभृतीनां भक्तिद्वारैव साधनत्वम् । कर्मयोगो नामो-
पदेशाज्जीवपरयाथात्म्यज्ञानवृत्ता शक्यनुसारेण फलसङ्गरहितानिषिद्धका-
म्यनित्यनैमित्तिकरूपपरिगृहीतकर्मविशेषः । स तु देवार्चनतपस्तीर्थदानयज्ञा-
दिभेदभिन्नः । अयं तु जीवगतकल्पषापनयनद्वारा ज्ञानयोगमुत्पाद्य तद्वारा
साक्षाद्भा भक्त्युत्पादको भवति । ज्ञानयोगो नाम कर्मयोगाभिर्मलान्तःकरण-
स्थेश्वरशेषत्वेन प्रकृतिवियुक्तस्वात्मचिन्ताविशेषः । एतस्य साक्षाद्भक्त्युपयो-
गित्वम् । एवं साधनान्तराणामपि भक्त्युपयोगित्वमूहम् ।

भक्तियोगो नाम यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारैर्धारणाध्यानसमाधिरू-
पाष्टाङ्गवांस्तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपः । स च विवेकविमोकाभ्यास-

च मोक्षाङ्गत्वेन कथ्यते । अचिरादिमार्गेण गतिश्च मोक्षात्पूर्वं श्रूयते । दोषान्तरमाह-
बुद्धे चेदिति । न दुःखमिति । न हि ज्ञानिनां मूर्धाभिषिक्तोऽपि क्षुधादुःख-
मेव तावत्क्षणमात्रं सोढुं प्रभवतीति । भक्तिद्वारैवेति । तदुक्तं न्यायसिद्धाञ्जने-
'भक्तियोगः परमप्राप्त्युपायभूतः । तदशक्तस्य तद्भक्तियोगसिद्ध्यर्थमात्मावलोकनम-
पेक्षितम् । तस्य च ज्ञानयोगकर्मयोगौ द्वौ पृथगुपायौ । तत्र ज्ञानयोगः स्वात्मावलो-
कनेऽन्तरङ्गः । तथाऽपि प्रथमं स दुष्करः । तदनधिकारिणस्तुल्यफलः कर्मयोग एव
कार्यः । तदधिकारिणोऽपि व्यपदेश्यस्य लोकसंग्रहार्थं कर्मयोग एव कार्यः ।
अशक्तस्य ज्ञानयोगशक्तिं कर्मयोग एवोत्पादयति । तदा कर्मयोगं परित्यज्य ज्ञान-
योगमनुतिष्ठतोऽपि न दोषः ' इति ।

यमनियमेति । यमादीनां स्वरूपं योगसूत्रे प्रतिपादितम् । तथाहि—'अहिंसा-
सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमः' (यो० सू० २।३०) । 'शौचसंतोषतपःस्वाध्या-
वेश्वरप्रणिधानानि नियमः' (यो० सू० २।३२) । 'स्थिरसुखमासनम्' (यो०
सू० २।४६) । आस्यतेऽनेनेत्यासनं पद्मासनादि । तद्यदा स्थिरं निष्कम्पं सुखम्-
नुद्वेननीयं च भवति तदा तद्योगाङ्गतां भजत इत्यर्थः । 'तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयो-
र्गतिविच्छेदः प्राणायामः' (यो० सू० २।४९) । तस्मिन्सति आसनस्थैर्यं सतीत्यर्थः ।
'स्वस्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः' (यो० सू०
२।५४) । इन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहियन्ते प्रतिकूलतया हियन्ते
यस्मिन्निति प्रत्याहारः । चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिविषयप्रवृत्त्यभावे सति, इन्द्रि-
याणि चित्तस्वरूपमात्रानुकारीणि यद्भवन्ति स प्रत्याहार इत्यर्थः । 'देशबन्धाश्चि-

१ ख. 'वृत्ताश' । २ ग. घ. 'चनत्' । ३ ग. 'र्थयात्रादा' । ४ घ. 'क्षात्कारम्' । ५ ख.
'तियु' । ६ ग. 'चिन्तनवि' । ७ ख. 'रध्यानधारणास' ।

प्रकाशसहिता ।

६३

क्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षरूपसाधनसप्तकजन्यः । तत्र विवेको नाम जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात्कायशुद्धिः । विमोकः कामानभिष्वङ्गः । अभ्यासः पुनःपुनरालम्बनसंशीलनम् । शक्तितः पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं क्रिया । कल्याणानि सत्यार्जवदयादानार्हिसादीनि । अनवसादो दैन्याभावः । अनुद्धर्षस्तुष्ट्यभावः । अतिसंतोषश्च विरोधीत्यर्थः ।

एवं साधनसप्तकानुगृहीता भक्तिर्दर्शनसमानाकाराऽन्तिमप्रत्ययावधिका च भवति । स चान्तिमप्रत्यय एतच्छरीरावसाने शरीरान्तरावसाने वा भवति । वेदनध्यानोपासनादिशब्दवाच्या भक्तिः परभक्तिपरं ज्ञानपरं भक्तिरूपक्रमवती प्रपत्यङ्गका च । सा द्विविधा—साधनभक्तिफलभक्तिभेदात् । उक्तसाधनजन्या साधनभक्तिः । फलभक्तिस्त्वीश्वरकृपाजन्या श्रीपराङ्कुशनाथादिनिष्ठा । मद्भक्तजनवात्सल्यमित्यादिषु स्तुतिनमस्कारादिषु च भक्तिशब्दप्र-

त्तस्य धारणा ' (यो० सू० ३ । १) । ध्येयस्वरूपे देशे चित्तस्य बन्धो विषयान्तरपरिहारेण यत्स्थिरीकरणं सा चित्तस्य धारणेत्यर्थः । 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' (यो० सू० ३ । २) । तत्र ध्येयस्वरूपे प्रत्ययस्य ज्ञानस्थैकतानता तदालम्बनतयैव निरन्तरमुत्पत्तिर्ध्यानमित्यर्थः । 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' (यो० सू० ३ । ३) । सप्पगाधीयत एकाग्री क्रियते यत्र मनः स समाधिरिति । साधनसप्तकेति । अत्र विवेकादिषु कारणत्वं व्यासज्यवृत्ति । न तु प्रत्येकपर्याप्तम् । जातीति । जातिदुष्टं कलञ्जगृज्जनादि । आश्रयदुष्टं पतितादिस्वामिकम् । निमित्तदुष्टमुच्छिष्टादि । एतत्त्रिविधदोषरहितादन्नात्कायशुद्धिर्विवेक इत्यर्थः । आलम्बनेति । आलम्बनं शुभाश्रयस्तस्य संशीलनं पुनः पुनः परिशोधनम् । सत्येति । सत्यं भूतहितम् । आर्जवं वाक्कायानामैकरूप्यम् । दया स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णुत्वम् । दानं लोभराहित्यम् । अर्हिसा कायेन वाचा मनसा च परपीडानिवृत्तिः । आदिपदादनभिध्यासंग्रहः । अभिध्या परकीये स्वबुद्धिः । यद्वा निष्कलचिन्ता । अथवा परकृतापराधचिन्ता । तद्वाहित्यमनभिध्या । दैन्येति । दैन्यं चाभीष्टकार्यप्रवृत्त्यक्षमत्वम् । तच्च देशकालवैषम्याच्छोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च भवति ।

प्रपत्यङ्गकेति । प्रपत्यङ्गभूतेत्यर्थः । साधनभक्तिरिति । सा च व्यासादिनिष्ठा । श्रीपराङ्कुशनाथादीति । पराङ्कुशनाथश्चायं श्रीरामानुजाचार्यात्प्राचीनतमस्ताम्रपर्णी-

१ घ. 'त्तादु' । ख. 'त्तादुष्यद' । २ घ. 'रमज्ञा' । ३ ख. 'रमा भक्तिरूपक्रिया क्रमवती प्रपत्यङ्गिकाच' । ४ ख. घ. 'न्या प' ।

६४

यतीन्द्रमतदीपिका—

योग औपचारिकः । ननु वेदान्तेषु श्रवणमननयोरपि विधानात्कथं ध्यानमेव विधीयत इति चेदुच्यते—अधीतसाङ्गवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थवबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वादनुवादः । श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्याप्यनुवादः । तस्माद्ध्यानमेव विधीयत इति न विरोधः ।

ध्यानशब्दवाच्या भक्तिर्विद्याभेदाद्बहुविधा । काश्चन विद्या उच्यन्ते—अन्तरिक्षविद्या, अन्तरादित्यविद्या, दहरविद्या, भूमविद्या, सद्विद्या, मधुविद्या, उपकोसलविद्या, शाण्डिल्यविद्या, उद्गीथविद्या, पुरुषविद्या, प्रतर्दनविद्या, वैश्वानरविद्या इत्यादिका ब्रह्मविद्या । न्यासविद्या प्रपत्तिः । प्रपत्तिर्नाम—

‘आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ।

रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा’ ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्यम् ।

इत्याद्यङ्गपञ्चकयुक्ता । एतद्देहावसाने मोक्षप्रदा सकृत्कर्तव्या न्यासः शरणागतिरित्यादिशब्दवेद्या ज्ञानविशेषरूपा । एषा प्रपत्तिर्गुरुमुखाद्ग्रहस्य शास्त्रेषु संप्रदायतया वेदितव्येतीह बालबोधनार्थं प्रवृत्ते ग्रन्थे न प्रकाशयेति विरम्यते ।

तीरनिवासीति प्रसिद्धिः । वेदान्तेष्विति । ‘आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः’ (बृ० २ । ४ । ९) इति श्रुतौ श्रवणमननयोर्विधिरस्तीति शङ्काशयः । प्रयोजनवदिति । स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थवबोधित्वदर्शनादित्यर्थः । श्रवणस्य प्राप्तत्वादिति । ननु पुस्तकनिरीक्षणादिव्यावृत्त्यर्थं श्रोतव्य इति विधिः किं न स्यादिति चेन्न । वेदान्तवाक्यानामपि पुस्तकनिरीक्षणादिव्युद्भासस्याध्ययनविधिसिद्धत्वात् । विलेखनपठनादिप्रतिषेधस्तु ब्रह्ममीमांसायामनिष्ट एव । न च गुरुपसत्त्यर्थमयं विधिरस्तिवाति वाच्यम् । गुरुपसत्तौ श्रवणशब्दस्य मुख्यार्थत्वाभावात् । तस्याश्चात्राविहितत्वेऽपि ‘गुरुमेवाभिगच्छेत्’ (मुं० १ । २ । १२) इति वाक्यान्तरसिद्धत्वाच्च । श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वादिति । आचार्योपदिष्टस्यार्थस्य स्वात्मन्येवमेव युक्तमिति हेतुतः प्रतिष्ठापनमेव मननमिति भावः । एतेन मन्तव्य इत्यान्तरम्भणसंश्लिखनरूपमननविधिरयमित्यपास्तम् । श्रवणशब्दस्य न्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञान इव मननशब्दस्य तत्प्रतिष्ठापनेऽर्थे प्रसिद्धिप्राचुर्यात् ।

एतद्देहावसान इति । न च प्रारब्धकर्मणोऽसमाप्तत्वे देहान्तरस्यापि प्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रपत्तौ प्रारब्धस्यापि नाशाङ्गीकारात् । यथाऽऽहुः—

१ घ. ‘न्ते श्रं’ । २ क. ‘यान्यस’ । ३ ख. ‘वद वाच्या ज्ञा’ । ४ घ. ‘पा । प्र’ । ५ क. ‘प्रतिप’ । ६ ख. ‘वृत्तगुम्फे न’ ।

प्रकाशसहिता ।

६६

भक्तिप्रपञ्चयोरेव मोक्षसाधनत्वेन स्वीकारात्परोक्तोपायनिरासः । यथा वेदबाह्यानां मध्ये केषांचिन्मते देहातिरिक्तात्मनोऽनङ्गीकारान्मोक्षे प्रवृत्तिरेव न संभवति । अन्येषां मते ज्ञानस्य क्षणिकत्वाच्चस्यैवाऽऽत्मत्वात्कस्य प्रवृत्तिः । संतानस्येति चेन्न । अन्यं प्रत्यन्येन यत्नो न कर्तव्य इति न प्रवृत्तिः । अपरेषां मते धर्माधर्मादिसप्तभङ्गीरीत्याऽनैकान्तवादान्न प्रवृत्तिः । वैशेषिकादिपक्षे

‘साधनं भगवत्प्राप्तौ स एवेति स्थिरा मतिः ।

साध्यभक्तिस्तथा सैव प्रपत्तिरिति गीयते ॥

उपायो भक्तिरेवेति तत्प्राप्तौ या तु सा मतिः ।

उपायभक्तिरेतस्याः पूर्वोक्तैव गरीयसी ॥

उपायभक्तिः प्रारब्धव्यतिरिक्ताधनाशिनी ।

साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी ’ इति ।

यद्यप्येवं प्रपत्तिः प्रारब्धमपि निःशेषं विनाशयितुं शक्ता तथाऽपि निःशेषवैराग्याभावे रागविषयमंशं तदनुबन्धि दुःखं च स्थापयति । निःशेषवैराग्ये तु निःशेषं निवर्तयति । अयमेव परमैकान्तिनोर्द्वैतार्थयोर्भेद इत्याहुः ।

केषांचिन्मते । चार्वाकाणां मते । अन्येषाम् । विज्ञानवादिनां बौद्धानाम् । अपरेषाम् । जैनानाम् । सप्तभङ्गीरीत्येति । सप्तभङ्गाश्च स्याद्वादमङ्ग्या प्रतिपादिताः । तथाहि—एकत्र जीवादौ वस्तुन्यैकैकसत्त्वादिधर्मविषयप्रश्रवशादविरोधेन प्रत्यक्षादि-बाधापरिहारेण पृथग्भूतयोः समुदितयोश्च विधिनिषेधयोः पर्यालोचनया कृत्वा स्याच्छब्दलाञ्छितो वक्ष्यमाणैः सप्तभिः प्रकारैर्वचनविन्यासः सप्तभङ्गीति गीयते । तद्यथा—स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो मङ्गः । स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधक-ल्पनया द्वितीयः । स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः । स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः । स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चमः । स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठः । स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादव-क्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तमः । स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेणास्त्येव सर्वं कुम्भादि । न पुनः परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण । तथाहि—कुम्भो द्रव्यतः पार्थिवत्वेनास्ति नाबादिरूपत्वेन । क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, न कान्यकुब्जादित्वेन । कालतः शिशिरत्वेन, न वासन्तिकत्वेन । भावतः श्यामत्वेन, न रक्तादित्वेन । अन्यथेतररूपापत्त्या स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति । अवधारणं चात्र मङ्गेऽन-

१ क. ‘प्रतिप’ । २ क. ‘त्वात्क’ । ३ घ. ‘त्या ह्यनै’ ।

६६

यतीन्द्रमतदीपिका—

पाषाणकल्पे मोक्षे प्रवृत्तिः कस्यापि न संभवति । सांख्यादिपक्षेष्वीश्वरान-
ङ्गीकारात्पुरुषस्य प्रकृतेर्वा मोक्ष इति संशयाच्च प्रवृत्तिः । मायिमते व्यावहा-
रिकवाक्यस्य पारमार्थिकाभेदज्ञानाजनकत्वान्न प्रवृत्तिः । भास्करयादवयोस्तु
कर्मज्ञानसमुच्चयवादोऽप्युक्तादेव निरस्तः । शैवमते तु पशुपतेः प्राप्यत्वस्वीका-
राद्वेदविरुद्धभस्मधारणादेः साधनत्वेन स्वीकाराच्च तन्निरासः । एवं मतिर्नि-
रूपिता ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमदासेन श्रीनिवास-
दासेन विरचितायां यतीन्द्रमतदीपिकायां बुद्धिनिरू-
पणं नाम सप्तमोऽवतारः ॥ ७ ॥

मिमतार्थव्यावृत्त्यर्थमुपात्तम् । इतरथाऽनभिमततुल्यतैवास्य प्रसज्येत । प्रतिनियतस्वार्था-
नभिधानात् । तदुक्तम् —

‘वाक्येऽवधारणं तावदनिष्टार्थनिवृत्तये ।

कर्तव्यमन्यथाऽनुक्तसमत्वात्तस्य कुत्रचित् ’ इति ।

तथाऽप्यस्त्येव कुम्भ इत्येतावन्मात्रोपादाने कुम्भस्य स्तम्भाद्यस्तित्वेनापि सर्व-
प्रकारेणास्तित्वप्राप्तेः प्रतिनियतस्वरूपानुपपत्तिः स्यात् । तत्प्रतिपत्तये स्यादिति शब्दः
प्रयुज्यते । स्यात्कथंचित् । स्वद्रव्यादिभिरैवायमस्ति न परद्रव्यादिभिरपीत्यर्थः ।
यत्रापि चासौ न प्रयुज्यते तत्रापि व्यवच्छेदकलैवकारवद्बुद्धिमद्भिः प्रतीयत एव ।
यथोक्तम्—

‘सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात्प्रतीयते ।

यथैवकारोऽयोगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः ’ इति ।

तथा चैतन्नतेऽनैकान्तवादात्सर्वत्रानिश्चयान्न कापि प्रवृत्तिः स्यादित्याशयः ।
मायिमते । शंकराचार्यमते । व्यावहारिकवाक्यस्य । व्यावहारिकसत्यस्य वाक्य-
स्य । मायिमते हि ब्रह्मण एव पारमार्थिकसत्यत्वं नान्यस्य कस्यापीति तत्त्वमस्यादि-
वाक्यस्यापि व्यावहारिकसत्यत्वमेव । तथा च यथा प्रातिभासिकसर्पादेर्व्यावहारिकवि-
षाद्यजनकत्वं तथा व्यावहारिकवाक्यस्यापि पारमार्थिकज्ञानाजनकत्वमेव स्यादिति
भावः ॥

इति श्रीयतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशे सप्तमोऽवतारः ॥ ७ ॥

प्रकाशसहिता ।

६७

अथाष्टमोऽवतारः ।

अथ जीवो निरूप्यते—प्रत्यक्त्वं चेतनत्वात्मत्वकर्तृत्वादीनीश्वरजीवसाधारणानि लक्षणानि । प्रत्यक्त्वं नाम स्वयमेव स्वस्मै भासमानत्वम् । चेतनत्वं ज्ञानाश्रयत्वम् । आत्मत्वं शरीरप्रतिसंवन्धित्वम् । कर्तृत्वं संकल्पज्ञानाश्रयत्वम् । एवं सामान्यलक्षणलक्षितस्य विशेषलक्षणान्युच्यन्ते—अणुत्वे सति चेतनत्वम् । स्वतः शेषत्वे सति चेतनत्वम् । एवमाधेयत्वविधेयत्वपराधीनकर्तृत्वपरतन्त्रत्वादिकमूढम् ।

स च देहेन्द्रियमनःप्राणादिभ्यो विलक्षणः । यथा मम शरीरमिति प्रतीत्या देहाभ्यावृत्तः ।

अथाष्टमोऽवतारः ।

शेषत्वे सतीति । शेषत्वं च यथेष्टविनियोगार्हत्वम् । चेतनत्वमात्रोक्तावीश्वरेऽतिव्याप्तिः । शेषत्वमात्रोक्तावचित्पदार्थेष्वतिव्याप्तिरत उभयोपादानम् । जीवश्चायं परमात्मना स्वेच्छानुसारेण विनियुज्यत एवेति लक्षणसमन्वयः । आधेयत्वेति । आधेयत्वमाश्रितत्वम् । विधेयत्वं नियाम्यत्वम् ।

देहाभ्यावृत्त इति । चार्वाकास्तु देह एवाऽऽत्मेति वदन्ति । अत एव स देहावधिकः । न तु देहोत्पत्तेः पूर्वं देहनाशानन्तरं वा तस्य स्थितिः । देहात्मवादे प्रमाणं त्वहं जानामीति प्रत्ययः । ज्ञाता ह्यात्मा अहमिति चकास्ति । देहश्चाहंकारगोचरः । स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति दर्शनात् । देहस्य हि स्थौल्यादियोगः । अतस्तत्समानाधिकरणतयाऽयमहंकारः शरीरालम्बन इत्यवश्याश्रयणीयम् । यद्यपि भौतिकेषु काष्ठलोष्टादिषु चैतन्यं नोपलभ्यते तथाऽपि मूतचतुष्टयसंघातात्मकदेहे चैतन्याविर्भावो नानुपपन्नः । यथा क्रमुकफलताम्बूलदलादिष्ववयवेषु प्रत्येकमविद्यमानोऽपि रागः संयोगविशेषादवयविन्याविर्भवति तद्वत् । परं त्वेतद्वरमणीयम् । इदं शरीरमिति शरीरविषयिणी मतिः पराग्वृत्तिः । अहं जानामीति प्रत्यग्वृत्तिरहमिति मतिः । सा चेदंकारगोचराद्भिन्नमेव स्वविषयमुपस्थापयति । तदुक्तम्—

‘ न खल्वहमिदंकारावेकस्यैकत्र वस्तुनि ’ इति ।

स्थूलोऽहमित्यादिस्तु लाक्षणिकः प्रयोगः । अत एव ममेदं गृहमितिवन्ममेदं शरीर-

६८

यतीन्द्रमतदीपिका—

चक्षुषा पश्यामि श्रोत्रेण शृणोमि वाचा वदामीत्यादिप्रत्ययाद्वाह्येन्द्रियेभ्यो व्यावृत्तः । मनसा जानामीति मनसो ज्ञानकरणत्वप्रतीतिः,

मिति भेदप्रतिभासः । किंच चैतन्यमपि देहे नोपपद्यते । कार्यद्रव्यगतविशेषगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वात् । ताम्बूलादावपि चर्वणजनितहुतवहसंयोगसंपादितपाटलिमभिः परमाणुभिर्व्युक्तदिक्रमेण कारणगुणपूर्वक एव रागोदयः । किंचानुमानेनापि देहस्यानात्मत्वं सिध्यति तथा चोक्तम्—

‘उत्पत्तिमत्त्वात्पाराथर्यात्संनिवेशविशेषतः ।

रूपादिमत्त्वाद्भूतत्वाद्देहो नाऽऽत्मा घटादिवत् ॥

सच्छिद्रत्वाददेहित्वाद्देहत्वान्मृतदेहवत्’ इति ।

किं च देहात्मवादे जन्मान्तराभावेनाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषप्रसङ्गः । सन्ति हि देहान्तरानुभाव्यस्वर्गस्वाराज्यादिसाधनविधायिन्यः श्रुतयः । किं च जातमात्रो हि जन्तुः स्तन्यादिवाञ्छायुक्तस्तदर्थप्रवृत्त्या निश्चीयते । तदवस्थस्य च रागादयो जन्मान्तरीयसंस्कारोद्धोषमन्तरेण न युज्यन्त इति बोध्यम् ।

चक्षुषेति । इन्द्रियात्मवादिनामयमभिप्रायः—ज्ञानं हीन्द्रियव्यापारफलम् । अतस्तदिन्द्रियसमवाय्येव भवितुमर्हति । ज्ञानाश्रयत्वमेव च चेतनत्वमिति । किं त्वेतदयुक्तम् । चक्षुषा पश्यामीत्यादिप्रतीतिविरोधात् । तत्र हि द्रष्टृदिश्वक्षुरादिभ्यो भिन्न एव प्रतीयते । किं चेन्द्रियाणां प्रत्येकं चेतनत्वं संभूय वा । नाऽऽद्यः । इन्द्रियान्तरदृष्टस्येन्द्रियान्तरेण प्रतिसंधानाभावप्रसङ्गात् । अस्ति च तत् ‘यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामि’ इति । नान्त्यः । न हि षष्ठ्यभिरिन्द्रियैः संभूयैकं वस्त्वनुभूयतेऽनुसंधीयते वा । किंचैकेन्द्रियविगमे मरणप्रसङ्गः । तत्तदिन्द्रियापाये तदिन्द्रियार्थस्मरणानुपपत्तिश्च । तथा चान्वो रूपं न स्मरेत् । बधिरः शब्दं न स्मरेत् । ज्ञानस्येन्द्रियव्यापारजन्यत्वेऽपि शस्त्रादिव्यापारजन्मनः पापादेरिव परसमवायित्वं नानुपपन्नम् । मनसोति । किंच बाह्येन्द्रियेषु यथायथं स्वस्वविषयसंबद्धेष्वपि यतो न युगपत्सर्वे विषयाः प्रतीयन्ते ततोऽवगच्छामः, अस्ति किंचिदपरमपि साधनं यत्साहाय्यकविरहाज् सर्वे विषया युगपत्प्रकाशन्ते किंतु कश्चिदेवैकः प्रतीयत इति मनसः करणत्वसिद्धिः । ‘सुखदिसंवेदनानि करणवन्ति क्रियात्वात्, रूपादिज्ञानवत्’ इत्यनुमानमप्यत्र प्रमाणम् । तदेवं ज्ञानकरणतयाऽवगतस्य मनसः कथमिव ज्ञाने कर्तृत्वम् । कर्तृत्वं हि स्वातन्त्र्यनियतम् । स्वातन्त्र्यं च स्वच्छन्दानुरोधेन साध्यसिद्ध्यनुगुणोपकरणसंपादनसामर्थ्यम् । करणत्वं तु पारतन्त्र्यनियतम् । पारतन्त्र्यं च पराधिष्ठानाधीनव्यापारत्वम् । ननु प्राण एवाऽऽत्मा । प्राणान्वधिनि शरीरे सात्मकत्वप्रतीतिस्तद-

प्रकाशसहिता ।

६९

मम प्राणा इति व्यतिरेकोक्तेः, जानाम्यहमिति ज्ञानाच्च मनःप्राणज्ञानेभ्यो व्यावृत्तः ।

स चाणुपरिमाणः । उत्क्रान्त्यादेः श्रवणात्प्रमाणानुसाराच्च । अणुत्वे युग-
पदनेकविषयानुभवः कथमिति न शङ्कनीयम् । धर्मभूतज्ञानव्याप्त्योपपत्तेः ।

नन्वयिनि निरात्मकत्वप्रतीतिश्चेत्यत आह—मम प्राणा इति । किंच प्राणो नाऽऽत्मा वायु-
त्वाद्वाह्यवायुवत् । देहधारणयोग्यतारूपविशेषमापन्नो वायुरेव प्राणः । ‘आपोमयः प्राणः’
(छां० ६।१।४) इति श्रुतिस्त्वाप्यायनपरा । तेजोमयी वागिति वत् । सुषुप्तौ वृत्तिहीनेऽप्या-
त्मनि प्राणस्य वृत्तिमत्त्वदर्शनाच्च न तस्याऽऽत्मत्वम् । प्राणवृत्त्यैव ह्यशितपीतद्रव्यस्य सुषु-
प्तावपि सप्तधातुभावेन परिणामः श्वासप्रश्वासासौ च भवतः । ननु संविदेवाऽऽत्मा,
अजडत्वादत आह—जानामीति । अजडत्वहेतुस्तु नाऽऽत्मत्वसाधक इत्यग्रे बौद्धमतख-
ण्डने स्फुटी भविष्यति ।

ननु जीवात्मा विभुः । शरीरव्यापिसुखाद्युपलब्धेः । देशान्तरेऽपि तद्भोग्यवस्तुत्पत्तेश्च ।
तत्र हि जीवादृष्टं कारणमिति तस्य तत्र संनिधानमपेक्षते । कार्यकारणयोः
सामानाधिकरण्यनियमात् । तच्चादृष्टभाश्रयमन्तरेण न संभवतीत्यगत्या जीवात्मनो
विभुत्वमङ्गीकार्यमिति चेत्तत्राऽऽह—स चेति । उत्क्रान्त्यादेरिति । तथा च ‘उत्क्रा-
न्तिगत्यागतीनाम्’ (ब. सू. २।३।२०) इति सूत्रे भाष्यम्—उत्क्रान्तिस्तावच्छ्रूयते ।
‘तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः’
(बृ. ४।४।२) इति । गतिरपि ‘ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते
सर्वे गच्छन्ति’ (कौ. १।२) इति । आगतिरपि ‘तस्माल्लोकात्पुनरेत्यास्मै लोकाय
कर्मणे’ (बृ. ४।४।१) इति । विभुत्वे ह्येता उत्क्रान्त्यादयो नोपपद्येरन्निति । तथा
‘बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते’ (श्वे. १।९)

‘आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः’ (श्वे. १।८)

‘स्वरूपमणुमात्रं स्याज्ज्ञानानन्दैकलक्षणम् ।

त्रसरेणुप्रमाणास्ते रश्मिकोटिविभूषिताः ॥’

इत्यादिश्रुतिस्मृतयाऽप्यत्र प्रमाणतयाऽनुसंधेयाः । प्रमाणेति । हृत्प्रदेशावच्छिन्नो-
पलम्भस्वारस्येन तादृशप्रमाणानुसारादित्यर्थः । युगपदिति । उशीरादिवासितस्वादु-
शीतजलपानादौ युगपद्वन्धरसस्पर्शोपलम्भेन युगपदनेकेन्द्रियसंनिधानमात्मनोऽवश्यं
वाच्यम् । तच्च विभुत्वमन्तरेण न संभवतीति शङ्काशयः । धर्मेति । यद्यपि जीवा-
त्मनो न सर्वशरीरव्याप्तिस्तथाऽपि तद्धर्मस्य ज्ञानस्य सर्वशरीरव्याप्त्या युगपदनेक-
विषयानुभवः सेत्स्यति । तथा च श्रुतिः—‘प्रज्ञया प्राणं समारुह्य घ्राणेन सर्वाङ्गन्वा-
नाम्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यति’ (कौ. ३।६) इत्यादिः ।
सूत्रकारैरपि ‘गुणाद्वा लोकवत्’ (ब. सू. २।३।२६) इति सूत्र एवमेवोक्तम् ।

७०

यतीन्द्रमतदीपिका—

एतेनैव सौभरिप्रभृतीनां मुक्तानां च युगपदनेकशरीरपरिग्रहोऽपि संभवति ।

स च नित्यः । पूर्वानुभूतार्थप्रतिसंधानार्तुं । नित्यश्चेज्जीव उत्पन्नो जीवो नष्टो जीव इति प्रतीतिः कथमिति चेन्न । जीवस्य देहसंबन्ध उत्पत्तिस्तद्विधो-
गो नाश इति प्रतिपादनाज्जीवस्वरूपं नित्यमेव ।

सर्वशरीरव्यापिसुखाद्युपलब्धिरपि ज्ञानद्वारैव बोध्या । ‘ स चाऽऽनन्त्याय कल्पते ’
(श्वे. १।२) इत्यत्रोक्तमानन्त्यमपि धर्मभूतज्ञानद्वारैव बोध्यम् । ‘ नित्यः सर्वगतः
स्थाणुः ’ (गी. २।२४) इत्यत्रोक्तं सर्वगतत्वमप्येवमेव । धर्मभूतज्ञानद्वारा जीवा-
त्मनः सूक्ष्मानुपवेशक्षमत्वात् ।

‘ देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः ।

नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नः स्वतःसुखी ’ (आ. सि. पृ. ६)

इत्युक्तं व्यापित्वमपि तथैव । यत्तु विष्णुपुराणे ‘ तस्याऽऽत्मपरदेहेषु सतोऽपि ’
(वि० पु० २।१४।३१) इत्यत्र जीवात्मनोऽनेकदेहेषु सद्भावप्रतिपादनेन विभुत्वं सूच्यत
इति । तत्र । जातिद्वारा तथा प्रतिपादनात् । एकस्य जीवात्मनोऽन्यस्मिन्देहेऽस-
त्वेऽपि तज्जातीयस्यान्यस्य सत्त्वात् । देशान्तरे भोग्यवस्तुत्पतिस्तु जीवात्मनोऽणुत्वेऽपि न
विरुद्धा । जीवात्मकृतकर्मनिमित्तेश्वरप्रीतिकोपात्मकबुद्धेरवाद्दृष्टशब्दार्थत्वात् । ईश्वरस्य
च विभुत्वेन तद्बुद्धेः सर्वकार्यसामानाधिकरण्यमव्याहृतमेव । एतच्च मूल एवानुपदं
स्फुटी भविष्यति । नचाऽऽत्मनोऽणुत्वे पृथिव्याद्यणुवत्तस्य प्रत्यक्षत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।
विभुत्वेऽपि तवाऽऽकाशादिविष्वन्तरवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । ‘ यथानुभवं स्वीकार्यमेव ’
इति चेन्ममापि तुल्यम् । पृथिव्यादिपरमाणुनामप्रत्यक्षत्वस्यास्माभिरनङ्गीकाराच्च ।
एतेनैवेति । योगिनां नानादेहाधिष्ठानमपि ज्ञानद्वारैवेत्याशयः । मुक्तानां चेति ।
एतच्च ‘ प्रदीपवदवेशस्तथाहि दर्शयति ’ । (ब्र. सू० ४।४।१९) इति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् । एतेन “संसारदशायां स्वरूपज्ञानयोः संकोचादणुपरिमाणमात्मस्वरूपम् ।
मोक्षदशायां तु सर्वगतं सर्वव्यापि स्वरूपं ज्ञानं च विस्तीर्णितया प्रकाशते । एतच्च ‘ स
चाऽऽनन्त्याय कल्पते ’ (श्वे० १।२) इति श्रुत्याऽवगम्यते । पराशरेणापि—

‘ विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञारूपा तथा परा ’ (वि. पु. ६।७।११)

इत्यादिना संकोचविकासयोगित्वमुक्तम् ” इति वरदविष्णुमिश्रोक्तमपास्तम् । धर्म-
भूतज्ञानद्वारा तदुपपत्तेरुक्तत्वात् ।

पूर्वानुभूतेति । ‘ न जायते म्रियते ’ (का. २।१८) ‘ ज्ञाज्ञौ द्वावजावी-
शानीशौ ’ (श्वे. १।२) इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्र प्रमाणम् । किं च जीवानित्यत्वेऽकृ-
ताभ्यागमकृतविप्रणाशरूपदोषद्वयप्रसङ्गः । जीवस्येति । ‘ प्रजापतिः प्रजा अस्त-
जत ’ (तै. सं. १।७।३) ‘ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः ’ (छा. ६।८।४) ‘ यतो

१ घ. ० नां युं । २ घ. त् । जीवउत्पन्नौ जीवो नष्ट इ” ।

प्रकाशसंहिता ।

७१

स च प्रतिशरीरं भिन्नः । एकपरिमाणेष्वनेकेषु सुवर्णघटेष्वेको घट इति वा इमानि भूतानि जायन्ते ' (तै.३।१।१) ' जीवान्विससर्ज भूम्याम् ' (म.ना.१।४) इत्यादिश्रुतयोऽप्येतदभिप्रायेणैव योज्याः । ननु नित्यत्वे जीवात्मनां ' सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ' (छां. ६।२।१) इति श्रुतिप्रतिपादितं सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणं विरुध्यत इति चेन्न । नामरूपविभागाभाव एवैकत्वमिति तदाशयात् । एतेनाऽऽत्मानित्यत्ववादिनश्चत्वारोऽपि पक्षा निरस्ता वेदितव्याः । तथाहि—क्षणिक आत्मेति विज्ञानात्मवादिनः । आशरीरस्थायीति प्राणेन्द्रियात्मवादिनः । प्रलयान्त इति पौराणिकैकदेशिनः । मोक्षावधिक इत्यौपनिषदामासाः । तत्र प्रथमे आत्मान-मुत्तरकालानवस्थायिने मन्यमानो न किञ्चिदुद्दिश्य प्रवर्तेत । प्रवृत्तिर्हि खलूत्तरकाले सुखं दुःखनिवृत्तिं वाऽभिसंधायैव । साऽत्र कथं घटेत । फलकाले स्वाभावात्स्वकाले फलाभावात् । द्वितीये तु पारलौकिकं फलमभिसंधाय यज्ञादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । सा च सार्वत्रिकी दृश्यते । तृतीये मोक्षमार्गोपदेशानर्थक्यम् । चतुर्थेऽप्यनर्थक्यमेव । तदुक्तम्—

‘ अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति ।

अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ’ इति ।

ननु ‘ विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति ’ (वृ.२।४।१२) इति जीवविनाशः श्रूयते । भवम् । अस्याः श्रुतेर्लोकधीरूढानुवादमात्रत्वात् ।

प्रतिशरीरमिति । सौमर्यादिक्षेत्रज्ञव्यतिरिक्तस्थल इति शेषः । भिन्न इति । अत एव कस्य चित्सुखित्वकालेऽन्यस्य दुःखित्वं दृश्यते । देहभेदस्तु न तन्नियामकः । सौमरिशरीरे तददर्शनात् । न च देहभेदस्यानियामकत्वे जन्मान्तरानुभूतस्य कुतो न स्मृतिरिति वाच्यम् । संस्कारनाशेन तदुपपत्तेः । न च चैत्रेणानुभूते मैत्रस्यास्मरणमात्मैक्येऽपि संस्कारनाशादेवेति वाच्यम् । तथा सति चैत्रस्याप्यस्मरण-प्रसङ्गात् । किं च सुखदुःखयोरेकाश्रयत्व उभयप्रतिसंधानमेकस्यैव स्यात् । कश्चिद्दुःखः कश्चिन्मुक्तः कश्चिच्छिष्यः कश्चिदाचार्य इत्यादिव्यवस्था च न सिध्येत् । देव-मनुष्यतिर्यगादिभेदेन विषमसृष्टिश्च नोपपद्येत । कर्मभेदेन तु न विषमा सृष्टिः । जीवैक्यपक्षे हि कस्य कर्म कस्माद्विन्नमुच्यते । इदं कर्मात्मकस्येति व्यवस्थाया असंभवात् । एवमेवान्तःकरणभेदस्याप्यनियामकत्वं द्रष्टव्यम् । प्रयोगश्च—चैत्रात्मा भैत्रतादात्म्यरहितः । तदनुभवजस्मृत्यनाधारत्वात्कदाचिदपि तद्गतमुखादिप्रति-संधानरहितत्वाद्वा । ‘ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ’ (का० ५।१३) इत्यादिश्रुतिरपि जीवानेकत्वे प्रमाणम् । नन्विदं श्रुति-रौपाधिकभेदाभिधायिनी । अत एव ‘ भोक्ता भोग्यम् ’ । (श्वे० १।१२) इत्यादि-भिर्जैवैकत्वप्रतिपादिकाभिः श्रुतिभिर्विरोध इति चेत्तत्राऽऽह—एकपरिमाणेष्विति ।

७२

यतीन्द्रमतदीपिका—

प्रतीतिवद्ब्रीहिराशावेको ब्रीहिरिति वच्च ज्ञानैकाकारतयैकत्वव्यवहारः । न तु स्वरूपैक्यम् । प्रमाणविरोधात् ।

स्वतः सुखी । उपाधिवशात्संसारः । अयं च कर्ता भोक्ता शरीरी शरीरं च भवति । प्रकृत्यपेक्षया शरीरी । ईश्वरापेक्षया शरीरम् । तस्य प्रत्यक्षश्रुतिभ्यां एको ब्रीहिरिति । एको ब्रीहिः सुनिष्पन्नः सुपुष्टं कुरुते जनमित्यादौ यथा । राम-सुग्रीवयोरैक्यमित्यत्राप्येवमेव । तयोः प्रकारस्यैक्यात् । ज्ञानैकाकारतयेति । इय-देवहि जीवाद्वैतम् । जीवाद्वैतशब्दस्य प्रकाराद्वैते तात्पर्यात् । जीवानामनेकत्वेऽपि तेषां प्रकारस्यैक्यात् । ‘नानात्मानो व्यवस्थातः’ इतिन्यायमूत्रेऽपि जीवानेकत्वमेव स्थापितम् । सांख्यैरप्युक्तम्—

‘जननमननकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव’ (सां० का० १८) इति ।

तथा च जीवभेदनिषेधवचनानि प्रामाणिकस्वरूपभेदव्यतिरिक्तदेहात्माभिमाननि-बन्धनदेवत्वादिभेदनिषेधपराणीत्युक्तं न्यायसिद्धाञ्जने । एवं जीवानां परस्परं भेदे सिद्धे जीवब्रह्मभेदोऽपि सिध्यति । ‘नेह नाना’ (बृ० ४।४।१९) इत्यादिश्रुतयस्तु सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वेन ब्रह्मशरीरव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरनिषेधार्थिकाः । एतदेव हि ब्रह्माद्वैतम् । तस्य प्रकार्यद्वैते तात्पर्यात् । ब्रह्मशरीरभूतानां प्रकाराणां जीवानामनेकत्वेऽपि तेषां सर्वेषामात्म-भूतस्यप्रकारिणो ब्रह्मण ऐक्यात् । मुक्तावपि न जीवब्रह्मणोरैक्यम् । ‘सदा पश्यन्ति सूरयः’ (नृ० पू० १।१०) इत्युक्तेः । किंतु साम्यमात्रम् । ‘मम साधर्म्यमागताः’ (गी० १४ । २) इति भगवतैवोक्तत्वात् ।

स्वतः सुखीति । तदुक्तमात्मसिद्धौ—

‘नित्यो व्यापी प्रतियेक्षमात्मा भिन्नः स्वतः सुखी’ इति ।

उपाधिवशादिति । अनादिकर्मरूपाविद्याकृताचित्संसर्गादित्यर्थः । उपाधिर्लिङ्ग-देहः प्रकृत्यात्मकोऽनादिरिति मान्याः । कर्तेति । तथा च श्रुतिः—‘कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः’ (प्र. ४।९) इति । अत एव ‘यजेत स्वर्गकामः’ ‘ब्रह्मेत्युपासीत’ (छां. ३।१८।१) इत्यादिशास्त्राणामर्थवत्त्वम् । बोद्धुरेव हि शासनं नाचेतनस्य प्रधानादेः । इदं च ‘कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्’ (ब्र. सू. २।३।३३) इत्यधिकरणे स्पष्टम् । यत्तु—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥

(गी. ३।२७) इति गुणानामेव कर्तृत्वं स्मर्यत इति । तत्सांसारिकप्रवृत्तिप्रस्य कर्तृता सत्त्वरजस्तमोगुणसंसर्गकृता न स्वरूपप्रयुक्तेत्याशयेन । एवमात्मनः कर्तृत्वे सिद्धे तन्मूलकं भोक्तृत्वमपि तस्यैवेत्याह—भोक्तेति । प्रकृत्यपेक्षयेति । प्रकृतिवि-कारभूतपाञ्चभौतिकशरीरापेक्षयेत्यर्थः । ईश्वरेति । ‘यस्याऽऽत्मा शरीरम्’ (बृ. ३।७।३)

प्रकाशसहिता ।

७३

स्वयंप्रकाशत्वं च सिद्धम् । प्रयोगश्च—आत्मा स्वयंप्रकाशः, ज्ञानत्वाद्धर्म-
भूतज्ञानवदिति । ज्ञानाणुत्वामलत्वादय एतस्य स्वरूपनिरूपकधर्माः ।

एतेन ज्ञानस्य क्षणिकत्वं क्षणिकसंतानरूप आत्मेति बौद्धपक्षः, भूतचतुष्ट-
यात्मकत्वादेहस्य देहावधिक आत्मेति चार्वाकपक्षः, गजदेहे गजपरिमाणः

इति श्रुतेः । सिद्धमिति । स्वस्य चास्य स्वयंप्रकाशत्वम् । परस्य तु तज्ज्ञानविषय-
तयैव प्रकाशते । स्वस्यापि प्रमाणान्तरावसेयाणुत्वशेषत्वनियाम्यत्वनित्यत्वादिविशिष्टरू-
पेण ज्ञानविषयत्वमस्त्येव । अहमिति प्रत्यक्त्वैकत्वविशिष्टतया तु स्वप्रकाशता सर्व-
दा । योगदशायां तु यथावस्थितापूर्वाकारविशिष्टतया यौगिकप्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते ।
तदुक्तमात्मसिद्धौ—

‘योगाभ्यासमुवा स्पष्टं प्रत्यक्षेण प्रकाश्यते’ इति ।

‘अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति’ (बृ. ४।३।९) ‘कतम आत्मा योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः’ (बृ० ४।३।७) इत्यादिश्रुतिभिश्चाऽऽत्मनः
स्वयंप्रकाशत्वं सिध्यति । यद्यपि ‘ह्यद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः’ इत्यत्र ज्योतिःशब्दो या-
क्तस्तथाऽपि स्वप्रकाशप्रदीपादिवल्लोकदृष्ट्याऽन्यनिरपेक्षत्वं स्वरसावगतं न बाध्यम् ।
स्वयंप्रकाशत्वमनन्याधीनप्रकाशत्वम् । इदमेवाजडत्वम् ।

ज्ञानस्येति । इत्थं हि बौद्धमतम्—संविदः स्वयंप्रकाशत्वात्तस्या एवाऽऽत्मत्वम् ।
किं च यः संविदोऽन्यं संवेदितारमभ्युपगच्छति, अभ्युपगच्छत्येवासौ संविदम् । नह्य-
सत्यामेव संविदि संवेत्तीत्युपपद्यते । एवं चेदुभयवादिंसंप्रतिपन्नतया सैव परं वेदित्री
लाघवाद्भवतु किमन्येन कल्पितेन । तस्मादनाद्यविद्यावशात्समारोपितावास्तवग्राह्यग्राह-
कविकल्पोल्लेखिनी स्वयंप्रकाशा संविदेव परमार्थसती सैव चाऽऽत्मेति । परं त्वेतदयु-
क्तम् । स्वयंप्रकाशत्वं हि नाऽऽत्मत्वस्य व्याप्यम् । किं तु व्यापकम् । लाघवमप्यप्रयो-
जकम् । ‘न विज्ञानुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते’ (बृ० ४।३।३०) इति श्रुतौ
संवित्तद्वतोः पृथग्दर्शनात् । तदुक्तं तत्त्वमुक्ताकलापे—

‘नित्या सा यस्य तद्वानपि निगममितौ गौरवं नास्य मारः’ (त. क. २।४) इति ।

किंच संविद आत्मत्वे पूर्वैर्दृष्टमपरेद्युरहमिदमदर्शमिति कथमिव प्रत्यभिजानीयात् ।
न च संवित्संतानाश्रयणेन प्रत्यभिज्ञापपद्यत इति वाच्यम् । संविद्यतिरिक्तस्य
स्थायिनोऽनुसंधायिनः संतानस्याभ्युपगमे स्वसिद्धान्तत्यागः । अनभ्युपगमे प्रत्यभि-
ज्ञानुपपत्तिस्तदवस्था । न ह्यन्येनानुभूतेऽन्यस्य प्रतिसंधानसंभवः ।

भूतेति । प्रागुपपादितम् । गजदेह इति । एतदपि मतमयुक्तम् । बृहत्तः शरीरा-
दल्पीयसि शरीरे प्रविशतोऽपरिपूर्णत्वप्रसङ्गात् । विकारत्वप्रयुक्तानित्यत्वादिदोषप्रम-

१ क. ‘ज्ञानत्वाणु’ । २ क. ‘कत्वाक्षणि’ ।

७४

यतीन्द्रमतदीपिका—

पिपीलिकादेहे तत्परिमाणोऽतो देहपरिमाण आत्मेति जैनपक्षः, कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं प्रकृतेरेव न तु पुरुषस्येति सांख्यपक्षः, ब्रह्मांशो जीव इति यादवपक्षः, सोपाधिकब्रह्मखण्डो जीव इति भास्करपक्षः, अविद्यापरिकल्पित एकजीव-
 ज्ञश्च । किंचैककालेऽनेकदेहान्परिगृह्णतां सौभरिप्रभृतीनां स्वस्वरूपमनेकधा कृत्वा
 तत्तद्देहपरिग्रहप्रसङ्गः । किंच परकायप्रवेशद्वाराऽनेकशरीराणि परिगृह्णतां
 योगिनां स्वरूपस्य स्थूलशरीरं त्यक्त्वा ततः सूक्ष्मशरीरपरिग्रहमप्येव तस्य
 सर्वस्यावकाशाभावाच्छैथिल्यं स्यात् । एतच्च 'नैकस्मिन्नसंभवात्'
 (ब्र० सू० २।२।३२) इत्यधिकरणे स्पष्टम् । कर्तृत्वेति । एतच्चानुपदमेवो-
 पपादितम् (पृ० ७२ पं २३) । ब्रह्मांश इति । यादवमते भास्करमते च
 ब्रह्मणः सगुणत्वाङ्गीकारस्तुल्य एव । तथैव प्रपञ्चस्य सत्यत्वमपि । अत एव बन्धमोक्ष-
 व्यवस्था सिध्यति । इयांस्तु विशेषः । भास्करमते तत्त्वसमीति श्रुतेर्जीवब्रह्मणोरभेदः
 स्वाभाविकः । भेदस्त्वौपाधिको देवमनुष्यादिकृतः । अचिद्ब्रह्मणोस्तु भेदः स्वाभाविकः ।
 'निर्मलम्' (ब्र० वि० २१) इत्यादिश्रुतेः । अभेदोऽपि च तयोः
 स्वाभाविक एव । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० २।४।५) इत्या-
 दिश्रुतेः । न चाचिद्ब्रह्मणोर्भेद औपाधिक इति वाच्यम् । उपाधेरचित्स्वन्तर्भा-
 वात् 'उपाधि ब्रह्म' एतद्भयभेदस्याप्यौपाधिकत्वेनोपाध्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् ।
 यादवमते तु अचिद्ब्रह्मणोरिव जीवब्रह्मणोरपि भेदाभेदौ स्वाभाविकौ । मुक्तावपि भेद-
 श्रुतेस्तत्त्वमसीत्येक्योपदेशाच्चेति । परं त्वेव युक्तम् । तत्र भास्करमते उपाधिब्रह्म-
 व्यतिरिक्तवस्त्वन्तरानभ्युपगमाद्ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गादौपाधिकाः सर्वे दोषा ब्रह्मण्येव
 स्युः । ततश्च 'अपहृतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इत्यादिश्रुतिविरोधः । यादव-
 मतेऽपि जीवब्रह्मणोर्भेदवदभेदस्याप्यभ्युपगमाद्ब्रह्म स्वरूपेणैव मुरनरतिर्यक्स्थावरादि-
 भेदेनावस्थितमिति ब्रह्मणो जीवभावेन सर्वे जीवगता दोषा ब्रह्मण एव स्युः । विस्त-
 रस्तु वेदार्थसंग्राहवसेयः । अविद्येति । अयं शांकरपक्षः । तत्र हि अविद्याशब्दं
 ब्रह्मैव जीवः । स च सर्वशरीरेष्वेकः । चैत्रानुभूते भैत्रस्थाननुसंधानं त्वविद्यावैचित्र्यात् ।
 अत एव जीवैक्यवाद उपपद्यते । तथा 'ज्ञानिनो मित्रामित्रकथा कुतः' 'यद्यन्यो-
 ऽस्ति परः कोऽपि' (वि० पु० २।१३।८५) 'एक एव हि भूतात्मा'
 (ब्र० वि० १२) 'घटध्वंसे घटाकाशो न भिन्नो नमसा यथा' इत्यादि संग-
 च्छत इति । एतदपि न सम्यक् । 'पृथगात्मानम्' इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्मणो-
 र्भिरुपाधिकभेदप्रतिपादनात् । आश्रयानुपपत्त्यादिसप्तविधानुपपत्तिग्रस्तत्वेनावि-
 द्याया निरूपयितुमशक्यत्वाच्च । सप्तविधानुपपत्तयस्तु श्रीभाष्यादौ द्रष्टव्याः ।
 जीवैक्यवादस्तु साजात्यादेव । 'पण्डिताः समदर्शिनः' (गी० ९।१८)
 इत्यादिस्मृतिभिर्जीवानां साम्यबोधनात् । 'मित्रामित्रकथा कुतः' इति तु न

प्रकाशसहिता ।

७६

वादपक्षः, अन्तःकरणावच्छिन्नानेकजीववादपक्ष इत्येवमादयो विरुद्धपक्षा निरस्ताः । विभुत्ववादपक्षोऽपि ।

ननु जीवस्य विभुत्वानङ्गीकारेऽदृष्टजनितदेशान्तरफलोपलब्धिः कथमिति चेन्न । जीवस्य संबन्धाभावेऽप्यदृष्टवशादेवोपपत्तेः । अदृष्टं नाम भगवत्प्रीत्य-
प्रीतिजनकजीवकर्तृककर्मविशेषजन्यो ज्ञानविशेषः । स विशेषो भगवत्संकल्प एव विभुस्वरूपं भगवन्तमाश्रितः । अतः फलोपलब्धिरिति न विरोधः ।

स जीवस्त्रिविधः—बद्धमुक्तनित्यभेदात् । तत्र बद्धा नामानिवृत्तसंसारः । ते चतुर्दशभुवनात्मकाण्डकाटाहवर्तिनो ब्रह्मादिकीटपर्यन्ताश्चेतनविशेषाः । श्रीम-
न्नारायणनाभिकमलादुत्पन्नो ब्रह्मा । ब्रह्मणो रुद्रः । पुनर्ब्रह्मणः सनकादयो योगिनो नारदादिदेवर्षयो वसिष्ठभृगवादिब्रह्मर्षयः । पुलस्त्यमरीचिदर्शनैकश्य-
पादयो नव प्रजापतयो बभूवुः । तेभ्यो देवा दिक्पालाश्चतुर्दशेन्द्राश्चतुर्दश मन-
वोऽसुराः पितरः सिद्धगन्धर्वकिन्नरकिंपुरुषविद्याधरादयो वसवो रुद्रा आदित्या
अश्विनौ च दानवैयक्षराक्षसपिशाचगुह्यकादयः । एवं देवयो नयः । मनुष्या
अपि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादिजातिभेदाद्बहुविधाः । तिर्यञ्चोऽपि पशुमृगपक्षि-
सरीसृपपतङ्गकीटादिभेदाद्बहुविधाः । स्थावरा अपि वृक्षगुल्मलतावीरुतृणादिभे-

जैवैक्याभिप्रायम् । किंतु रागद्वेषाभावमिप्रायम् । यद्यन्योऽस्ति । वि० पु० २ ।
१३। ८९ । इत्यत्रान्यशब्दोऽन्यादृश इत्यर्थकः । ‘ एक एव हि भूतात्मा ’ । ब्र०
वि० १२ । इत्येक्यमपि भूतसंसर्गशङ्कितवृद्धिहासनिषेधाभिप्रायम् । ‘ घटध्वसे ’
इत्यादिकं त्वौपाधिकवैषम्यनिवृत्तावत्यन्तसाम्यं व्यनक्ति । न हि घटध्वसे घटावच्छिन्न
आकाशांशोऽशान्तरेणैकी भवति । अन्तःकरणेति । अयं पक्षः शांकरमतानुयायिनः ।
तदुक्तं वेदान्तपरिभाषायाम्—जीवो नामान्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यमिति । तस्य
नानात्वमपि तत्रैव स्पष्टम् । अयमपि पक्षो न रमणीयः । कल्पान्तरेऽनुभूतस्य
कल्पान्तरेऽनुसंधानानापत्तेः । अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य जीवत्वे जीवत्वस्यान्तः-
करणचैतन्य—एतदुभयसमुदायवृत्तित्वेनान्तःकरणभेदे जीवभेदस्य दुर्वारत्वात् । अस्ति
हि कल्पभेदे चेतोभेदः । सन्ति च कल्पादौ जातिस्मराः स्वयमप्रातर्विज्ञाना इति
बोध्यम् ।

नन्विति । एतच्चोपपादितं प्रागणुत्वसमर्थने (पृ० १९ पं० १२)

गुल्मेति । गुल्मा अनतिदीर्घनिविडलता मालत्यादयः । लता दीर्घयामिन्यो-
द्ग्रास्तातिमुक्ताप्रभृतयः । वीरुषश्छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ता गुडूचीप्रभृतयः ।

१ क. ख. ‘पश्यते’ । अ. २ ग. ‘कादियोगि’ । ३ घ. ‘क्षकादयः’ । ४ क. ‘वरा’ ।

७६

यतीन्द्रमतदीपिका—

दाह्रुविधाः । वृक्षादीनां जलाहरणोपयुक्तकिञ्चिज्ज्ञानसंबन्धोऽस्त्वैव । अर्मा-
णिमत्सु स्वल्पा सेत्युक्तत्वात् । अतो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरभेदभिन्ना वद्धाः ।
जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजाश्च भवन्ति । देवमनुष्या जरायुजाः । तेषु ब्रह्मरु-
द्रादयः सनकादयश्च सीताद्रौपदीपृष्ठद्युम्नादयो भूतवेतालादयश्चायोनिजाः ।
तिर्यगादयश्च जरायुजा अण्डजाः स्वेदजाश्च भवन्ति । स्थावरादय उद्भिज्जाः ।
एवंभूता वद्धा वीजाः कुरुरन्यायेन विषमप्रवाहृतयाऽनादिकालप्रवृत्ताविद्याकर्मवा-
सनारुचिप्रकृतिसंबन्धैश्चक्रवत्परिवर्तमानैर्गर्भजन्मबाल्ययौवनजोग्रत्स्वप्रसुषुप्ति-
मूर्च्छाजरामरणस्वर्गनरकगमनादिविविधविचित्रावस्थावन्तोनाश्रयन्तप्रकाराति-
दुःसहतापत्रयाभितप्ताः स्वतःप्राप्तभगवदनुभवविच्छेदवन्तैश्चेति ।

ते द्विविधाः—शास्त्रवश्यास्तादवश्याश्चेति । तयोर्मध्ये करणायत्तज्ञानानां
वद्धानां शास्त्रवश्यतोऽस्ति । तिर्यक्स्थावरादीनां तन्नास्ति । शास्त्रवश्या द्विविधाः—
बुभुक्षवो मुमुक्षवश्चेति । तत्र बुभुक्षवस्त्रैवर्गिकपुरुषार्थनिष्ठाः पुरुषाः । ते
द्विविधाः—अर्थकामपरा धर्मपराश्चेति । केवलार्थकामपरा देहात्माभिमानवन्तः ।
धर्मपराश्च ‘अलौकिकश्रेयःसाधनं धर्मः’ ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इति.
लक्षणलसितयद्दानतपस्तीर्थयात्रादिनिष्ठाः । ते च देहातिरिक्तात्मनः पर-
लोकोऽस्तीति हानवन्तः । धर्मपरा द्विविधाः—देवतान्तरपरा भगवत्पराश्चेति ।
देवतान्तरपरा ब्रह्मरुद्रेन्द्राग्न्याद्याराधनपराः । भगवत्पराश्चाऽऽतो जिज्ञासुरर्था-
र्थीत्युत्तरीत्याऽधिकारिणः । आर्तो भ्रष्टैर्धर्मकामः । अर्थार्थी त्वपूर्वैर्धर्मकामः ।

मुमुक्षवो द्विविधाः—कैवल्यपरा मोक्षपराश्चेति । कैवल्यं नाम ज्ञानयोगा-
त्प्रकृतिविविक्तस्वात्मानुभवरूपोऽनुभवः । अचिरादिमार्गेण परमपदं गत
एव रुचित्कोणे पतित्युक्तपत्नीन्यायेन भगवदनुभवव्यतिरिक्तस्वात्मानुभव
इत्याहुः । केचिदचिरादिमार्गेण गतस्य पुनरावृत्त्यश्रवणात्प्रकृतिमण्डल एव
कचिदेशे स्वात्मानुभव इत्यप्याहुः । मोक्षपराश्च द्विविधाः—भक्ताः प्रपन्नाश्चेति ।
भक्ताः पुनरधीतसाङ्गसशिरस्तवेदाः पूर्वोत्तरमीमांसापरिचयाच्चिदचिद्विलक्षण-
मनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं निहिलहेयमत्यनीकं समस्तकल्याणगुणात्मकं
ब्रह्मावधार्य तत्प्राप्त्युपायभूतं साङ्गभक्तिं स्वीकृत्य तथा मोक्षं प्राप्तुकामाः ।
भक्तावधिकारस्त्रैवणिकानामेव । देवादीनामप्यस्ति । अर्थित्वसामर्थ्ययोः
अथ वा वृत्तेभ्यो न्यूनपरिमाणा उद्भिज्जा गुल्माः कुरवकादयः । लता वल्लयः ।
बीजकाण्डप्ररोहिण्यो वीरुधः । स्वल्पासेति । अत्र सेत्यनेन संवित्पराभूयते ।

१ क. ‘गिषु स्वल्पांशेत्यु’ । २ घ. ‘श्च द्वौ’ । ३ घ. ‘द्वौ जीवा बी’ । ४ घ. ‘जागरस्वप्न’ ।
५ घ. ‘न्तश्च । ते’ । ६ घ. ‘ता । ति’ । ७ ग. ‘ते च द्वौ’ । ८ क. ‘तिधर्मक’ । ९ घ. ‘रुद्रा-
ग्न्या’ । १० घ. ‘त्युक्ताधे’ । ११ ख. ‘नुरु’ । १२ घ. ‘तितः त्यक्’ । १३ ख. ‘रिक्तात्वा’ ।

प्रकाशसहिता ।

७७

संभवात् । न शूद्राधिकारः । अपशूद्राधिकरणविरोधात् । भक्तिस्वरूपं तु बुद्धिपरिच्छेदे प्रतिपादितम् । भक्ता द्विविधाः—साधनभक्तिनिष्ठाः साध्य-भक्तिनिष्ठाश्चेति । व्यासादयः साधनभक्तिनिष्ठाः । श्रीपराङ्मुखादयः साध्य-भक्तिनिष्ठाः ।

आर्किचन्यानन्यगतिकत्वधर्मविशिष्टो भगवन्तपाश्रितः प्रपन्नः । सोऽपि द्विविधः—त्रैवर्गिकपरो मोक्षपरश्चेति । त्रैवर्गिकपरो नाम भगवत एव धर्मार्थ-कामाभिलाषी । मोक्षपरस्तु सत्सङ्गाभित्यानित्यविवेके सति संसारे निर्वेदा-द्वैराग्य उत्पन्ने मोक्षेच्छायां जातायां तत्सिद्ध्यर्थमाचार्यो वेदसंपन्न इत्याद्या-चार्यलक्षणलक्षितं गुरुं संश्रित्य तद्वारा पुरुषकारभूतां श्रियं प्रतिपद्य भक्त्या-द्युपायान्तरेऽशक्तोऽत एवार्किचन्यानन्यगतिः श्रीमन्नारायणचरणावेवोपायत्वेन यः स्वी करोति स प्रपन्नः । प्रपत्तिः सर्वाधिकारा ।

स च प्रपन्नो द्विविधः—एकान्ती परमैकान्ती चेति । यो मोक्षफलेन साकं फलान्तराण्यपि भगवत एवेच्छति स एकान्ती देवतान्तराण्य इत्यर्थः । भक्ति-ज्ञानाभ्यामन्यत्फलं भगवतोऽपि यो नेच्छति स परमैकान्ती । स द्विविधः—इत्थं आर्तश्चेति भेदात् । अवश्यमनुभोक्तव्यमिति प्रारब्धकर्मानुभवन्नेतदेहाव-सानसमयमीक्षमाणो ह्यसौ । जाड्वल्यमानाग्निमध्यस्थितस्येव संसारावस्थिते-रतिदुःसहत्वात्प्रपत्युत्तरक्षणमोक्षकाम आर्तः ।

मुक्तो नामोपायपरिग्रहानन्तरं नित्यनैमित्तिकभगवदाज्ञाकैर्कर्यरूपाणि स्वयं प्रयोजनतया कुर्वन्भगवद्भागवतापराधांश्च वर्जयन्देहावसानकाले सुकृतदुष्कृते मित्रामित्रयोर्निक्षिपन्वाञ्छनसीत्यादिप्रकारेण हार्दे परमात्मनि विश्रम्य मुक्ति-द्वारभूतमुषुन्नाख्यनार्ह्यां प्रविश्य ब्रह्मरन्त्रान्निष्क्रम्य हार्देन साकं सूर्यकिरण-द्वाराऽग्निलोकं गत्वा दिनपूर्वपक्षोत्तरायणसंवत्सराभिमानिदेवताभिर्वायुना च पथि सत्कृतः सूर्यमण्डलं भित्त्वा नभोरन्ध्रद्वारा सूर्यलोकं गत्वाऽनन्तरं चन्द्र-विष्णुद्वरुणन्द्रप्रजापतिभिर्मृगं प्रदर्शयित्वा हिकगणैः सोपचारैः सह तत्तल्लो-कानतीत्य प्रकृतिवैकुण्ठसीमापरिच्छेदिकां विरजां तीर्त्वा सूक्ष्मशरीरं विहाया-मानवकरस्पर्शादिप्रकृतदिव्यविग्रहयुक्तधनुर्धुजो ब्रह्मालंकारेणालंकृत इन्द्रप्र-जापतिसंज्ञकनगरद्वारपालकौभ्यनुज्ञया श्रीवैकुण्ठाख्यं दिव्यनगरं प्रविश्य

सर्वाधिकारेति । अत्र शूद्रादीनामप्यधिकारः ।

१ क. 'भक्तिज्ञान' । २ क. घ. 'रेणाश' । ३ ग. घ. 'ति । अ' । ४ घ. 'इयमेव भो' । ५ घ. 'प्रह्वान' । ६ क. 'नाड्या प्र' । ७ घ. 'गर्ह' । ८ ख. घ. 'सीमप' । ९ घ. 'तवि' । १० ख. 'तुमुं भो प्र' । ११ क. घ. 'कानभ्यनुज्ञाप्य श्री' ।

७८

यतीन्द्रमलदीपिका—

गरुडाचन्तमुक्तपताकालंकृतदीर्घमाकारसहितगोपुरमतीत्यैरमदारूयामृतसरः—
 सोमसवनारूयाश्वत्थं च दृष्ट्वा शतं मालाहस्तेत्युक्तं पञ्चशतदिव्याप्सरोगणै-
 रूपचारितो ब्रह्मगन्धादिभिरलंकृतैस्तत्रस्थाननन्तगरुडविष्वक्सेनादीन्प्रणम्य
 तैर्वहुमतो महामणिमण्डपमासाद्य पर्यङ्कसमीपे स्वाचार्यान्प्रणम्य पर्यङ्कसमीपं
 गत्वा धर्मादिपीठोपरिकमलेऽनन्ते विमलादिभिश्चामरहस्ताभिः सेव्यमानं श्री-
 भूलीलासमेतं शङ्खचक्रादिदिव्यायुधोपेतं जाज्वल्यमानकिरीटमकरकुण्डलग्रैवेय-
 हारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमुक्तादामोदरबन्धनपीताम्बरकाञ्चीगुणनूपुराद्यप-
 रिमितदिव्यभूषणभूषितमपरिमितोदारकल्याणगुणसागरं भगवन्तं दृष्ट्वा तत्पा-
 दारविन्दयुगुले शिरसा प्रणम्य पादेन पर्यङ्कमारुह्य तेन स्वाङ्के स्थापितः
 कोऽसीति पृष्ठो ब्रह्ममकारोऽस्मीत्युक्त्वा तेन कटाक्षितस्तदनुभवजनितहर्षप्रक-
 षात्सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वविधैर्कर्यरतिराविर्भूतगुणाष्टक उत्तराव-
 धिरहितब्रह्मानुभववान्यः स मुक्त इत्युच्यते । मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यापत्तिश्रुतिस्तु
 भोगसाम्यमाह । जगद्धापारवर्जनस्य प्रतिपादनात् । तस्य नानात्वं सर्वलोक-
 संचरणं च संभवति । ननु, मुक्तस्यानावृत्तित्वप्रतिपादनादस्मिँल्लोके संचारः
 कथमिति न शङ्कनीयम् । कर्मकर्तृत्वस्यैव निषेधात्स्वेच्छया संचरणोपपत्तेः ।
 अतो मुक्तो भगवत्संकल्पायत्तस्वेच्छया सर्वत्र संचरति ।

नित्या नाम कदाचिदपि भगवद्देनभिमवविरुद्धाचरणाभवेन ज्ञानसंकोच-
 प्रसङ्गरहिता अनन्तगरुडविष्वक्सेनादयः । तेषामधिकारविशेषा ईश्वरस्य

साम्यापत्तिश्रुतिरिति । ' निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ' (मु० ३ । १।३)
 इति श्रुतिरित्यर्थः । ' मम साधर्म्यमागताः ' (गी० १४ । २) इत्यत्राप्येवमेव ।
 मोक्षो हि सायुज्यमेव । न तु सालोक्यं सामीप्यं सारूप्यं वा । तेषां स्वर्गादिवत्फला-
 न्तरत्वात् । सयुग्भावो हि सायुज्यं भोगसाम्यमिति यावत् । सयुक्शब्दश्च भिन्नयोरे-
 कत्र साधारणयोगं दर्शयति । ' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' (मु० ३ । २ । ९) इति-
 श्रुतेरपि साम्य एव तात्पर्यम् । तदुक्तम्—

‘ लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समीपमृच्छन्ति च केचिदन्ये ।

अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः ’ इति ।

१ क. ख. 'सरसः सो' । २ घ. 'ल्युक्तप' । ३ क. 'शतं दि' । ४ घ. 'पचरि' । ५ घ. 'तस्तत्रस्थानन्त' । ६ घ. 'हस्तेः से' । ७ घ. 'रिदं म' । ८ ख. 'द्वपरिकरो' । ९ घ. 'काशोऽ-
 स्मीत्युक्त्वा ते' । १० क. 'रगतं च' । ११ क. 'मृच्छन्ति' । १२ क. 'द्वभि' । १३ ख. 'इत्यङ्गार' ।

मकाशसंहिता ।

७९

नित्येच्छयैवानादित्वेन व्यर्थस्थापिताः । एतेषामवतारस्तु भगवदवतारवत्स्वे-
च्छया । एवं वदमुक्तनित्यभेदभिन्नो जीवो निरूपितः ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमदासेन श्रीनिवास-
दासेन विरचितायां यतीन्द्रमतटीपिकायां जीवनिरूपणा
नामाष्टमोऽवतारः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽवतारः ॥

अथेश्वरो निरूप्यते—सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं सर्वकर्माध्यत्वं सर्वफल-
प्रदत्वं सर्वाधारत्वं सर्वकार्योत्पादकत्वं स्वज्ञानस्वेतरसमस्तद्रव्यशरीरत्वमि-
त्यादीनीश्वरलक्षणानि । अयमीश्वरः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टवेषेण जग-

‘मोक्षं सालोक्यसारूप्यं प्रार्थये न कदाचन ।

इच्छाम्यहं महाबाहो सायुज्यं तव सुव्रत ’ ॥

इत्यत्र मोक्षमित्यस्य मोक्षत्वेन भासमानं सालोक्यं सारूप्यं च न प्रार्थये किंतु
वस्तुतो मोक्षरूपं सायुज्यमेवेच्छामीत्यर्थः । एतेन सालोक्यादिभेदेन मोक्षे तारतम्य-
मस्तीत्यपास्तम् । सालोक्यादिषु कचिन्मुक्तिशब्दप्रयोगस्तु भाक्तः । मुक्तितारतम्यं
वदद्भिस्तु मुक्तिरेव शिक्षणीया । सर्वकर्मनिवृत्तौ स्वतःप्राप्तब्रह्मानुभवे तारतम्यायोगात् ॥

इति श्रीयतीन्द्रमतटीपिकाप्रकाशेऽष्टमोऽवतारः ।

अथ नवमोऽवतारः ।

स्वज्ञानेति । स्वज्ञानात्स्वस्माच्चैतरद्यत्समस्तं द्रव्यं तच्छरीरकत्वमित्यर्थः । ज्ञानस्य
द्रव्यत्वेऽपि शरीरत्वाभावात्स्वज्ञानपदमुपात्तम् । अत एवेश्वरतज्ज्ञानव्यतिरिक्तं द्रव्यं
शरीरमिति शरीरलक्षणमुक्तं न्यायसिद्धाज्जने । इत्यादीनीति । आदिपदेन व्याप-
कत्वे सति चेतनत्वं सत्यसंकल्पत्वं च ग्राह्यम् । अयमिति । अयमेवेत्यर्थः । ‘सदेव
सोम्येदमग्र आसीत् ’ (छां० ६।२।१) ‘ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत् ’
(बृ० १।४।१०) ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ (ऐ० १।१) इत्यादि-
श्रुतिषु तथैवाभिधानात् । विशिष्टवेषेण । विशिष्टस्वरूपेण । ननु बौद्धा आर्हताश्च
परमाणूनामेव जगत्कारणत्वं वदन्ति । वैशेषिकाश्च परमाणूनामुपादानकारणत्वमीश्वरस्य

८०

यतीन्द्रमतदीपिका—

उपादानकारणं भवति । संकल्पविशिष्टवेषेण निमित्तकारणं भवति । कालाद्यन्त-

निमित्तकारणत्वं वदन्ति । तत्र बौद्धा वैशेषिकाश्च पार्थिवाप्यतैजसवायवीयांश्चतुर्विधान्परमाणूनभ्युपगच्छन्ति, आर्हताः पुनरेकरूपानेवेत्यन्यत् । तत्कथमत्रेश्वरस्यैव कारणत्वमुच्यते इति चेन्न । परमाणौ प्रमाणाभावात् । तथाहि—न तावत्प्रत्यक्षम् । महत्त्वाभावात् । नाप्यनुमानम् । सदेवेत्याद्युक्तश्रुतिविरोधात् । न चाऽऽगमः । अनुपलम्भात् । प्रत्युताऽऽगमादीश्वरस्यैव जगत्कारणत्वं सिध्यति । अन्येषां च प्रमाणानां त्रिविवेचान्तर्भावः । यत्तु 'सांख्याः प्रधानमेव जगत्कारणम् । यथा मेषविमुक्तस्यैकरसस्य जलस्य नारिकेलतालचूतकपित्थादिविचित्ररसरूपेण परिणामप्रवृत्तिर्दृश्यते तथा परिणामस्वभावस्य प्रधानस्यानन्याधिष्ठितस्यैव गुणवैषम्यनिमित्तो विचित्रपरिणामः संभवति' इत्याहुः । तन्न । प्रधानस्याचेतनत्वात् । चेतनमेव हि 'एवं विचित्रजगदाकारेण परिणामः' इति संकल्पहेतुः । यदि स्वभावत एव प्रवृत्तिस्तर्हि प्रलयानुपपत्तिः । जीवविशेषोऽपि न कारणम् । तस्य कर्मपरतन्त्रत्वात् । ब्रह्मरुद्रादयोऽपि सृज्यत्वसंहायित्वरूपकर्मवश्यत्वश्रवणाज्जीवविशेषा एव । उपादानकारणमिति । कारणं त्रिविधम्—उपादानं निमित्तं सहकारि च । तत्र कार्यरूपेण परिणामयोग्यं वस्तु-उपादानकारणम् । यथा घटं प्रति मृत्तिका । उपादानवस्तुनः कार्यरूपेण परिणामं यः करोति स कर्तैव निमित्तकारणमुच्यते । यथा कुलालः । कार्योत्पत्त्युपकरणं वस्तु सहकारिकारणम् । यथा दण्डचक्रादयः । जगतस्तु त्रिविधमपि कारणमीश्वर एव । सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट उपादानम् । बहु स्यामिति संकल्पविशिष्टो निमित्तम् । ज्ञानशक्त्यादिविशिष्टः सहकारीत्याशयः । नन्वीश्वरस्येवापादानत्वे तस्य सविकारत्वात् 'अविकाराय शुद्धाय' (वि०पु० १।१।१) इत्युक्तं निर्विकारत्वं विरुध्यते इति चेन्न । चिदचिद्रूपविशेषणविशिष्टस्येश्वरस्य जगद्रूपेण परिणामेऽपि विशेष्यस्य स्वरूपस्य विकाराभावात् । परिणामस्तु विशेषणद्वारैव । यथोर्णनाभिः स्वरूपविकाराभावेऽपि स्वशरीरभूतविशेषणद्वारा तन्तुजालरूपकार्यं प्रत्युपादानं तद्वत् । विशिष्टस्वरूपेण विकाराश्रयत्वमीश्वरस्येष्टमेव । मनुष्यादिशरीरविशिष्टे स्वरूपतो निर्विकारे पुंसि बाल्ययुवत्वस्थविरत्वस्थूलत्वादिवत् । निमित्तकारणमिति । एकस्यैवोपादानत्वं निमित्तत्वं च न विरोधावहम् । यथैक एव जीवात्मा तैस्तेरुपायैः स्वसृष्ट्यादीनुत्पादयति स्वयमेव च तेषां समवायिकारणं भवति तद्वत् । कालादीति । तदुक्तं तत्त्वत्रयभाष्ये—'सृष्टौ प्रसक्तायां चतुर्दशभुवनस्रष्टुः समष्टिपुरुषस्य ब्रह्मणः, तेन सृष्टानां नित्यसृष्टिकर्तृणां दशानां प्रजापतीनां सृष्ट्यपेक्षितस्य कालस्य परस्परमुत्पादकानां सर्वजन्तूनां च तत्तत्प्रवृत्तयः सर्वाः स्वस्मिन्न्यथा पर्यवस्यन्ति तथऽन्तरात्मा सन्प्रवृत्तिहेतुरजोगुणविशिष्टः सन्सृजति' इति ।

प्रकाशसंहिता ।

८१

र्थाभिवेषेण सहकारिकारणं च । कार्यरूपेण विकारयोग्यं वस्तु, उपादानम् । कार्यतया परिणामयितृ, निमित्तम् । कार्योत्पत्त्युपकरणं वस्तु, सहकारि । यद्गोचरोत्तरावस्थाविशिष्टस्वरूपापेक्षया तदनुगुणनियतपूर्वभाव्यवस्थाविशिष्ट-मुपादानम् । यथा घटत्वावस्थाविशिष्टमृद्द्रव्यापेक्षया पिण्डत्वावस्थाविशिष्टं तदेव द्रव्यम् । परिणामौन्मुख्यातिरिक्तेनाऽऽकारेणापेक्षितं कारणं निमित्तम् । अस्मिन्पक्षे सहकारिकारणस्य निमित्तेऽन्तर्भावः । एवं त्रिविधकारणपक्षे कारणद्वयपक्षे च कारणलक्षणलक्षितत्वादखिलजगत्कारणत्वं भगवतो नारायणस्यैव संभवति ।

ननु कथं नारायणे कारणत्वपर्यवसानमिति चेदुच्यते—न्यायसंहितवेदान्त-वाक्यविचारेणैवं पर्यवस्यति । तद्यथा—आदौ तावत्प्रकृतेर्जगत्कारणत्वं नोप-पद्यते । ईक्षितृत्वाद्यभावात् । छान्दोग्ये तावत्सदाकारं प्राणशब्दवाच्यानां जगत्कारणत्वं प्रतीयते । वाजसनेयके ब्रह्मशब्दवाच्यस्य कारणत्वं प्रतीयते । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्यानामेकविषयत्वे प्रतिपादयितव्ये छाग-पशुन्यायेन सामान्यवाचकानां सदादिशब्दानां विशेषे ब्रह्माणि पर्यवसानं षक्तव्यम् । एवमुक्तन्यायेन ब्रह्मशब्दवाच्यस्य तैत्तिरीयोक्त आत्मशब्दवाच्ये पर्यवसानं आत्मशब्दवाच्यः क इत्याकाङ्क्षायां श्रुतिप्रसिद्ध इन्द्रो वा तथा प्रसिद्धोऽग्निर्वोपास्यत्वेन प्रसिद्धः सूर्यो वा कारणत्वेनोक्तः सोमो वाऽभीष्ट-फलप्रदत्वेनोक्तः कुबेरो वा यमो वा वरुणो वेति विशय एतेषां कर्मवश्यत्वप-रिच्छिन्नैश्वर्यवत्त्वसंहार्यत्वश्रवणाभेदे जगत्कारणभूताः किं तु श्वेताश्वतरे शिवस्य कारणत्वं भासत इति भाति । एवमथर्वणशाखायां शंभुशब्दवाच्य-स्य ध्येयत्वं कारणत्वं भासते । तथैवाथर्वशिरसि रुद्रशब्दवाच्यस्य सर्वात्मक-तोच्यते । तैत्तिरीये हिरण्यगर्भस्य जगत्कारणत्वं प्रतीयते । अत्रापि सामा-न्यविशेषन्यायाच्छिवशंभुरुद्रादिशब्दानां हिरण्यगर्भशब्दवाच्यविशेष पर्यव-सानं युज्यते । शिवशब्दस्य शिवमस्तु सर्वजगतां, शिवं कर्मास्तु, पन्थानः सन्तु ते शिवा इत्यादिभिर्मङ्गलवाचकत्वम् । रुद्रशब्दस्याधिवाचकत्वम् । एवं महेश्वर-शंभ्वादिसामान्यशब्दा अप्यवयववशक्या चतुर्मुखे पर्यवस्यन्ति । कारणवा-चिशिवादिशब्दानां मुख्यवृत्त्या रुद्रपरत्वं वा किं न स्यादिति न शङ्कनीयम् ।

सर्वशाखेति । सर्वशाखां प्रत्ययो ज्ञानमेकरूपमिति न्यायशरीम् ।

१ ख. 'मयत्तभिभि' । २ क. घ. 'शिष्टं तदुपा' । ३ घ. 'रिणो नि' । ४ घ. 'संहकृत' । ५ घ. 'चार ए' । ६ क. 'ते । संकल्पज्ञानाद्यभावा' । ७ ग. घ. 'ईक्षाद्य' । ८ घ. 'शप्रणवश' । ९ क. 'त्वेन प्र' । १० घ. 'ब्दस्य' । ११ घ. 'सानम् । आ' । १२ क. 'वासिम्' । १३ घ. 'भेत्' । १४ घ. 'वंशा' । १५ घ. 'यां शिवशब्द' । १६ घ. 'गर्भे वाच्य' ।

८२

यतीन्द्रमतदीपिका—

रुद्रस्य चतुर्मुखोदुत्पत्तिश्रवणादपहतपाप्मत्वश्रवणाच्च न रुद्रस्य कार-
णत्वम् । अतो हिरण्यगर्भप्रजापतिस्वयंभ्वादिशब्दवाच्ये चतुर्मुखे शिवादि-
शब्दाः पर्यवस्यन्ति । एवमपि महोपनिषन्नारायणोपनिषत्सु बालोपनिषन्मैत्रा-
वरुणीयपुरुषसूक्तनारायणानुवाकान्तर्यामिब्राह्मणादिषु नारायणस्यैव परम-
कारणत्वसर्वशब्दवाच्यत्वमोक्षप्रदत्वजगच्छरीरत्वादेः प्रतिपादनात्स्वयंभूरि-
ण्यगर्भप्रजापतिशब्दानां नारायणे पर्यवसानं युक्तमिति नारायण एवाखिलज-
गत्कारणं सर्वविद्यावेद्यश्च ।

नेन्वन्तरादित्यविद्या रुद्रपरेति शङ्क्या न कर्तव्या । तस्या विष्णुपरत्वस्यैव
बहुषु प्रमाणेषु सिद्धत्वार्त्तम् । भर्गशब्दस्य सकारान्तत्वप्रतिपादनाच्च । तर्हि दह-
रविद्यायामाकाशशब्दवाच्यनारायणान्तर्यामितया रुद्रस्य प्रतिपादनाद्दहरविद्या
रुद्रपरेति न शङ्कनीयम् । नारायणान्तर्वर्तिगुणजातस्यैवोपास्पत्वेन तत्राभि-
धानात् । एवं सर्वविद्यास्वप्युक्तम् । अतः समस्तकल्याणगुणात्मकः प्रकृतिपुरु-
षाभ्यां भिन्नस्ताभ्यां विशिष्टः परब्रह्म जगत्कारणं नारायण एव । नन्वद्वैत-
श्रुत्या ब्रह्मैक्यमेव सत्यं निर्गुणं च । तदन्यज्ज्ञानृज्ञेयादिकं तस्मिन्नेव परिक-
ल्पितं सर्वं मिथ्या । ब्रह्माविद्यया संसरति । तत्त्वमसीत्यभेदज्ञानं तन्निवर्तकम् ।
तस्मान्निर्विशेषचिन्मात्रे ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यमिति मतान्तरस्यैः प्रति-
पादनात्कथं नारायणे तात्पर्यं तस्य समस्तकल्याणगुणाकरत्वादिकथनं चेति
चेदुच्यते—कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिभिर्नारायणस्य कारणत्वे सिद्धे भेदाभेद-
श्रुत्योर्घटकश्रुत्या विषयभेदेनाविरोधे प्रतिपादिते निर्गुणप्रतिपादकश्रुतीनां हेय-
गुणनिषेधकत्वाज्ज्ञातृज्ञेयादिकल्पकाविद्याया एवाप्राप्तोपाद्ब्रह्मकार्यस्य सत्य-
त्वादविद्यया संसारे जीवगतदोषाणां ब्रह्मण्यपि संभवात्तन्निवर्तकान्तरस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । अतोऽद्वैतवादस्यासंभवान्न निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मसिद्धिः ।
अतो नारायणस्यैव जगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वादिगुणयोगः संभवतीति सवि-
शेषमेव ब्रह्म । सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कार्य-
मिति कारणादनन्यत्कार्यमिति विशिष्टाद्वैतवेदान्तिनां संप्रदायः ।

नन्वद्वैतश्रुत्येति । मायावादिनां मतमेतत् ।

१ क. 'खाद्येत्ये' । २ घ. 'दनप' । ३ ख. 'भै स्वयंभूप्रजापत्यादि' । ४ घ. ग. 'त्रायणी' ।
५ ख. 'नत्वंन्' । ६ ख. 'ज्ञानुक' । ७ घ. 'हुप्रमाणैः सि' । ८ ख. 'त्' । गर्भेश' । ९ घ. 'त्मकं प्र' ।
१० घ. 'भिन्नं ताभ्यां विशिष्टं परं ब्रह्म जगत्कारणम् । न' । ११ घ. 'ब्रह्मात्मैक्य' । १२ घ.
'णत्वप्र' । १३ घ. 'णप्रतिषे' । १४ घ. 'माणिकत्वात्' । १५ ख. 'विद्यायाः सं' ।

प्रकाशसंहिता ।

८३

एवमीश्वराङ्गीकाराभिरीश्वरसांख्यमीमांसकादिमतनिरासः । तस्यैवोपादाने-
त्वस्वीकाराद्योगपाशुपतनैयायिकानां मतनिरासः । तैर्निमित्तमात्रेश्वराङ्गीकारात् ।
ईश्वरस्य कार्यं प्रत्युपादानत्वं निमित्तत्वं वक्तृत्वप्रेरकत्वनियन्तृत्वप्रैशास्तृत्वसह-
कारित्वोदासीनत्वादिकैर्मप्युपपद्यते । बाल्ययौवनावस्थादयो दोषा यथा
शरीरगता न तु शरीरिणि जीव एवं चिदचिच्छरीरिणः परमात्मनोऽपीति न
निर्विकारश्रुतिविरोधः । नियमेनाऽऽधेयत्वविधेयत्वशेषत्वादेः शरीरलक्षणस्य
जगति विद्यमानत्वाज्जगच्छरीर ईश्वरस्तद्गतदोषैरसंसृष्टश्च ।

स चेश्वरो विभुस्वरूपः । विभुत्वं नाम व्यापकत्वम् । तच्चेश्वरस्य त्रिधा
स्वरूपतो धर्मभूतज्ञानतो विग्रहतश्च । स चानन्त इत्युच्यते । अनन्तो नाम
त्रिविधपरिच्छेदरहितः । त्रिविधपरिच्छेदस्तु देशतः कालतो वस्तुतः परि-
च्छेदः । सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वामलत्वादय ईश्वरस्य स्वरूपनिरूपकधर्माः ।
ज्ञानशक्त्यादयो निरूपितस्वरूपधर्माः । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादयः सृष्ट्युपयुक्ता
धर्माः । वात्सल्यसौशील्यसौलभ्यादय आश्रयणोपयुक्ता धर्माः । कारुण्या-
दयो रक्षणोपयुक्ता धर्माः । एतेषां स्वरूपं बुद्धिपरिच्छेदे निरूपितमितीह न
प्रपञ्च्यते । अयमीश्वरोऽण्डसृष्ट्यनन्तरं चतुर्मुखदक्षकालादिष्वन्तर्यामितया
स्थित्वा सृष्टिं करोति । विष्णवताररूपेण मनुकालाद्यन्तर्यामिस्वरूपेण च
स्थित्वा रक्षको भवति । रुद्रकालान्तकादीनामन्तर्यामितया संहारमपि करोति ।
अतः सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता च भवति ।

एवंप्रकार ईश्वरः परव्यूहविभवान्तर्याम्यर्चावताररूपेण पञ्चप्रकारः ।
तत्र परो नाम त्रिपाद्विभूतौ कुमुदकुमुदाक्षपुण्डरीकवामनशङ्कुकर्णसर्वनेत्रसुमुख-
सुमतिष्ठितादिभिर्दिव्यायुधभूषणपरिजनपरिच्छदान्वितैर्दिव्यनगरपालकैः परि-

परव्यूहेति । तदुक्तं विष्वक्सेनसंहितायाम्—

‘मम प्रकाराः पञ्चेति प्राहुर्वेदान्तपारगाः ।

परो व्यूहश्च विभवो नियन्ता सर्वदेहिनाम् ॥

अर्चावतारश्च तथा दयालुः पुरुषाकृतिः ।

इत्येवं पञ्चधा प्राहुर्मा रहस्यविदो जनाः ।’ इति ।

१ ख. ‘नत्वादित्वी’ । २ ख. ‘त्वकर्तृ’ । ३ घ. ‘प्रकाशितृत्व’ ग. ‘प्रकाशयितृत्व’ । ४ ख. य. ‘कुमुप’ । ५ घ. ‘रीरीश्व’ । ६ घ. ‘ज्ञानानन्द’ । ७ घ. ‘पविशेषका ध’ । ८ घ. ‘मिह’ । ९ घ. ‘दीनां चान्त’ ।

८४

यतीन्द्रमतदीपिका —

रक्षिते श्रीवैकुण्ठाख्ये पुरे चण्डप्रचण्डे प्रचण्डभद्रभद्रसुभद्रजयविजयधातृविधातृ-
प्रभृतिभिर्द्वारपालैरुपेतश्रीमद्विद्यालये श्रीमहामणिमण्डपे धर्माद्यष्टपादविराचि-
तसिंहासने शेषपर्यङ्के दिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टश्चतुर्भुजः श्रीभूनीलासहितः शङ्खच-
क्रादिदिव्यायुधोपेतः श्रीमत्किरीटादिदिव्यभूषणभूषितोऽनन्तगरुडविष्वक्से-
नादिभिर्नित्यैः सामगानपरैरन्यैर्मुक्तैश्चानुभूयमानो ज्ञानशक्त्याद्यनन्तकल्याण-
गुणविशिष्टः परब्रह्मपरवासुदेवादिशब्दवाच्यो नारायणः ।

व्यूहो नाम पर एवोपासनार्थं जगत्सृष्ट्यार्थं च वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्ना-
निरुद्धभेदेन चतुर्धाऽवस्थितः । तत्र षड्गुणपूर्णः श्रीवासुदेवः । ज्ञानबलाभ्यां

श्रीवैकुण्ठाख्ये पुर इति । पुरं चैतन्निरवधिकानन्दयुक्तं कालकृतपरिणाम-
शून्यं च ।

‘या वै न जातु परिणामपदास्पदं सा कालातिगा तव परा महती विभूतिः’
इत्युक्तत्वात् । श्रीभूनीलेति । तदुक्तम्—

‘वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्धं जगत्पतिः ।

उभाभ्यां भूमिनीलाभ्यां सेवितः परमेश्वरः’ इति ।

‘हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ’ (चि० उ० १२) इति तु नीलाया अप्युपलक्षणम् ।
हीभूमिः । तत्र लक्ष्मीः प्रधानमहिषी । श्रीभूनीलानामनन्तगरुडादीनां च देहः शुद्ध-
सत्त्वमयः । नीलेत्यत्र लीलेत्यपि पाठः । अनन्तगरुडेति । ‘यत्र पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः’ (चि० उ० ११) ‘यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः’ (तैः ० सं० १।७।७)
इत्युक्तत्वान्नित्यासंयुक्तज्ञानानामनन्तादीनामनुभवविषयीभूतोऽयम् । तदुक्तम्—

‘वैकुण्ठे तु परे लोके नित्यत्वेन व्यवस्थिताः ।

पश्यन्ति च सदा देवं नेत्रैर्ज्ञानेन चामराः’ इति ।

अयमेव मुक्तप्राप्यः ।

‘सूर्यकोटिप्रतीकाशाः पूर्णेन्द्रयुतसंनिभाः ।

यस्मिन्पदे विराजन्ते मुक्ताः संसारबन्धनैः ॥’

इत्युक्तत्वात् । तदाह—मुक्तैश्चेति ।

उपासनार्थमिति । तथा चोपासकानुग्रहः सृष्ट्यादयश्च व्यूहकृत्यमिति सिद्धम् ।
संसारिसंरक्षणमस्यैव कृत्यम् ।

‘उपासकानुग्रहार्थं जगतो रक्षणाय च’

इत्युक्तत्वात् । षड्गुणेति । ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजांसि षड्गुणाः । तत्र ज्ञानं
नाम सर्वदा सर्वविषयप्रकाशकः स्वप्रकाशो गुणविशेषः । शक्तिर्जगत्प्रकृतिभावोऽघ-

१ घ. ‘क्षितश्रीमद्वैकुं’ । २ घ. ‘पडमुभद्रजं’ । ग. ‘पडभद्रसुभद्रजं’ । ३ क. ग. ‘पेते श्री’ ।
४ क. ‘ये म’ । ख. ‘ये श्रीमणि’ । ५ ख. ‘मानज्ञा’ । ६ घ. ‘यर्थे च’ । ७ ख. ‘पदैश्वर्यगुणः श्री’ ।
घ. ‘षड्गुणपरिपू’ ।

प्रकाशसहिता ।

८६

संकर्षणः । ऐश्वर्यवीर्याभ्यां प्रद्युम्नः । शक्तितेजोभ्यामनिरुद्ध इति गुणविभागः । एतेषु चतुर्षु प्रत्येकं त्रयस्त्रयोऽवतीर्णाः केशवादयो व्यूहान्तराणि द्वादशमासानां द्वादशादित्यानां चाधिदैवतानि । ऊर्ध्वपुण्ड्रेषु तेषामेव स्थानं विधीयते । तत्र

टितघटनासामर्थ्यं वा । बलं जगत्कारणत्वप्रयुक्तश्रमाभावः समस्तवस्तुधारणसामर्थ्यं वा । ऐश्वर्यं कर्तृत्वलक्षणं स्वान्त्यं समस्तवस्तुनियमनसामर्थ्यं वा । वीर्यं जगदुपादानत्वेऽपि स्वरूपविकाराभावः । तेजः सहकारिनैरपेक्ष्यं परामिभवनसामर्थ्यं वेति ज्ञेयम् । संकर्षण इति । ज्ञानबलाभ्यां पूर्णं इत्यर्थः । संकर्षण ऐश्वर्यादिगुणचतुष्टयसद्भावेऽपि ज्ञानबलरूपं गुणद्वयमेव प्रकाशते । तस्याधिकृतकार्यानुगुणत्वात् । एवमग्रेऽपि । तदुक्तम्—

‘ निगूहनं चतुष्काणां द्वंद्वानां च प्रकाशनम् ’ इति ।

एतेन मोहनशक्त्या मनुष्यादिसजातीयशङ्कास्पदेषु विभवेष्वपि हि सिद्धं षाड्गुण्यं किमुत व्यूहेष्विति सर्वेषां व्यूहानां षड्गुणाश्रयत्वेन गुणद्वयोक्तिरयुक्तेत्यपास्तम् । गुणद्वयोक्तेः प्रकाशितगुणाभिप्रायकत्वात् । संकर्षणादीनां कार्यं च तत्त्वत्रये प्रतिपादितम्— ‘ तत्र संकर्षणो ज्ञानबलाभ्यां युक्तो जीवतत्त्वमधिष्ठाय तत्प्रकृतेर्विविच्य प्रद्युम्नावस्थां प्राप्य शास्त्रप्रवर्तनं जगत्संहारं च करोति । प्रद्युम्न ऐश्वर्यवीर्याभ्यां युक्तो मनस्तत्त्वमधिष्ठाय धर्मोपदेशं मनुचतुष्टयप्रभृतिशुद्धवर्गसृष्टिं च करोति । अनिरुद्धः शक्तितेजोभ्यां युक्तो रक्षणस्य तत्त्वज्ञानप्रदानस्य कालसृष्टेर्मिश्रसृष्टेश्च निर्वाहकः ’ इति । स्मृतावपि—

‘ बलेन हरतीदं स गुणेन निखिलं मुने ।

ज्ञानेन तनुते शास्त्रं सर्वसिद्धान्तगोचरम् ॥

ऐश्वर्येण गुणेनासौ सृजते तच्चराचरम् ।

वीर्येण सर्वधर्माणि प्रवर्तयति सर्वशः ॥

शक्त्या जगदिदं सर्वमनन्ताण्डं निरन्तरम् ।

विभर्ति पाति च हरिर्मणिसानुरिवाणुकम् ॥

तेजसा निखिलं तत्त्वं ज्ञापयत्यात्मनो मुने ’ इति ।

स संकर्षणः । असौ प्रद्युम्नः । हरिरनिरुद्धः । तथा च संकर्षणस्य कार्यं शास्त्रप्रवर्तनं संहारश्च । प्रद्युम्नस्य धर्मनयनं सृष्टिश्च । अनिरुद्धस्य तत्त्वगमनं रक्षणं चेति । अत्राऽऽद्यव्यूहस्य वामुदेवस्य षड्गुणतयाऽनुसंधेयत्वात्तस्य परस्मादभेदं विवक्षित्वा क्वचिन्निव्यूहो देव इत्युक्तमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् । प्रत्येकमिति । केशवनारायणमाधवरूपं त्रयं वामुदेवाद्विभाव्यते । गोविन्दविष्णुमधुसूदनरूपं त्रयं संकर्षणात् ।

८६

यतीन्द्रमतदीपिका—

कनकप्रभः केशवश्चतुश्चक्रधरः । श्यामो नारायणश्चतुःशङ्खधरः । मणिप्रभो
माधवश्चतुर्गदाधरः । चन्द्राभो गोविन्दश्चतुःशङ्खधरः । पद्मकिञ्जल्कसंनिभो
विष्णुश्चतुर्हलधरः । अञ्जाभो मधुसूदनश्चतुर्मुशलधरः । अग्निवर्णस्त्रिविक्रमश्च-
तुःशङ्खधरः । बालसूर्याभो वामनश्चतुर्वज्रधरः । पुण्डरीकाभः श्रीधरश्चतुर्ध्व-
द्विशधरः । तडित्प्रभो हृषीकेशश्चतुर्मुद्गरधरः । सूर्याभः पद्मनाभः पद्मायुधधरः ।
इन्द्रगोपनिभो दामोदरश्चतुष्पाशधरः ।

विभवो नाम तत्तत्सजातीयरूपेणाऽऽविर्भावः । स दशधा—ते च मत्स्याद-
योऽवतारविशेषाः । तत्र वेदापहारिदैत्यनिरसनद्वारा ब्रह्मणे प्रमाणर्पदत्तवार्यो
मत्स्यावतारः । देवानामजरंमृतिहेत्वमृतोत्पादने मन्दराधारत्वेनावतीर्णः
कूर्मावतारः । संसारसागरोन्मग्नजनोद्धर्तुकामः स्वपहिषीभूम्युद्धरणार्थमवतीर्णो
वराहः । आश्रितैरक्षणीयं महासुरग्रहस्तम्भेऽवतीर्णो नृसिंहावतारः । त्रिवि-
क्रमो भूत्वा स्वपादारविन्दोद्भवेन जलेन जगत्प्रीतिपापहरणं तद्रक्षणार्थमवतीर्णो
वामनः । दुष्टक्षत्रियनिरसनार्थं परशुरामः । शरणागतैरक्षणीयार्थं धर्मस्थापनार्थः
श्रीरामः । प्रलम्बादिनिरसनार्थं बलभद्रः । मोक्षोपायदर्शनार्थं श्रीकृष्णः ।
अधर्मिष्ठाभिरस्य पूर्णधर्मोत्पादनार्थं कलिनिर्मोचनार्थं कल्क्यवतारः । एवमे-
कैकावतारेष्वनन्तप्रकाराः सन्ति । षट्त्रिंशद्भेदभिन्नाः पद्मनाभादयोऽपि । पुन-
श्चित्रिक्रमवामनश्रीधररूपं त्रयं प्रद्युम्नात् । हृषीकेशपद्मनाभदामोदररूपं त्रयमनिरु-
द्धादिति भावः । मणिप्रभः । इन्द्रनीलनिभः ।

‘ इन्द्रनीलनिभश्यामं चतुर्हस्तैर्गदाधरम् ’

इत्युक्तत्वात् । चतुःशङ्खधर इति । चतुःपद्मधर इत्यपपाठः ।

‘ चतुर्भुजधनुष्मन्तं चन्द्रमःसदृशद्युतिम् ’

इत्युक्तत्वात् ।

विभव इति । विभवश्च मुख्यगौणभेदाद्विविधः । तत्र मुख्यः साक्षादवतारः ।
गौणस्त्वावेशावतारः । आवेशश्च स्वरूपावेशः शक्त्यावेश इति द्विविधः ।
तत्र स्वरूपावेशः स्वेन रूपेण सहाऽऽवेशः । स च परशुरामादीनां चेतनानां शरी-
रेषु स्वासाधारणविग्रहेण सहाऽऽवेशः । शक्त्यावेशः कार्यकाले विधिशिवादिचेत-
नेषु शक्तिमात्रेण स्फुरणम् । अत्र गौणत्वमिच्छयाऽऽगतं न स्वरूपेण । यथा
रामकृष्णादिमनुष्यत्वं मत्स्यादितिर्यक्तत्वं चेच्छयाऽऽगतं तद्वत् । षट्त्रिंशद्भेदेति ।

१ घ. ग. ‘प्रभाभो’ । २ ख. ‘तुः पद्मध’ । ३ घ. ‘भुंसल’ । ४ क. ‘व्यदध’ । ५ घ.
‘चतुःपा’ । ६ घ. ‘वाः । ब्र’ । ७ ग. ‘निरासपूर्वकं ब्र’ । ८ ग. ‘प्रदानार्थमवतीर्णो म’ । ९ घ.
‘रः । भृम्’ । १० घ. ‘रामरुहे’ । ११ घ. रः । भूमेरुद्ध’ । १२ ग. ‘तर’ । १३ घ. ‘त्यापह’ ।
१४ घ. ‘णार्थोऽव’ । १५ ख. घ. ‘क्षणध’ । १६ घ. ‘नाथ श्री’ । १७ ख. ‘रामचन्द्र’ । १८ ग. घ.
‘णः कलि’ ।

मकाशसरिता ।

८७

दैधिभक्तहयग्रीवनरनारायणादयोऽपि । एवं मुख्यगौणपूर्णाशिवेशाद्यवतारा
बहुप्रकाराः । तेषूपस्यानुपास्यविभागो द्रष्टव्यः । अवताराणामिच्छैव हेतुर्नकर्म

नन्वहिबुध्यसीहितायामेकोनचत्वारिंशदुक्ताः । तथाहि—

‘ विभवाः पद्मनाभाश्चित्रिशच्च नव चैव हि ।
पद्मनाभो ध्रुवोऽनन्तः शक्त्यात्मा मधसूदनः ॥
विद्याधिदेवकपिलो विश्वरूपो विहंगमः ।
क्रोधात्मा बहवावक्त्रो धर्मो वागीश्वरस्तथा ॥
एकाम्बोनिधिशायी च भगवान्कमठेश्वरः ।
वराहो नरसिंहश्च पीयूषहरणस्तथा ॥
श्रीपतिर्भगवान्देवः कान्तात्मा मृतधारकः ।
राहुजिह्वालनेमिघ्नः पारिजातहरस्तथा ॥
लोकनाभस्तु शान्तात्मा दत्तात्रेयो महाप्रभुः ।
न्यग्रोधशायी भगवानेकशृङ्गतनुस्तथा ॥
देवो वामनदेहस्तु सर्वव्यापी त्रिविक्रमः ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥
ज्वलत्परशुमृग्रामो रामश्चान्यश्चतुर्गतिः ।
वेदविद्भगवान्कल्की पातालशयितः प्रभुः ॥
त्रिंशच्च नव चैवैते पद्मनाभादयो मताः ’ इति ।

तत्कथमत्र षट्त्रिंशदित्युक्तमिति चेन्न । कपिलदत्तात्रेयपरशुरामाणामवेशावतार-
त्वात्तान्विहायात्र षट्त्रिंशदित्युक्तेः । दधिभक्तेति । तत्रामृतप्रदानार्थमङ्गीकृतो
दधिभक्तावतारः । वेदप्रदानार्थो हयग्रीवावतारः । शिष्याचार्यरूपे स्थित्वा श्रीमन्त्रप्रका-
शकृत्तरनारायणावतारः । तेष्विति । तदुक्तं तत्त्वत्रये ‘ तत्राप्राकृतविग्रहा अजहत्स्व-
भावविभवा दीपादुत्पन्नदीपवत्स्थिता मुख्यप्रादुर्भावाः सर्वे मुमुक्षूणामुपास्याः । विधि-
शिवपावकव्यासजामदग्न्यार्जुनवित्तेशादिरूपा गौणप्रादुर्भावाः सर्वेऽहंकारयुक्तजीवा-
धिष्ठातृत्वान्मुमुक्षूणामनुपास्याः ’ इति । अत्राऽऽदिशब्देन ककुत्स्थमुचुकुन्दसंग्रहः ।
विधिशिवादयश्च बुमुक्षूणामेवोपास्या इति बोध्यम् । इच्छैवेति । ‘संभवाभ्यात्ममायया’
(गी० ४। ६) इत्यत्राऽऽत्ममाययेत्यस्याऽऽत्मेच्छयेत्यर्थः । न कर्मेति ।

१ क. ‘द्वयगुण’ ।

८८

यतीन्द्रमतदीपिका—

प्रयोजनं तु दुष्कृतविनाशपूर्वकं साधुपरित्राणमेव ।

अन्तर्यामित्वं नाम स्वर्गनरकाद्यनुभवदशायामपि जीवात्मनः सुहृत्त्वेन योगिभिर्द्रष्टव्यतया हृदयप्रदेशावस्थितं रूपम् । जीवेन साकं विद्यमानोऽपि तद्गतदोषैरसंस्पृष्टो वर्तते ।

अर्चावतारो नाम देशकालविप्रकर्षरहित आश्रिताभिमतद्रव्यादिकं शरीरतया स्वीकृत्य तस्मिन्प्राकृतशरीरविशिष्टः सन्नर्चकपराधीनस्नानभोजनासनशयनस्थितिः सर्वसहिष्णुः परिपूर्णो गृहग्रामनगरभूदेशशैलादिषु वर्तमानो मूर्तिविशेषः । स च स्वयंव्यक्तदैवसैद्धमानुषभेदाच्चतुर्विधः । एवमुक्तम्

न च 'पतिव्रता धर्मपरा हता येन मम प्रिया ।

स तु प्रियाविरहितश्चिरकालं भविष्यति '

इत्येतादृशभृगुशापादिभिर्जात इति कथमुक्तमिति वाच्यम् । तत्र शापो व्याजमात्रमवतारस्त्वच्छाप्रयुक्त एवेत्याशयात् । प्रयोजनं त्विति । अत एवाक्तम्—

'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे' (गी० ४ । ८) इति ।

अन्तर्यामित्वमिति । 'य आत्मानमन्तरो यमयति' (बृ० ३ । ७ । ३) इतिश्रुतिरत्र प्रमाणम् । अस्य चान्तर्यामिणः स्थितिर्द्विधा—तत्रैका स्वर्गनरकप्रवेशादिसर्वावस्थास्वपि सकलचेतनानां सहायभूतस्य तांस्त्यक्तुमसमर्थस्य स्थितिः । अपरा च शुभाश्रयेण विग्रहेण सहितस्य तेषां ध्येयत्वार्थं तात्रासितुं च बन्धुभूतस्य हृदयकमले स्थितिः ।

अर्चावतारः । प्रतिमावतारः । देशेति । रामकृष्णाद्यवतारेष्वयोध्यामथुरादिदेशनियम इवार्चावतारेषु देशनियमो नास्तीत्यर्थः । एवं कालनियमोऽपि । आश्रिताभिमतद्रव्यादिकम् । सुवर्णरजतशिलादिकम् । अर्चावतारस्यापि षड्गुणाश्रयत्वम् । तदुक्तम्—

'सर्वातिशयषाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोः ।

मन्त्रे वाच्यात्मना नित्यं बिम्बे तु कृपया स्थितम्' इति ।

बिम्बं प्रतिमा । स चेति । देवालयादिष्वयं विद्यमानो मूर्तिविशेषः कचित्स्वयंव्यक्तो भवति । कचिद्देवैः स्थापितः । कचित्सिद्धैः । कचिन्मनुष्यैः । तत्राऽऽद्यत्रय-

१ क. °ष्टो द्रष्टव्यः° । २ घ. °हिताग्नि° । ३ घ. °प्रशस्तदे° । ग. °प्रशस्त शै° ।

प्रकाशसहिता ।

८९

पञ्चावस्थास्वपि श्रीविशिष्ट एव भगवान्वर्तत इति श्रुत्या प्रमाणसिद्धोऽर्थः ।
तेनैकायनोक्तनिःश्रीकवादो निरस्तः । एवमीश्वरो निरूपितः ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमदासेन श्रीनिवासदा-
सेन विरचितायां यतीन्द्रमतदीपिकायामीश्वरनिरूपणं
नाम नवमोऽवतारः ॥ ९ ॥

मैतिह्यादवगन्तव्यम् । चतुर्थस्तु प्रसिद्ध एव । आर्षस्तूक्तान्तर्भूत एव । श्रीविशिष्ट
एवेति । अत एवोक्तम्—

‘ नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी ।
यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥
देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ।
विष्णोरेवानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुम् ’ इति ।

अत्रोपासकस्य प्रथमतोऽर्चावतारस्योपासनेऽधिकारः । ततो विभवस्य । ततो
व्यूहस्य । ततः परस्य । ततोऽन्तर्यामिणः । तदुक्तम्—

‘ उपासकानुरोधेन भजते मूर्तिपञ्चकम् ।
तदर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिसंज्ञकम् ॥
यदाश्रित्यैव चिद्वर्गस्तत्तज्ज्ञेयं प्रपद्यते ।
पूर्वपूर्वोदितोपास्तिविशेषक्षीणकल्मषः ॥
उत्तरोत्तरमूर्तीनामुपास्त्यधिकृतो भवेत् ’ इति ।
‘ वासुदेवः स्वभक्तेषु वात्सल्यात्तत्तदीहितम् ।
अधिकार्यानुगुण्येन प्रयच्छति फलं बहु ॥
तदर्थं लीलया स्वीयाः पञ्च मूर्तीः करोति वै ।
प्रतिमादिकमर्चा स्यादवतारास्तु वैभवाः ॥
संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं संपूर्णपङ्कगुणम् ॥
तदेव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म निगद्यते ।
अन्तर्यामी जीवसंस्थो जीवप्रेरक ईरितः ॥
य आत्मनीतिवेदान्तवाक्यमालैर्निरूपितः ।
अर्चोपासनया क्षिप्ते कल्मषेऽधिकृतो भवेत् ॥

१ ख. ‘पिवि°’ । २ ख. ‘णनिषिद्धार्थः°’ । ३ ग. ‘र्थः । एतेनै°’ ।

९०

यतीन्द्रमतदीपिका—

अथ दशमोऽवतारः ।

एवं द्रव्यनिरूपणानन्तरं क्रमप्राप्तमद्रव्यं निरूप्यते—संयोगरहितमद्रव्यम् । तदद्रव्यं च सत्त्वरजस्तमांसि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः संयोगः शक्तिरिति दशप्रकारमेव । तत्र प्रकाशसुखलाघवादिनिदानमतीन्द्रियं शक्त्याद्यतिरिक्तमद्रव्यं सत्त्वम् । तद्विविधम्—शुद्धसत्त्वं मिश्रसत्त्वं चेति । रजस्तमःशून्यद्रव्यवार्ति सत्त्वं शुद्धसत्त्वम् । तन्नित्यविभूतानुपचारोत्तत्प्रवर्तकेश्वरे च । रजस्तमः-

विभवोपासने, पश्चाद्द्रव्यहोपास्तौ ततः परम् ।

सूक्ष्मे, तदनु शक्तः स्यादन्तर्यामिणमीक्षितुम् ' इति च ॥

इति श्रीयतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशे नवमोऽवतारः ॥

अथ दशमोऽवतारः ।

संयोगरहितमिति । द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमात् । सत्त्वेति । ननु सत्त्वरजस्तमासां द्रव्याभेदेन द्रव्यत्वमेवेति चेन्न । ' रचनानुपपत्तेश्च ' (ब्र० सू० २ । २ । १) इति सूत्रस्थमाप्यविरोधात् । तत्र हि चकारादन्वयस्यानैकान्त्यं समुच्चिनोतीत्युपक्रम्य सत्त्वादयो द्रव्यधर्मा न तु द्रव्यस्वरूपम् । सत्त्वादयो हि पृथिव्यादिद्रव्यगतलघुत्वप्रकाशादिहेतुभूतास्तत्त्वभावविशेषा एव न तु मृद्धिरण्यादिवद्द्रव्यतया कार्यान्विता उपलभ्यन्ते । गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिरित्युक्तम् । सत्त्वादीनां द्रव्यत्वस्याप्रामाणिकतया गुणशब्दस्थास्वारस्यमयुक्तमिति श्रुतप्रकाशिकायामुक्तम् । वेदान्तदीपेऽपि चकारात्सत्त्वादीनां द्रव्यगुणत्वेन शौक्ल्यादेरिवोपादानकारणत्वासंभवं समुच्चिनोति । सत्त्वादयो हि कार्यगतलाघवप्रकाशादिहेतुभूताः कारणभूतपृथिव्यादिगतास्तत्त्वभावविशेषा इत्युक्तम् । सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिपञ्चानां च भूताद्यनुपादानानां गुणत्वम् । तदुपादानानां तन्मात्रत्वाद्द्रव्यत्वमिति तु कृष्णावधूतपण्डितैरुक्तम् । प्रकाशसुखेति । अनेन रजस्तमसोर्व्यावृत्तिः । अतीन्द्रियमित्यनेन शब्दादीनां व्यावृत्तिः । शक्त्याद्यतिरिक्तमित्यनेन शक्त्यादिव्यावृत्तिः । प्रकाशश्च वस्तुयाथात्म्यावबोधः । आदिपदेन ज्ञानसुखसङ्गसंग्रहः । तदुक्तं गीताभाष्ये—(१४।६) ज्ञानसुखजननं सत्त्वं

१ ग. 'गदश' । २ क. 'शून्यं द्र' । घ. 'शून्यवार्ति' । ३ ग. 'व्यवृत्तिस' । ४ क. 'रातत्तत्प्र' ।

प्रकाशसहिता ।

९१

सहैवतिसत्त्वं मिश्रसत्त्वम् । तत्त्रिगुणे तत्संबन्धिनि जीवे चोपचारादिति ज्ञेयम् ।

लोभप्रवृत्त्यादिनिदानमतीन्द्रियं शक्त्याद्यतिरिक्तमद्रव्यं रजः ।

प्रमादमोहादिनिमित्तमतीन्द्रियं शक्त्याद्यतिरिक्तमद्रव्यं तमः । त्रीण्य-
प्येतानि यावत्प्रकृतिव्याप्तानि प्रकृतिवश्यपुरुषसंबद्धान्यनित्यानि । नित्यसं-
तानानि प्रलयदशायां समानि सृष्ट्यादौ विषमाणि सृष्टिस्थितिसंहारो-
पयुक्तानि ईश्वरसंकल्पादिसहकारिभेदात्परस्पराभिभवोद्भवकराणीत्येतानि
साधारणानि । सत्त्वगुणस्तु सम्यग्ज्ञानरूपसुखादिहेतुर्मोक्षप्रदश्च । रजोगुणस्तु
रागाद्यात्मकः कर्मसंज्ञदुःखादिहेतुः स्वर्गाद्यामुष्मिकप्रदः । तमोगुणस्त्वज्ञान-
रूप आलस्यादिहेतुर्नरकप्रदश्च । अतः सत्त्वादयो गुणा न द्रव्यरूपाः ।

अस्मदादिश्रोत्रग्राह्यः पञ्चभूतवर्ती शब्दः । स द्विविधः—वर्णात्मकोऽव-

पुनरपि तयोः सङ्गजननं चेति । मिश्रसत्त्वमिति । इदमेवाशुद्धसत्त्वमिति
व्यवहियते ।

लोभप्रवृत्त्यादीति । लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता । प्रवृत्तिस्तु प्रयोजन-
मनुद्दिश्या च लक्ष्यमावता । आदिपदेनाऽऽरम्भाशमसृष्ट्यासंग्रहः । आरम्भश्च फलसाधन-
भूतकर्मारम्भः । इन्द्रियानुपरतिरशमः । विषयेच्छा स्पृहा ।

प्रमादमोहादीति । अकार्यप्रवृत्तिफलमनवधानं प्रमादः । विपरीतज्ञानं मोहः ।
आदिपदेनाप्रकाशाप्रवृत्तिसंग्रहः । ज्ञानानुदयोऽप्रकाशः । अप्रवृत्तिश्च स्तब्धता ।

पञ्चभूतवर्तीति । मेघो गर्जति शङ्खो नदति भेरी ध्वनतीत्यादिव्यवहारदर्शनात् ।
'नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि' (तै० १ । १
१) इतिश्रुतौ च वायोरेव वेदात्मना परिणतिरुपलभ्यते । तत्तु वायोः शब्दाधारत्व-
मन्तरेण न संजाघटीति । 'तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यहमेदः'
(वृ० २ । ४ । १०) इत्यादिश्रुतिरप्यत्र प्रमाणम् । विष्णुपुराणे च
(२ । १४ । ३२)—

वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ।

अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥

इत्युक्तम् । एवं नाभिदेशादेव निर्गतस्य वायोस्तात्त्वादिस्थानसंबन्धेन तत्तच्छब्द-
परिणतिहेतुत्वं प्रसिद्धमेव । अत्रेदं बोध्यम्—लीलाविभूताविव नित्यविभूतावपि

१ ग. 'हवृत्तिस' । २ क. 'न्धिजी' । ३ क. 'मानानि' । ४ ग. 'सृष्टिदशायां वि' । ५ क.
'राण्येता' । ६ ख. 'सत्यज्ञान' । ७ घ. 'सम्यक्त्वज्ञान' । ८ घ. 'सुखहे' । ९ ग. 'त्मकर्म' ।
१० क. 'सङ्निदुःखहे' । ख. 'सद्गीदुः' । ११ ग. 'स्वर्गनरकाया' ।

९२

यतीन्द्रमतदीपिका—

र्णात्मकश्चेति । अकचटतपयादिविशिष्टपञ्चाशदक्षरात्मको वर्णात्मकः । देव-
मनुष्यादीनां ताल्वादिव्यङ्ग्यः । भेर्यादिजन्योऽवर्णात्मकः । एवंभूतः शब्दः
श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते । श्रोत्रेन्द्रियगमनाद्यञ्जकवाय्वागमनाद्वा शब्दग्रहः । ननु
श्रुत्या शब्दस्य द्रव्यत्वं प्रतीयते । अद्रव्यत्वं कथमिति चेन्न । अकारादेः
प्रणवोत्पादकत्वं वाच्यद्वारा संभवतीति परिहारादद्रव्यत्वमुपपद्यते । इति शब्दः ।

शब्दादयो वर्तन्त एव । ते च सर्वोत्कृष्टाः सर्वातिशायिनश्च । यथा कस्तूरीचम्पक-
प्रभृतिषु गन्धसाम्ये सत्यपि सौरभविशेषस्तत्रतत्रोपलभ्यते, तथा लीलाविभूतौ
नित्यविभूतौ च शब्दादिसद्भावेऽपि प्रमाणसिद्धं वैषम्यमनतिलङ्घनीयमेव । न हि
वीणावेणुप्रभृतीनामैकरूप्येण स्वरनियम इति ।

पञ्चाशदिति । स्वराः षोडश । कादयः स्पर्शाः पञ्चविंशतिः, यरलवशषसह इत्ये-
तेऽष्टौ । क्षवर्णश्चैकः । तस्य संयुक्तत्वेऽपि मातृकापाठे पृथग्गणनात् । लकारस्तु न
पृथग्गणितः । मातृकापाठे लळयोरभेदात् । ननु दूरस्थशब्दस्य कथं श्रोत्रेन्द्रियसंनि-
कर्ष इति चेत्तत्राऽऽह—श्रोत्रेन्द्रियेति । तदुक्तं वरदनारायणमट्टारकैः—

‘ दूरे शब्दः समीपे च प्राच्यां चेत्यादिदर्शनात् ।

गत्वा श्रोत्रेन्द्रियं तत्र ततः शब्दग्रहक्षमम् ’ इति ।

व्यञ्जकेति । शब्दाधारभेर्याद्यवयवागमेन शब्दाधारवाय्वागमनेन वा दूरस्थशब्द-
ग्रह इत्यपि केचित् । ननु श्रुत्येति । भूरित्येव ऋग्वेदादजायत भुव इति यजुर्वेदास्व-
रिति सामवेदात्तानि शुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितेस्यस्त्रयो वर्णा अजायन्त, अकार उकारो
मकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदोमिति (ऐ० ब्रा० अ० २९ ख० ७) इति हि श्रुतिः ।
स्मृतिरपि—

‘ अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहद्बुधः स्वरितीति च ’ इति ।

अत्राकारादिवर्णानां प्रणवोपादानकारणत्वप्रतिपादनेन द्रव्यत्वमन्तरेणोपादान-
कारणत्वासंभवेन द्रव्यत्वं सिध्यति । यस्य वेदाः शरीरमिति श्रुतौ च
शब्दात्मकवेदस्य शरीरत्वप्रतिपादनेन शरीरत्वस्य च द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन
शब्दस्य द्रव्यत्वं सिध्यतीत्याशयः । प्रयोगश्च—शब्दो द्रव्यम्, साक्षादि-
न्द्रियसंबन्धेन गृह्यमाणत्वाद्वैतवदिति । वाच्यद्वारेति । तथा च वाच्यस्योपादानकार-
णत्वेन द्रव्यत्वेऽपि वाचकस्य शब्दस्य द्रव्यत्वे मानाभावः । ‘ यस्य वेदाः शरीरम् ’
(वृ० ३ । ७ । ३) इति तु देवताविशेषविषयत्वेनोपपद्यते । साक्षादिन्द्रियसंबन्धेन
गृह्यमाणत्वमिति हेतुस्तु स्वरूपसिद्धः । शब्दस्याऽऽश्रयद्वारैवेन्द्रियसंनिकर्षात् । न च

१ घ. ‘ते । ननु’ । २ घ. ‘वोपपाद’ ।

प्रकाशसहिता ।

९३

अस्मदादिस्पर्शनेन्द्रियग्राह्यविजातीयव्यावृत्तमद्रव्यं स्पर्शः । स च त्रिविधः—
शीतोष्णानुभयात्मकभेदात् । अप्सु शीतस्पर्शः । तेजस्युष्णस्पर्शः । क्षितिप-
वनयोरनुष्णाशीतस्पर्शः । स च पुनर्द्विविधः—पाकजोऽपाकजश्चेति । पृथिव्यां
पूर्वः । इतरेषु त्रिष्वितरः । तत्रामृतगरलतूलोपलगोब्राह्मणचाण्डालादिस्पर्श-
विशेषो अपाकजभेदोः । इति स्पर्शः ।

अस्मदादिचक्षुरिन्द्रियैकग्राह्यविजातीयव्यावृत्तमद्रव्यं रूपम् । तच्चतुर्विधम्—
श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदात् । तत्र सलिलकलधौतशङ्खशुक्तिशशाङ्कादीनां रूपवि-
शेषाः श्वेतभेदाः । हुतवहजपादाडिमबन्धुजीवविद्रुमपद्मरागादीनां तु रूपवि-
शेषा रक्तभेदाः । काञ्चनहरितालहरिद्रादीनां रूपविशेषाः पीतभेदाः ।
मरकतमधुकरजलधरतिमिरतमालदूर्वादीनां कृष्णभेदाः । पीतमपि रक्तावान्तर-
भेदं केचिदिच्छन्ति । श्रुत्यनुसारात् । प्रकारान्तरेण रूपं द्विविधम्—
श्रोत्रेन्द्रियस्याऽऽकाशस्वरूपत्वात्तेन साक्षादेव शब्दस्य संनिकर्ष इति वाच्यम् ।
श्रोत्रेन्द्रियस्याऽऽकाशत्वायोगात् ।

अस्मदादीति । अस्मदादिस्पर्शनेन्द्रियग्राह्यो यः स्पर्शस्तद्विजातीयाः शब्दादय-
स्तद्व्यावृत्तं तद्विज्ञमित्यर्थः । विजातीयव्यावृत्तपदानुपादानेऽनुद्भूतस्पर्शोऽव्याप्तिः स्यात् ।
तस्यास्मदादिस्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वाभावात् । घटादिव्यावृत्तयेऽद्रव्यमिति । एवमग्रेऽ-
प्यूह्यम् । तेजस्युष्ण इति ।

‘सुतं पतन्तं प्रसमीक्ष्य पावके न बोधयामास पतिं पतिव्रता ।

पतिव्रताशापभयेन पीडितो हुताशनश्चन्दनबिन्दुशीतलः ।’

इत्यस्य त्वयमाशयः— हुताशनस्य न शीतलत्वं जायते । अपि तु पतिव्रतासंक-
ल्पविशेषेण तस्य दाहकत्वमेवोपरुध्यत इति । अनुष्णाशीत इति । अनुष्णाशीतोऽपि
स्पर्श एव । न तु शीतोष्णविरहमात्रम् । आकाशादावपि तथोपलम्भप्रसङ्गात् ।
वायुपृथिव्योः स्पर्शवत्त्वस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वाच्च । न च स्पर्शसामान्यं तदिति वाच्यम् ।
निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायात् । चाण्डालादीति । आदिना कपिकच्छूसंग्रहः ।
गोब्राह्मणचाण्डालादिषु स्पर्शभेदस्तु तत्तत्स्पर्शाधीनशुद्धशुद्धिभेदेन बोध्यः । मृदुत्वक-
ठितत्वादयोऽपि स्पर्शविशेषा एव । स्पर्शेनैव तदुपलब्धेः । चक्षुषा तु न तदुपलब्धिः ।
किंतु तत्र मृदुत्वादिव्यासरूपविशेषग्रहणेन तदनुमानमेव । केचित्तु मृदुत्वादयः संयोग-
विशेषा एवेत्याहुः ।

चक्षुरिन्द्रियैकग्राह्येति । चक्षुरिन्द्रियमात्रग्राह्यमित्यर्थः । श्रुत्यनुसारादिति ।
‘यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छृङ्खं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य’ (छा० ६।४।१)

१ ग. ‘ग्राह्यविजातीयव्यावृत्तोऽद्रव्यं’ । घ. ‘ग्राह्यमद्रव्यं’ । २ घ. ‘षाः इति’ । ३ ग. ‘दाः ।
अस्म’ । ४ ग. घ. ‘तुर्धा’ । ५ क. ख. घ. ‘णद्विविधा’ ।

९४

यतीन्द्रमतदीपिका—

भास्वराभास्वरभेदात् । तेजोगतं भास्वरम् । क्षितिसलिलगतं चाभास्वरम् । एवं चत्वार्येव रूपाणि । तेन चित्रं नाम पञ्चमं रूपमिति मतनिरासः । अत एव चित्रगन्धस्पर्शरसानामपि निरासः । इति रूपम् ।

अस्मदादिजिह्वैकप्राज्ञविजातीयेतरो रसः । स षोढा—मधुराम्ललवणकटुक-
षायतिक्तभेदात् । तत्रेक्षुक्षीरगुडादिरसा मधुरभेदाः । चूतचिञ्चामलकादि-
रसा आम्लाः । सैन्धवोषरविकारं लवणभेदाः । किंपाकनिम्बादिरसाः
कटुभेदाः । हरीतकीविभीतकचूताङ्कुरादिरसाः कषायभेदाः । शुण्ठीमरीचिस-
र्षपादिरसास्तिक्तभेदाः । इति रसः ।

अस्मदादिघ्राणप्राज्ञविजातीयेतरोऽद्रव्यविशेषो गन्धः । स च द्विविधः—
सुरभिरसुरभिश्चेति । पाटीरमृगमद्गुष्टुणचम्पकादिगन्धाः सुरभिभेदाः ।
अयं च गन्धः पृथिव्येकवर्ती पाकभेदाद्भिन्नः । पवनसलिलादिषु गन्धोप-
लम्भः पार्थिवसङ्गादयो दहतीतिवदौषचारिकः । पञ्चीकरणप्रक्रियया सर्व-
भूतेषु सर्वभूतगुणानां विद्यमानत्वेऽपि प्राधान्याभिप्रायेणोक्तमिति न विरोधः ।
पाकाद्गुणान्तरोत्पत्तिः स्वाश्रयनाशाभावादेवोपपत्तेः पीलुर्पाकवादिमतनि-
रासः । इति गन्धः ।

इतिश्रुतौ त्रयाणामेव रूपाणां प्रतिपादनादिति भावः । तेजोगतमिति ।
तेजसि रूपं रक्तभास्वरम् । सलिले तु शुक्लभास्वरम् । पृथिव्यां बहुवि-
धमभास्वरम् । यद्यपि मन्त्रशास्त्रे पीता भूमिः श्वेतमम्भो वह्निपवनौ रक्तधूम्रौ
द्यौर्नैलेति पञ्चानामपि भूतानां रूपवत्त्वं दृश्यते तथाऽपि तत्केवलं ध्यानार्थ-
मेव । यथा तत्र मन्त्रवर्णानामपि रूपं ध्यानार्थं वर्णितं तद्वत् । अन्यथा 'यदग्ने'
इत्युक्तश्रुतिविरोधः । अनुभवविरोधश्च । चतुर्विधस्यापि रूपस्य पृथिव्यामुपलम्भात् ।
श्रुतौ पृथिव्याः कृष्णरूपोक्तिस्तु न रूपान्तरविरहपरा । कलुषजलादौ वर्णभेदस्तु
पृथिवीसंसर्गविशेषादेव । चित्रमिति । यत्तु नैयायिकाश्चित्रमिति किमपि रूपान्तरमस्ति ।
अन्यथा श्वेतपीताद्यनेकतन्त्वारब्धपटस्य नीरूपत्वेनाप्रत्यक्षप्रसङ्गादित्याहुः । तत्र ।
अवयवातिरिक्तस्यावयविनोऽभावात् । अवयवेषु च श्वेतादेरेकैकस्यैवोपलम्भात् ।

सुरभिभेदा इति । एतदुत्तरं पूतिविस्त्रादिगन्धा असुरभिभेदा इति पाठः ।
पीलुपाकेति । पीलवः परमाणवस्तेष्वेव पाको न त्ववयविनीति वैशेषिकाः । अवय-

१ क. ख. 'सः । अस्म' । २ घ. 'चित्ररसगन्धादिस्पर्शानामपि' । ३ ग. 'दिरसनेन्द्रियप्रा' ।
४ क. कारभेदा लव' । ग. 'कारादिरसा लव' । ५ झ. 'शीमिरिची स' । ६ ग. 'दाः । अस्म । ७ ख.
'घ्राणेन्द्रियप्रा' । ८ घ. ग. 'स द्वि' । ९ घ. 'भेदाभिन्नः' । १० ग. घ. 'वसंसर्गाद्' । ११ ग. घ.
'वैगु' । १२ ख. 'वोत्पत्तेः' । १३ ग. 'पाकादिभ' । घ. 'पाकम्' ।

प्रकाशसहिता ।

९६

संयुक्तप्रत्ययनिमित्तं संयोगः । स च सामान्यगुणः षड्द्रव्यवृत्तिः । अस्य च स्वाभावसादेश्यमुपलभ्यमानमंशभेदप्रयुक्ततया न विरोधावहम् । सै कार्याकार्य-भेदाद्विविधः । पूर्वः परिमितानामुभयप्रेरणात् । यथा भेषयोर्मल्लयोर्वा । कचि-दन्यतरप्रेरणात् । यथा स्थाणुश्येनयोः संयोगः । केचित्संयोगजसंयोगमपि-वर्णयन्ति । हस्तपुस्तकसंयोगात्कायपुस्तकसंयोग इति । तन्न । हस्तसंयोगादेव कायसंयोगस्य जातत्वात् । एतेन विभागजविभागो निरस्तः ।

विन्यपि पाक इति पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः । तदुभयमपि नास्माकं संमतम् । परमाणूनां प्रागेव निरस्तत्वादवयवातिरिक्तावयविनोऽसत्त्वाच्च । किं तु विभक्तेष्वेवाव-यवेषु पाक उत संयुक्तेष्वपीत्येव चिन्ता । तत्र चास्माभिर्विधायसंभवमुभयमपि स्वीक्रियत इति बोध्यम् ।

संयुक्तेति । यत्तु द्रव्यस्वरूपमेव संयोगो न पदार्थान्तरमित्याहुः । तन्न । तथा-सति वियुक्तयोरपि स्वरूपानपायात्संयुक्तप्रत्ययः स्यात् । बौद्धाश्च नैरन्तर्यामात्रमेव संयोग इत्याहुः । तत्र नैरन्तर्यं नामान्तरालाभावः । स चाऽऽसन्नदेशसंयोग एव । अभा-वस्य भावान्तररूपत्वात् । तथा च संयोगोऽवश्यं स्वीकार्य एव । किं च संयोगस्य सार्वत्रिकोपजीवनेन सर्वैरनपवाद्यत्वमेव । यतः प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्विश्वमृष्टिः । तादृ-शैरेव संयोगविशेषैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगद्वैषम्यम् । इन्द्रियार्थसंयोगाद्विविधा मतिः । जलादिसंयोगाद्दीप्तेऽङ्कुरोत्पत्तिः । पवित्रवस्तुसंयोगात्सुखम् । अपवित्रवस्तुसंयोगा-दुःखमिति संयोगकार्याणि सर्वत्रानुभूयन्ते । स्वाभावेति । स्वस्य संयोगस्य योऽभा-वस्तेन सह संयोगस्य सादेश्यम् । समानो देशो यस्य स सदेशस्तस्य भावः सादे-श्यम् । सामानाधिकरण्यमिति यावत् । यस्मिन्वृक्षे कपिसंयोगस्तस्मिन्नेव वृक्षे तद-भावो यद्यप्युपलभ्यते तथाऽपि न विरोधः । संयोगस्याप्रावच्छेदेन तदभावस्य च मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । एकदेशावच्छेदेन द्वयोर्युगपत्प्रतीतौ हि विरोधः । नात्र तथेति भावः । कार्याकार्येति । कार्योऽनित्यः । अकार्यो नित्यः । हस्तसंयोगा-देवेति । हस्तसंयोग एव कायसंयोगः । हस्तादिव्यतिरिक्तस्यावयविनोऽभावात् । किं च व्यतिरिक्तावयविस्वीकारेऽपि हस्तसंयोगाद्विन्नः कायसंयोगो न सिध्यति । येन हेतुना यदैवावयवः संयुज्यते तेनैव हेतुना तदैवावयव्यपि संयुज्यताम् । न हि हस्त-पुस्तकसंयोगानन्तर्यं देवदत्तपुस्तकसंयोगस्योपलभ्यते ।

१ क. 'भेदेनैवप्र' । २ ग. 'स च का' । क. ख. 'स कार्यभे' । ३ ग. 'स्तपुस्तकसंयोगादे-वोपपत्तेः । एते । ४ घ. 'योमो हस्तस्य कायत्वात् । एते' । ५ ग. 'गोऽपि नि' ।

९६

यतीन्द्रमतदीपिका—

विभागोऽपि संयोगाभाव एव न पृथग्गुणः ।

अकार्यसंयोगस्तु विभुद्रव्ययोः । अजद्रव्यसंयोगः श्रुत्याऽङ्गीक्रियते । अनुमानादप्यजसंयोगसिद्धिः । यथा विभुद्रव्यं विभुद्रव्यसंयोगवद्रव्यत्वाद्वदवत् । विभुद्रव्यमीश्वरसंयुक्तं द्रव्यत्वाद्वदवत् । ईश्वरः कालादिसंयुक्तः,

विभागोऽपीति । परस्परसंयुक्ते द्रव्यद्वये विद्यमाने सति समुपनतो यः संयोगनाशः स एव विभागव्यवहारविषयः । न तु नैयायिकाभ्युपगतो विभागो नाम कश्चिद्गुणोऽस्ति । न च संयोगविनाशकत्वेन विभागः स्वीकार्य इति वाच्यम् । विभागकारणत्वेन कल्पितात्कर्मण एव संयोगनाशोपपत्तेः । न च संयोगनाशो जातस्य संयोगनाशस्याविनाशित्वेन पुनः संयोगेऽपि विभक्तप्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । स्वन्मते विभागाभावेन विभक्तप्रत्ययामावेऽपि संयोगनाशस्य सत्त्वेनासंयुक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् । अप पुनर्जातः संयोगोऽसंयुक्तप्रत्ययप्रतिबन्धक इति चेत्स एव विभक्तप्रत्ययस्यापि प्रतिबन्धकोऽस्तु । न च संयोगजनकस्य कर्मणः संयोगनाशजनकत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । रूपादिजनकतयाऽभ्युपगतस्याग्निसंयोगस्य रूपादिनाशकत्वाभ्युपगमात् । ननु सिद्धान्तेऽभावस्य भावान्तररूपत्वेन संयोगनाशः किंस्वरूप इति चेदुच्यते—उत्तरदेशसंयोग एव पूर्वदेशसंयोगनाशः । उत्तरदेशसंयोगस्य पूर्वदेशसंयोगेन सह विरोधादुत्तरदेशसंयोग एव पूर्वदेशसंयोगविरुद्धत्वेनाऽऽलोचितः पूर्वदेशसंयोगनाश इति परिस्फुरति । न चोत्तरदेशसंयोगस्य भावरूपेण प्रतीतिः कथमिति वाच्यम् । द्विविधा ह्युत्तरदेशसंयोगप्रतीतिः । ज्ञातपूर्वदेशसंयोगस्य तद्विरुद्धत्वेनैका । स्वरूपेण चापरा । तत्र ये स्वरूपेण प्रतिपद्यन्ते ते भावरूपेणाभिमन्वते । ये पुनः पूर्वदेशसंयोगविरुद्धत्वेन प्रतिपद्यन्ते ते त्वभावरूपेणेति बोध्यम् ।

विभुद्रव्ययोरिति । तयोरसंयुक्तत्वे तु सान्तरत्वप्रसङ्गः । न च निरवयवस्य विभुद्रव्यस्य कथं संयोगः । संयोगस्यैकदेशवर्तित्वसामर्थ्यादिति वाच्यम् । औपाधिकं शोभेदकृत्या तन्निर्वाहात् । ननु संयोगस्यान्यतरकर्मोभयकर्म वा हेतुः । तदभावेन विभुद्रव्ययोर्न संयोग इति चेन्न । विभुद्रव्यसंयोगस्य नित्यत्वेन कारणसापेक्षत्वाभावात् । श्रुत्येति । ‘ सर्वव्यापी च भगवान् ’ (श्वे० ३।११) ‘ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ’ (ना० १।१।६) इत्यादिश्रुतयो द्रष्टव्याः । कालादिसंयुक्त इति । न च कालसंयोगे कालकार्यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तस्यापि तदधीनविकारत्वात् । तदुक्तम्—

‘कालः संपच्यते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः’ इति ।

प्रकाशसहिता ।

९७

द्रव्यत्वाद्वद्वदित्यादिभिर्विभुसंयोगसिद्धिः । अथ शक्तिः—सर्वकारणानां कारणत्वनिर्वाहकः कश्चिद्रव्यविशेषः शक्तिः । तर्कागमाभ्यां तत्सिद्धेः । प्रतिबन्धकमणिमन्त्रादिसंनिधौ स्वरूपसहकारिवैकल्याभावेऽपि यदुपरोधाद्-इनो न दहति सा ह्यतीन्द्रिया शक्तिः । अयस्कान्तादिषु तत्प्रसिद्धिः । सा शक्तिः षड्रव्यवृत्तिः । भगवन्निष्ठत्वं पुराणरत्नादिषु प्रसिद्धम् । एवं सर्वत्रापीति शक्तिर्नाम धर्मविशेषः सिद्धः ।

ननु चतुर्विंशतिप्रकारा गुणा इत्युक्तत्वात्कथं दशैवेति निर्दिश्यत इति चेदुच्यते—जीवात्मविशेषगुणानां बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां षण्णां

किं च यथा मूर्तगतविकारविशेषसिद्ध्यर्थं विभुसंयोग उक्तस्तथैव काला-दिगतविकारसिद्ध्यर्थमपीश्वरसंयोगोऽवश्याम्युपेयः । अन्यथेश्वरशरीरत्वमपि काला-देर्न स्यात् ।

तर्कागमाभ्यामिति । तत्र तर्कमाह—प्रतिबन्धकेति । आगमस्तु—

‘शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्या अपृथक्स्थिताः’

(अहि. सं.) इत्यादिर्द्रष्टव्यः । अयस्कान्तादिष्विति । आदिना दुन्दुभिस्व-नादयः । ननु शक्तिः शक्तिविशिष्टा न वा । नाऽऽद्यः । तस्या अपि शक्तेः शक्तिवि-शिष्टत्वेनानवस्थापातात् । नान्त्यः । तथा सति तस्याः कारणत्वं न स्यात् । अशक्तत्वात् । अन्यथा सिकताभ्योऽपि तैलमुत्पद्येतेति चेन्मैवम् । शक्त्य-न्तराभावेऽपि कारणानां कार्यान्गुण्यरूपतया तस्याः सिद्धत्वात् । अन्यथो-ष्णत्वमुष्णं न वा । आद्येऽनवस्था । अन्त्ये कार्यं न जनयेच्छीतवदित्यादिप्रस-ङ्गात् । षड्रव्यवृत्तिरिति । तदुक्तमात्मसिद्धौ (पृ० ११) सर्वद्रव्येषु तत्कार्यसम-धिगम्यस्तत्प्रतियोगिशक्त्याख्यो गुणः साधारण इति । न चाद्रव्येषु रूपरसादिषु शक्त्यभावेन कथं तेषां कारणत्वमिति बाध्यम् । रूपरसाद्यधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठयैव शक्त्या रूपादिसमानाधिकरणया तेषां शक्तत्वात् । केचित्तु रूपादिष्वपि शक्तिमि-च्छन्ति । पुराणरत्नादिष्विति । तदुक्तं विष्णुपुराणे (१।३।२)—

‘शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता’ इति ।

चतुर्विंशतिप्रकारा इति । यद्यपि ‘रूप १ रस २ गन्ध ३ स्पर्शाः ४ संख्या ५ परिमाणानि ६ पृथक्त्वं ७ संयोग ८ विभागौ ९ परत्वा १० परत्वे ११ बुद्ध्यः १२

१ ग. ‘र्वत्रापि शक्तिनामकध’ । घ. ‘र्वत्रश’ ।

१८

यतीन्द्रमतदीपिका—

ज्ञानविततिरूपत्वेन ज्ञानान्तर्भावस्योक्तत्वात्, धर्माधर्मयोरपीश्वरप्रीत्यप्रीतिरूपत्वेनेश्वरज्ञानेऽन्तर्भावात्, भावनाख्यसंस्कारस्य ज्ञानविशेषरूपत्वात्, वेगोत्पासुख १३ दुःखे १४ इच्छा १५ द्वेषौ १६ प्रयत्ना १७ च गुणाः ' (क० सू. १।१।६) इति सूत्रे सप्तदश गुणा उक्तास्तथाऽपि तत्सूत्रस्थचकारेणानुक्तसमुच्चयार्थेकेन गुरुत्व १८ द्रवत्व १९ स्नेह २० संस्कार २१ धर्मा २२ धर्म २३ शब्दा २४ नां संग्रह इत्युपस्कारविवृत्योरुक्तत्वाच्चतुर्विंशतिप्रकारा इत्युक्तम् । ज्ञानान्तर्भावस्येति । अत एवाऽऽहः—

‘ इच्छाद्वेषप्रयत्नादिशब्दैर्धोरभिधीयते ।

अर्थभेदानुविद्धास्ते धीविशेषाः प्रकीर्तिताः ’ इति ।

इच्छादिहेतुभूतानुकूलादिविषया बुद्धिरेवेच्छादिव्यवहारमातनोति । तदतिरिक्तकल्पने न कोऽपि लाभः । गौरवदोष एव लभ्यते । न च ज्ञानेच्छादीनां पर्यायत्वं स्यादिति वाच्यम् । यथा ज्ञानत्वाविशेषेऽपि प्रत्यभिज्ञास्मृत्यनुमित्यनुभवादिभेदेषु न पर्यायत्वं तद्वदत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथेर्ष्याभ्यसूयाभयधृतिकरुणाशान्तिदुष्ट्यादिव्यवहारानामपि विषयलभार्थमर्थान्तरं कल्प्यं स्यात् । यद्यपि पादयोर्भेदुःखमित्यादिव्यवहारात्सुखदुःखयोः शरीरधर्मत्वं प्रतीयते तथाऽपि तदौपचारिकम् । मृतशरीरेऽनुपलभ्यात् । तथा च तयोरात्मधर्मत्वेन धीविशेषत्वमुपपन्नम् । धर्माधर्मयोरिति । चिरध्वस्तस्य कर्मणः कालान्तरभाविफलानुगुणं किमपि द्वारमदृष्टाख्यमुपादेयम् । तच्चान्तःकरणपरिणतिरिति सांख्याः । चेतसो वासनेति सौगताः । पुंभर्म इति न्यायवादिनः । विभुरूपं किमपि तत्त्वान्तरमिति जैनैकदेशिनः । पुद्गलरूपमिति तत्सयूथ्याः । एतच्चिन्त्यम् । प्रमाणाभावात् । गौरवाच्च । किं तु तत्तत्कर्माचरणपरिणतेश्वरबुद्धिविशेष एवादृष्टम् । अत एव ‘ स एवैनं भूर्तिं गमयति ’ (तै. सं. २।१।१) ‘ स एनं प्रीतः प्रीणाति ’ (तै. सं. ९।७।४) ‘ एष ह्येव साधु कर्म कारयति तम् ’ (कौ. ३।८) ‘ क्षिपाम्यजस्रमशुभान् ’ (गी. १६ । १९) इत्यादिष्वीश्वरप्रीतिकोपाभ्यां फलप्राप्तिरभिधीयते । एतेन शरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं तद्भोगसाधनत्वात्स्वगादिवदिति सिद्धे ज्ञानाद्यनुपपत्तेः परिशेषाज्जीवममवेतादृष्टसिद्धिरिति वैशेषिकाद्युक्तमपास्तम् । अस्मदुक्तादृष्टादेव नियमोपपत्तेर्विषये बाधकाभावात् । ज्ञानविशेषेति । संस्कारो हि धर्मभूतज्ञानस्यावस्थाविशेषः । स्मृत्यादिवत् । ज्ञानस्य द्रव्यत्वेन तस्यावस्थावत्त्वमुपपद्यते । तत्राऽऽत्मा निर्विकारः । धर्मभूतज्ञानं तु सविकारम् । तच्चाऽऽत्मनो नित्यासाधारणधर्मः । तेन धर्मभूतज्ञानगताः सर्वे विकारा ज्ञानद्वारा ज्ञानाश्रयात्मपर्यन्तं व्यवहियन्त इत्याहुः । वेगोत्पादकेति । शीघ्रं गच्छतीत्यादिषु कर्मातिशयविशेषादितरो वेगो नाम कश्चिद्गुणो नोपलभ्यते । अतिरिक्तवेगवाद्यपि कर्मभेदाद्वेगभेदं कथयति । तथा च यादृशकर्मभेदाद्वेगभेदः परिक-

दकहेतोरेव वेगाख्यसंस्कारोपपत्तेः, संयोगमादाय स्थितिस्थापकस्यापि संभ-
वात्, शब्दादिगन्धान्तानां प्रत्यक्षसिद्धत्वेनाङ्गीकारात्, विभागपृथक्त्व-
योरपि संयोगाभावमादायोपपत्तेः, परत्वापरत्वयोर्देशकालसंयोगविशेषमा-
दायोपपत्तेः, संख्यापरिमाणद्रवत्वस्नेहानां तत्तद्रव्यस्वरूपमादायोपपत्तेः,

रूप्यते स एव कर्मभेदो वेग इत्युच्यतामिति भावः । संयोगमिति ।
ननु शाखाकोदण्डचर्मप्रभृतिष्वाकर्षणादौ सति कुतश्चित्कारणविशेषाद्भूयः स्वस्था-
नावस्थानं भवति स कारणविशेषः स्थितिस्थापक इत्यङ्गीकर्तव्य इति चेन्न ।
नियतसंस्थानविशेषस्यैव तत्र कारणत्वात् । न च स्थितिस्थापकविशेषाभावे
परावर्तने द्रौतयविलम्बादिकं कथमिति वाच्यम् । तत्तत्स्थितिस्थापकविशेषनिर्या-
मकेन तत्तत्संस्थानविशेषेणैव तत्संभवात् । सर्वदा क्रियोत्पत्तिप्रसङ्गः कर्षणमोक्षणादि-
सहकारिसाहित्येन परिहारश्चोभयोस्तुल्य एव । विभागेति । उपपादितमेतत्संयो-
गरूपेण । पृथक्त्वेति । सर्वार्थसिद्धिकारास्तु 'व्यवहार एव स्वत्वर्थतत्त्वविभागे
निदानम् । यद्विन्नमिति व्यवहियते तदेव पृथगिति । यत्पृथगिति व्यवहियते तदेवे-
तरदिति । अत एषां शब्दानां पर्यायत्वाद्भेदातिरेकेण पृथक्त्वं नाम न कश्चिद्धर्मः
कल्पनीयः । भेदश्च नीलपीतादिरसाधारणो धर्म एव । तथा च सर्ववस्तूनां परस्परव्या-
वर्तकासाधारणधर्म एव पृथक्त्वं स एव च भेदः ' इत्याहुः । परत्वापरत्वयोरिति ।
न च परत्वापरत्वयोर्देशकालसंयोगविशेषस्वरूपत्वे तयोः प्रत्यक्षविषयत्वं न स्यात् ।
दिकालयोरप्रत्यक्षत्वादिति वाच्यम् । आकाशस्वरूपाया दिशः कालस्य च प्रत्यक्ष-
त्वस्य प्रागुपपादितत्वात् । संख्येति । तार्किकास्तु एकव्यादिप्रतीतिव्यवहारविषयो यो
गुणः सा संख्या । सा पुनः परमाण्वादौ नित्या । व्यणुकव्यणुकादौ तु तत्तत्कारणगतैरेक-
त्वैर्जन्यते । द्वित्वत्रित्वादिकं त्वनेकावगतिसहकृतैकैकनिष्ठैकत्वजन्यम् । सा चावगति-
रपेक्षाबुद्धिरित्युच्यते । सा चापेक्षाबुद्धिस्तत्तत्पुरुषमात्रनिष्ठेति तज्जन्यद्वित्वत्रित्वादिकं
तत्तत्पुरुषैरेवानुभूयते । क्षणिकं च तत् । तत्कालमात्रमावित्वादित्याहुः । तत्रेदमुच्यते-
यादृशापेक्षाबुद्धिविषयाद्वित्वाद्युत्पत्तिस्तादृशापेक्षाबुद्धिविषयवस्तुविशेषोपलम्भ एव
द्वित्वादिव्यवहारमातनोतु । किमतिरिक्तद्वित्वादिकरूपेण । न ह्यपेक्षाबुद्धिर्निर्विषया ।
अज्ञानत्वप्रसङ्गात् । नापि प्रकृतानुपयोगिवस्तुविषया । प्रकृतासंगतिप्रसङ्गात् । तथा च
सविषयत्वे प्रकृतसंगतत्वे च सिद्धे योऽयं विषयविशेषः स एव द्वित्वादिव्यवहारमात-
नोतु । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथाऽतिरिक्तसंख्याकरूपेणऽपि संख्याया गुणत्वेन

१ ख. 'शब्दस्पर्शस्पर्शरसगन्धानां पदानां प्र' । २ ख. घ. 'पपादयितुं शक्यत्वात्संख्या' ।

१००

यतीन्द्रमतदीपिका—

गुरुत्वस्य शक्त्यन्तर्भावस्य वक्तुमुचितत्वाच्च दर्शयेति सुष्ठुक्तम् ।

सत्त्वरजस्तमांसि प्रकृतिगुणास्तत्संबन्धिजीवगुणाश्च । सत्त्वरूपं ज्ञानं साधिवकः काल इत्यादिप्रतीतिरुपाधिवशादौपचारिकी । शब्दादयः पञ्च प्रकृतिकार्यपञ्चमहाभूतगुणत्वेन प्रसिद्धाः । शुद्धसत्त्वं तु त्रिपाद्भिभूत्यां तत्प्रवर्तकेश्वरे च । संयोगशक्तिरूपौ गुणौ बहुद्रव्यसाधारणाविति विवेकः । इत्यद्रव्यं निरूपितम् ।

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमदासेन श्रीनिवासदासेन विरचितायां यतीन्द्रमतदीपिकायां जीवनिरूपणो नाम दशमोऽवतारः ॥ १० ॥

गुणस्य च द्रव्यमात्रवृत्तित्वेन गुणगतायाश्चतुर्विंशतिसंख्यायाः कर्मगतायाः पञ्चत्वसंख्यायाश्चानुपपत्तेः । तत्राऽऽश्रयद्वारा संख्याकरूपेणऽपि गुणाश्रयाणां चतुर्विंशतित्वमेव कर्माश्रयाणां पञ्चत्वमेवेत्यत्र नियामकभावः । पृथिव्यप्तेनोवायुमनसां पञ्चानामेव कर्माश्रयत्वेऽपि न तत्पञ्चत्वमुख्येपणादिभेदेन पञ्च कर्माणीति वदद्भिः कटाक्षीकृतम् । एकत्वं च कार्यभूतं नास्त्येव । अवयवातिरिक्तस्यावयविनः कार्यस्याभावात् । संधातैक्यं तु राशिवदौपचारिकमेव । नित्यमप्येकत्वं भेदाभावरूपं नातिरिक्तमिति केचित् । अत एवैकत्वविवरणे प्रवृत्ता भेदाभावरूपतयैवैकत्वं विवृण्वन्ति । एकत्वभ्रमो भेदादर्शनादभूदिति च भ्रान्तिविषये व्यवहरन्ति । स्वसत्त्वमेवैकत्वं तच्चेतरसद्भावेऽपि वर्तते इत्यन्ये । परिमाणमपि नातिरिक्तम् । किं तु देशव्याप्तिविशेष एव तत्तत्प्रतिसंबन्धिनिरूपितस्वरूपेण तत्तत्परिमाणमिति वदन्ति । द्रवत्वमपि तत्तद्द्रव्यसंस्थानविशेषस्वरूपमेव नातिरिक्तम् । तावतैव स्यन्दनोपपत्तेः । स्नेहोऽपि नातिरिक्तः । किं तु सलिलस्वरूपमेव चूर्णादिपिण्डीभावमातनोति । यदि पिण्डीभावसाधनत्वात्सलिले स्नेहाख्यो गुणः स्वी क्रियते तर्हि विश्लेषसाधनत्वादातपादौ रौक्ष्याख्यं गुणान्तरं किं न कल्प्यते । औष्ण्यादिभिरेव विश्लेषश्चेत्पिण्डीभावोऽपि शैत्यादिभिरेव स्यात् । किं च सलिलस्यापि क्वचित्पिण्डीभावसाधनत्वं दृश्यते । शुष्कमृत्पिण्डादीनां सलिलमेकेन विलयदर्शनात् । तस्मात्सलिलस्वरूपमेव सहकारिविशेषमासाद्य पिण्डीभावसाधनं विश्लेषसाधनं च भवतीति यथोपलम्भमङ्गीकार्यम् । चेतननिष्ठः स्नेहस्तु बुद्धिविशेषस्वरूप एवेति दिक् । गुरुत्वस्येति । गुरुत्वं हि पतनेहेतुतया नैयायिकैः कल्प्यते । तदसत् । सर्वत्र

१ क. ख. 'मृ'. एवं द्र' ।

प्रकाशसहिता ।

१०१

एवं द्रविडभाष्य, न्यायतत्त्व, सिद्धित्रय, श्रीभाष्य, दीपसार, वेदार्थसंग्रह, भाष्यविवरण, संगीतमाला, षडर्थसंक्षेप, श्रुतप्रकाशिका, तत्त्वचरत्नाकर, प्रज्ञापरित्राण, प्रमेयसंग्रह, न्यायकुलिश, न्यायसुदर्शने, मानुयाथात्म्यनिर्णय, न्यायसार, तत्त्वदीपन, तत्त्वनिर्णय, सर्वार्थसिद्धि, न्यायपरिशुद्धि, न्यायसिद्धाञ्जन, परमतभङ्ग, तत्त्वत्रयचुलुक, तत्त्वत्रयनिरूपण, तत्त्वत्रयप्रचण्डमारुत, वेदान्तविजय, पाराशर्यविजयादिपूर्वाचार्यप्रबन्धानुसारेण ज्ञातव्यार्थान्संगृह्य बालबोधार्थं यतीन्द्रमतदीपिकाख्यशारीरकपरिभाषायामस्यां ते प्रतिपादिताः । अध्यात्मशास्त्राणां तत्त्वहितपुरुषार्थप्रतिपादकत्वात्तत्सारेऽस्मिन्नपि प्रकृतिजीवेश्वरपरिच्छेदस्तत्त्वस्य निरूपितत्वाद्बुद्धिपरिच्छेद उपायस्य निरूपणान्नित्यविभूतिपरिच्छेद ईश्वरपरिच्छेदे च पुरुषार्थस्य निरूपणाच्च तत्त्वोपायपुरुषार्थानिरूपिता इति निरवद्यम् । एकं तत्त्वमिति प्रतिपादयन्ति सूरयः । 'आत्माऽनात्मा' इति विभज्य द्वेधा निरूपयन्ति ऋषयः । श्रुत्यनुसाराद्भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपतत्त्वत्रयमिति प्रतिपादयन्त्याचार्याः । हेयम्, तस्य निवर्तकम्, उपादेयम्, तस्योपाय इति चतुर्धा विभज्यानुसंधधते केचिदाचार्याः । प्राप्यम्, प्राप्ता, उपायः, फलं, विरोधीति पञ्चधा निरूपयन्त्यपरदेशिकाः । अर्थपञ्चकमेव संबन्धेन साकं षोढा परिगणय्य वर्णयन्त्यन्ये गुरवः । एतेषां तत्त्वत्रिभाजकधर्ममादायानुसंधानमुपपद्यते । वस्तुतस्तु वेदान्तानां चिदचिद्विशिष्टाद्वैतमेकमेव ब्रह्मेति तात्पर्यम् । अत एव चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैकमेवेति मत्वा भगवा-

हेतुत्वनिर्वाहकतयाऽभ्युपगतायाः शक्तेरेवात्रापि स्वीकर्तुमुचितत्वात् ॥

इति श्रीयतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशे दशमोऽवतारः ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटरत्नभास्करशास्त्र्यन्तेवासिसकलविद्यापारंगतरामशास्त्रिच्छात्रेण

तत्त्वरणप्रसादलब्धज्ञानलवप्रोत्साहितेनाभ्यंकरोपाह्वासादेवशास्त्रिणा

विरचितो यतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥

१ ख. 'प्रज्ञाप' । २ ग. 'न, दर्शनया' घ. 'न, नामया' । ३ क. 'रिसिद्धि' । ४ घ. 'यच' । ५ क. ख. 'नसंप्राप्य' । ६ ग. 'ति द्विधा' । ग. 'ति द्वेधा विभज्य नि' । ७ घ. 'न्ति । श्रु' । ८ ग. 'न्तृरूपं त' । घ. 'न्तृत्वक' । ९ घ. 'यन्त्वाचा' । १० घ. 'पायं च' । ११ ख. 'प्राप्यप्राप्तप्राप्त्युपायः' । घ. 'प्राप्यं प्राप्ताप्राप्त्युपायः' । १२ क. घ. 'यन्ति । अर्थ' । १३ क. घ. 'यन्ति । एते' ।

१०२

यतीन्द्रमतदीपिकाप्रकाशसहिता

न्वादरायणः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्युपक्रम्य तमेव प्रकारं निरूपितवान् ।
अतश्चिद्विशिष्टो ब्रह्मशब्दवाच्यो विष्णुवाक्यः परवासुदेवो नारायण
एवैकं तत्त्वमिति विशिष्टाद्वैतवादिनां दर्शनमिति सिद्धम् ॥

इति विविधविचित्रं मानमेयप्रकाशं

घनगुरुवरदासेनोक्तमादाय शास्त्रात् ।

यतिपतिमैतदीपं वेदवेदान्तसारं

स भवति मतिमान्यः सत्कटाक्षैकलक्ष्यः ॥

इति श्रीमद्वाधूलकुलतिलकश्रीमन्महाचार्यस्य प्रथमदासेन श्रीमद्वेङ्कट-

गिरिनाथपदकमलसेवापरायणस्वामिपुष्करेण श्रीगोविन्दाचार्य-

सूनुना श्रीनिवासदासेन विरचितो यतीन्द्रमतदीपि-

काख्या शारीरकपरिभाषा समाप्ता ॥

१ अयं श्लोको ग. पुस्तके न दृश्यते । २ ख. 'अभानुमेव प्र' । ३ घ. 'मतिदी' । ४ घ. 'भरिणीगो' । ५ क. ख. 'तायां यतीन्द्रमतदीपिकायामव्यपरिच्छेदो नाम दशमोऽवतारः' ।

**यतीन्द्रमतदीपिकोद्धृतानां प्रकाशोद्धृतानां च श्रुतिसूत्रश्लोका-
दीनां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्—**

	पृ० पं०		पृ० पं०
अ.		आपोमयः	१९। ६
अकारं चा	९२।२१	आप्यायन्ते....	३८।२२
अग्नेः शिवस्य	२९।२६	आराग्रमात्रो	६९।२३
अर्चावितार	८३।२९	आश्रयाद	९८।२२
अत्रायं पु	७३।११	इ.	
अथ योह	३९।१९	इच्छाद्वेष	९८। ८
अद्रव्यं दश	२।२१	इति विविध	१०२।६
अध्यवसाया	३७।२९	इतिहास ...	२९। ८
अनादिर्भग	४९।१८	इदं सर्वं	{ ३३।१९ ७४।१४
अनियम्यस्य	२३।२९	इन्द्रनील ...	८६।१९
अन्तर्बहि	९६।२७	इन्द्रियच्छिद्र	९३।१८
अपहतपाप्मा	७४।२०	इमामगृ	२८।२७
अष्टमे वेद	३०।२४	उ.	
अविकाराय	८०।२०	उत्क्रान्तिग....	६९।१९
अशरीर	९३।१९	उत्तरोत्त	८९।१९
अहमर्थ	७१।१४	उत्पत्तिमत्त्वा	६८। ७
अहिंसास	६२।१९	उपायभक्तिः	६९।१०
अष्टमे वर्ण	२।१९	उपायो भक्ति	६९। ८
आ.		उपासकानुग्र	८४।२८
आगमेना	१७।१८	उपासकानुरो	८९।१६
आत्मरूप्याति	८।२८	ऋ.	
आत्मनः स्वतः	४।११	ऋचः सामा	१६।२७
आत्मानम	९४।१८	ए.	
आत्मावा इद	७९।२३	एक एव	७४।२६
आत्मावारे	६४।१७	एकाम्भेनिधि	८७। ८
आदित्यवर्ण	{ ४६।१४ ९२।२२	एको ब्रीहिः	७२। ९
आनुकूल्यस्य	६४।११	एतस्माज्जा....	४१।१७
		एष ह्येव	९८।२२

२

सूचीपत्रम् ।

	पृ० पं०		पृ० पं०
ऐश्वर्येण	 ८१।२१	तत्र प्रत्य ६३।१३	
क.		तत्र प्रमाण २४।१३	
कतम आत्मा	 ७३।११	तत्र वृद्धा ६१।२८	
कर्ता विज्ञाना	 ७२।२३	तत्रापि य १।२३	
कर्ता शास्त्रा	 ७२।२६	तथापि योऽशो ... ३०।१३	
काणादं पा....	 १६।३	तथा हेय १६।२५	
कार्ये माना....	 २६।१८	तदर्थं लील ८९।२२	
कालः संप	 ९६।३०	तदेव वासु ८९।२६	
क्षिपाम्यज	 ९८।२३	तदेव सदृशं १२।१५	
ग.		तदेवार्थ ६३।१५	
गुणाद्वा लोक	 ६९।३३	ताद्विष्णोः पर १२।२४	
गुरुमेवा	 ६४।२४	तमः ससर्ज.... ४३।१८	
घ.		तमेवं विदि ६१।१२	
घटध्वंसे	 ७४।२७	तयोर्ध्वमा ६१।२८	
च.		तस्माच्छोका.... ६९।२९	
चतुर्भुज	 ८१।२१	तस्मिन्सति ६२।२३	
चलस्वरू	 १४।२४	तस्य ह वा.... ९१।२२	
चेतश्चक्र	 ११।३	तस्यात्मपर.... ७०।११	
ज.		तासां त्रिवृ.... ४४।९	
जननमरण	 ७२।१०	तृतीये प्रमि.... २।१५	
जम्बुद्वीप	 ४८।२७	तेजसा नि ८१।२५	
जीवान्विसस	 ७१।२	तेजोमयी वाक् ६९।७	
ज्ञाज्ञौ द्वावजा	 ७०।२८	तेन प्रद्यो ६९।१७	
ज्ञानमस्तीति	 १६।१७	त्वं हि रुद्र ३१।७	
ज्ञानिनो मि	 ७४।२५	त्रिंशच्च न ८७।१८	
ज्वलत्पर	 ८७।१६	द.	
त.		दशावतारा २।११	
त एते सर्व	 ३९।१४	दीपिकाऽपि १।१२	
तच्छास्त्रैर्वि	 ६१।२२	दूरे शब्दः ९२।१५	
तत्त्वमसि	 ११।१	देवत्वे देव ८९।११	
	 ३३।१६	देवो वा म ८७।१४	

सूचीपत्रम् ।

३

	पृ० पं०		पृ० पं०
देशबन्ध	६२।२८	पतिव्रता घ....	८८। ९
देहेन्द्रियमनः	७०। ९	पदानां त	२६।२०
न.		परवित्ता	१९।२६
न खल्वह	६७।२५	परित्राणाय....	८८।१३
न जायते	७०।२८	पाञ्चरात्रं	३०।२१
न तत्र रथा	१२।२०	पुंस्त्वादिव	१८।१६
न तीक्ष्णधि....	१।१४	पृथगात्मा	७४।२८
न तु तद्	१२।१५	प्रकृतेः क्रिय	७२।२७
नमस्ते वायो	९१।२०	प्रजापतिः प्रजा	७०।३०
नववर्ष	४८।२५	प्रज्ञया घ्राणं	६९।३१
न विज्ञातु	{ १६।१९	प्रज्ञा च त....	१७। ९
नानात्मानो....	{ ७३।२२	प्रणम्य पर....	१।१०
नानावीर्याः....	७२। ८	प्रतिबन्धां	१८।१०
नासदासी	४७।१२	प्रतिमन्वन्तरं	१६।२५
निगूहनं	४९।१६	प्रदीपवदा	७०।२१
नित्यः सर्वगतः	८५।१०	प्रमाणं प्रथमे	२।१३
नित्या सा य	७०। ६	प्राणमनू	३९।१८
नित्यैवैषा	७३।२४	ब.	
नित्यो नित्या	८९। ९	बलेन हर	८५।१९
नित्यो व्यापी	७१।२९	बालाग्रशत....	६९।२१
निरञ्जनः	७२।२१	बिभर्ति य	१५।२०
निर्मलम्	७८।१९	बुद्धे क्षेम	६१।२२
नेह नाना	७४।१३	बुद्धे चेत्क्षे	६१।२२
नैकस्मिन्न	७२।१४	ब्रह्म वा इद	७९।२२
प.	७४। ७	ब्रह्म वेद	७८।२३
पञ्चदश रात्रा	३३।२४	ब्रह्माण्डं	२९।२१
पञ्चमे लक्षि	२।१७	ब्रह्मेत्युपासी	७२।२४
पञ्चरात्रस्य	३०।१९	ब्राह्मणक्ष	३०।२६
पञ्चरूपा तु	१४।२६	भ.	
पण्डिताः स....	७४।३१	भक्त्या त्वन	६१। ९
		भद्राश्वं पू	४८।२३

४

सूचीपत्रम् ।

	पृ० पं०		पृ० पं०
भारतं प्रथ	४८।१८	यद्यन्योस्ति	{ ६४।२९
भूतादिमि	५४।२२		{ ७५।१६
भूषद्भ्या	४८।१७	यस्याऽऽत्मा	७२।३२
भूरित्येव	९२।१८	यस्य वेदाः	९२।२४
भोक्ता भोग्यं	७१।३१	यानोद्दिष्टा	५५।१८
म.		यावन्न वि	६१।२७
मत्कृतिरिय	१।१८	या वै न जातु	८४।११
मम प्रकाराः	८३।२३	ये च वेद	२७।२४
मम साधर्म्य	{ ७२।१८	ये वै के चा	६९।१८
	{ ७८।२०	यो अस्याध्यक्षः	५२।२२
मात्स्यं कौर्म	२९।२३	योगाचारा	९। ३
मित्रामित्र	७४।३२	योगाम्यास	७३।१०
मोक्षं सालो	७९।१०	र.	
य.		रचनानुप	९०।१३
य आत्मनोति	९०। ६	रम्यकं चोत्तरं	४८।२०
य आत्मान	८८।१५	राजसेषु च	२९।२७
यजेत स्वर्ग	७२।२४	ल.	
यतः कुतः	४९।२५	लोकनाम	८७।१२
यतीश्वरं	१। ७	लोकेषु वि	७८।२५
यतो वा	{ ३१।१८	व.	
	{ ७०।३१	वाक्येऽवधारणे	६६।१२
यत्र पूर्व	८४।१७	वाचा विरूप	१६।१७
यत्रर्षयः	८४।१८	वायुर्वै क्षेपि	२८।१२
यत्रास्य पु	३९।१९	वासुदेवः	८९।२०
यत्साक्षादप	१५।१४	विज्ञानघन	७१।१६
यत्त्वनुभूतेः	५६।१२	विद्या कालो	४९।१९
यथा चोल	५२।१३	विद्याचोरो	१७।१४
यथा न क्रिय	५६।२१	विद्याधिदे	८७। ६
यथोदपान	५६।२३	विमवाःप	८७। ४
यदग्रे रो	९३।३०	विमवोपासने	९०। ८
यदाश्रित्यै	८९।१७	विरोधे गुण	२८।१७

सूचीपत्रम् ।

६

	पृ० पं०		पृ० पं०
विष्णुशक्तिः	७०।२५	सदेवसो	४९।१५
वेणुरन्ध्र	९१।२५		५२। ७
वैकुण्ठे तु	८४।२०		७१। ३
वैकुण्ठे तु	८४।१३		७२।२१
वैष्णवं ना	२९।१८	सन्मूलाः सोम्य	७०।१३
व्याप्यव्यापक	१८।१७	सर्गश्च प्र	२९।१५
श.		सर्वव्यापी	९१।२६
शक्तयः सर्व....	९७।१३	सर्वातिशय	८८।२४
शक्त्या जग	८५।२३	सहस्रस्थूणे	५२।२३
शौचसंतोष	६२।२०	सात्त्विकानि	२९।२०
श्येनेनाभि	२७।१७	सात्त्विकेष्वथ	३०। ४
श्रीपतिर्भ	८७।१०	साधनं भगवत्प्राप्तौ	६५। ६
श्रीभाष्यादि	१।२०	सुतं पतन्तं	९३।१८
श्रीवत्ससं	५४।२०	सूर्यकोटि	८४।२३
श्रीवेङ्कटेशं	१। ५	सोऽप्रयुक्तोऽपि	६६।१९
स.		सोमामावे	१२।१७
स एनं प्रीतः	९८।२१	सोऽरोदीत्	२८।१३
स एवैनं	९८।२१	स्तम्भः स्तम्भः	५७।२७
संकर्षणो	८९।२४	स्थिरसुख	६२।२१
संभवामि	८७।२६	सृतिः प्रत्यक्ष	७।२९
संस्थानाति	३५।११	स्वधीविशेषं	५६।१५
स चानन्त्याय	७०। ५	स्वरूपमणु	६९।२४
	७०।२३	स्वसत्ताभास	५२। ५
सच्छिद्रत्वा....	६८। ९	स्वस्वविषय....	६२।२५
क्षत्वे न भ्रान्ति	११। ९	ह.	
सदा पश्यन्ति	७२।१७	हृदयस्थानां....	३७।२७
सदृशादृष्ट	७। ७	ह्रीश्च ते	८४।१५

अस्मिन्ग्रन्थेऽभिहितार्थानां विशेषशब्दानां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्—

अ.	पृ० पं०	पृ० पं०
अख्याति	१०१ ७	अपृथक्सिद्धत्व ४४१ १३
अजडत्व	१११ ८	अप्रकाश ९११ १८
अणुत्व	३९१ १३	अप्रवृत्ति ९११ १८
अतिव्याप्ति	४१ ४	अबाधितविषयत्व १९१ १४
अतिशयित	४१ ६	अभिध्या ६३१ २४
अथर्वन्	२७१ २७	अभिनिवेश ६०१ १२
अदृष्ट	७९१ ४	अभ्यास ६३१ २
अद्रव्य	९०१ १	अयन ९०१ १८
अधैर्य	६९१ २३	अर्चावतार ३१० ९
अनन्त	८३१ ९	अर्थवाद २७१ ११
अनभिध्या	६३१ २९	अर्थापत्ति २३१ ९
अनर्वाचीन	६१ ६	अर्थार्थिन् ७६१ १८
अनवसाद	६३१ ४	अव्याप्ति ४१ २
अनिर्वचनीयख्याति	१११ ४	अशम ९११ १६
अनुद्धर्ष	६३१ ४	असंभव ४१ ४
अनुमान	१८१ ३	असत्ख्याति ९१२ ७
अनुमिति	१८१ २	असत्प्रतिपक्षत्व १९१ १९
अनैकान्तिक	२२१ १	असाधारण २२१ ३
अन्तर्यामित्व	८८१ २	असिद्ध २११ ८
अन्यथाख्याति	१०१ २१	असूया ६०१ २२
अन्यथाज्ञान	३१२ ०	अहिंसा ६३१ २३
अन्वय	१८१ १९	आ.
अन्वयव्यतिरेकिन्	१९१ १७	आकरज ४२१ ६
अन्वयव्याप्ति	१८१ ८	आकाङ्क्षा ३२१ १९
अप्	४२१ १३	आकाश ४०१ ९
अपूर्वविधि	२८१ २२	आत्मख्याति ९१ ९
		आत्मत्व ६७१ ४

सूचीपत्रम् ।

७

	पृ० पं०		पृ० पं०
आधेयत्व	{ ६७।१४ ४४।१२	आ.	२७।२६
आनन्द	६०।१३	आतु	१०।१८
आयुर्वेद	३१। ४	ए.	
आरम्भ	९१।१५	एकान्तिन्	७७।१२
आर्जव....	{ ६०।१३ ६३।२१	ऐ.	
आर्त	{ ७६।१८ ७७।१६	ऐश्वर्य	{ ६०। ८ ८५। ५
आलम्बन	६३।२०	औ.	
आसन	६२।२१	औदर्य	४२। ६
	इ.	औदार्य	६१। ५
इन्द्रिय	३७। ८	औपचारिक	३२। ८
	ई.	क.	
ईश्वर	७९। ७	कथा	२४। ९
	उ.	करण	४। ६
उत्तरकाण्ड....	२७। ८	करणत्व	६८।२८
उदाहरण	२०। ७	कर्तृत्व	{ ६७। ४ ६८।२७
उद्देश	३२३	कर्मन्	३४।१२
उन्नति	६०।१५	कर्मयोग	६२। १
उपनय	२०।१०	कर्मन्द्रिय	३८। ७
उपबृंहण	२९।१०	कला	१०।१७
उपमान	२०। ९	कल्प	२८। ७
उपस्थ	३९। ४	कल्याण	६३। ४
उपादान	{ ३४। ८ ८१। १	काल	४९।११
उपादानकारण	८०।१४	कालात्ययापदिष्ट	२२। ७
उपाधि	१८।११	काष्ठा	१०।१७
उपायभक्ति	६५। ८	कूहना	६०।२२
ऊह	८। ४	कैवल्यगिन्	१९।१९
		कैवल्य	७६।१९
		क्रिया	६३। ३
		क्रोध	१९।२८

८

मूचीपत्रम् ।

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
क्षमा	१०	२०	ज्ञानयोग	१२	१
ग.			ज्ञानेन्द्रिय	१७	२
गन्ध	२४	९	ज्योतिष	२८	८
गन्धतन्मात्र	४२	१८	त.		
गान्धर्व	३१	१	तन्मात्र	४०	४
गाम्भीर्य	३१	१	तमस्	२१	४
गुल्य	७१	२८	तर्क	२३	६
घ.			तितिक्षा	१०	१८
घ्राण	३८	१	तुष्टि	१०	१४
च.			तृष्णा	१०	२३
चक्षुस्	३७	१३	तेजस्	४२	१
चतुःषष्टिकला	३१	२१		६०	८
चर्चा	१०	२४		८१	६
चातुर्य	११	१	त्रिविधपरिच्छेद	८३	१०
चापल्य	१२	२४	त्वगिन्द्रिय	३८	२
चिकीर्षा	१०	२०	द.		
चेतनस्व	१७	२३	दम्भ	१२	२४
छ.			दया	१०	१७
छल	२४	३		११	३
ज.				१३	२२
जड	३६	९	दर्प	१२	२८
जरूप	२४	१	दान	१३	२२
जाति....	२४	३	दिवस	१०	१८
	३५	१	दिव्य	६	१
जिगीषा	१०	१९		४२	१
जिघांसा	१०	२३	दुराशा	१०	२४
जीव....	१७	१	दुर्मति	१०	१४
जीवाद्वैत	७२	७	दृष्ट	७७	१५
जुगुप्सा	१०	२१	दैन्य....	६१	२९
ज्ञान....	१०	७	द्रव्य....	३४	८
	८४	२९		३६	६
				१८	६

सूचीपत्रम् ।

९

	पृ० पं०		पृ० पं०
द्रोह....	१२।२९	परामृत्ति	१७।२२
द्वेष	१२।२१	परिसंख्याविधि	२८।२६
	घ.	परीक्षा	३।२४
धर्म	२७।२१	पाणि	३९। १
धर्मभूतज्ञान	१६। २	पाद	३९। २
धारणा	१२।२८	पायु	३९। ३
धैर्य	{ १२।२३	पारतन्त्र्य	१८।२८
	{ ११। २	पुराकरूप	२८।२१
ध्यान	१३।१३	पूर्वकाण्ड	२७। ७
	न.	पृथिवी	४२।१८
निगमन	२०।१३	प्रकरणसम	२२। ४
निग्रहस्थान	२१। १	प्रकाराद्वैत	७२। ७
नित्य	७८।१७	प्रकार्यद्वैत	७२।११
नित्यविभूति	११। ७	प्रकृति	३६।१०
निमित्त	{ ८१। २	प्रतिज्ञा	२०। ६
	{ ८१। १	प्रत्यक्त्व	१७। ३
निमित्तकारण	८०।११	प्रत्यक्ष	४।१०
नियम	१२।२०	प्रत्यग्भृत्ति	१७।२३
नियमविधि	२८।२९	प्रत्याहार	१२।२१
निरुक्त	२८। ८	प्रध्वंसाभाव	३६। ४
निर्विकल्पक....	१। ३	प्रपत्ति	१४। ९
निर्वेद	१०।१२	प्रपन्न	७७। १
निश्चय	२४। १	प्रभा	४२। ८
नैरन्तर्य	२१।१३	प्रमा	३।१४
	प.	प्रमाण	३।१३
पक्ष....	१२।१०	प्रमाद	२१।१७
पक्षीकरण	४३। ६	प्रमेय	३४। ७
पर	८१।२०	प्रवृत्ति	२१।१४
परकृति	२८।२०	प्रागभाव	३६। ४
परमैकान्तिन्	७७।१३	प्राण....	४१। ७
पराक्रम	११। ३	प्राणायाम	१२।२३

१०

सूचीपत्रम् ।

	पृ० पं०		पृ० पं०
फलभाक्ते	६३।१०	भैत्री	६०।१७
बद्ध	७९। ७	मोक्ष	७८।२१
बल....	{ ६०। ७ ८९। ४	मोह....	{ ९९।२० ९१।१७
बाधितविषयत्व	१९।१३	य.	२७।२६
ब्रह्माद्वैत	७२।१९	यम	६२।१९
भ.	७६।२४	योग	३२।२६
भक्त	६२। ८	योगरूढि	३२।२८
भक्तियोग	३१। ९	योग्यता	३२।२१
भरतागम	६०।२२	र.	९१। ३
भावना	४०। ९	रजस्	६०।१६
भूत	४२। ९	रति	९४। ४
भौम	९९।१९	रस....	४२।१३
भ्रम	९९।२१	रसतन्मात्र	३८। १
म.	९९।२१	रसनेन्द्रिय	९९।२१
मद	६४।२९	राग	३२।२७
मनन	३७।१०	रूढि	९३। ६
मन्त्र	२७।११	रूप	४२। १
मात्सर्य	९९।२२	रूपतन्मात्र	ल.
माधुर्य	६१। ४	लक्षण	३।२३
मार्दव	६०।१०	लज्जा	६०।१८
मास	९०।१७	लता	७९।२८
मिश्रसत्त्व	९०। ९	लोभ....	{ ९९।२४ ९१।१४
मुक्त	७७।१८	व.	३८। ८
मुख्यवृत्ति	३२। ७	वाच्	६०।१०
मुदिता	६०।१९	वात्सल्य	२४। १
मुमुक्षा	९०।१८	वाद....	४१। ३
मुहूर्त		वायु	

सूचीपत्रम् ।

११

	पृ० पं०		पृ० पं०
वासना	१०१२४	श०	
विचारणा	१०११९		
वितण्डा	२४। २	शक्ति	१०। ७
विधि	२८। १		८४। ३०
विधेयत्व	४४। १२	शब्द	९७। १
	१७। १४	शब्दतन्मात्र	९१। ११
विपक्ष	१९। १२	शब्दप्रमाण	४०। ७
विपरीतज्ञान	३। २१	शरीर	२९। ८
विपर्यय	९९। १९		४४। ७
विभव	८१। ७	शान्ति	४९। १
विभाग	९१। १	शाब्दज्ञान	१०। १९
विभुत्व	८३। ८	शिक्षा	३९। ७
विमोक्ष	६३। २	शिल्प	२८। ८
विरक्ति	६०। १६	शुद्धसत्त्व	३१। ३
विरुद्ध	२१। १९		९१। १९
विवेक	९९। २०		९२। १
	६३। १		९०। ४
वीरुष्	७९। २९	शेषत्व	४४। १२
वीर्य	६०। ८	शौर्य	६७। ११
	८९। ९	श्रद्धा	६१। २
वेद	२७। १८	श्रोत्र	१०। २४
वैश्वानर	४२। २०	सं.	३७। ११
व्यतिरेक	१८। १९	संख्या	९९। १९
व्यतिरेकव्याप्ति	१९। ९	संनिधि	३२। २३
व्यवसाय	९९। २०	संयोग	९९। १
व्याकरण	२८। ९	संवत्सर	९०। १९
व्यापक	१८। ४		३। १९
व्याप्ति	१८। ६	संशय	८। ४
व्याप्य	१८। ४		९९। १८
व्यूह	८४। ७	संस्थान	३९। १३
		सत्ख्याति	१२। १
		सत्त्व	९०। ३

१२

सूचीपत्रम् ।

	पृ० पं०		पृ० पं०
सत्प्रतिपक्ष	२२। ६	सुमति	६०। १३
सत्य	६३। २१	सौशील्य	६०। ९
सपक्ष	१९। ११	सौहार्द	६०। ११
सप्तमङ्ग	६९। १७	स्तम्भ	९९। २९
ससीकरण	४४। ३	स्थैर्य	६१। २
समाधि	६३। १९	स्पर्श	९३। १
सविकल्पक	९। ३	स्पर्शतन्मात्र	४१। २
सहकारिकारण	८०। १६	स्पृहा	९१। १६
सहकारिन्	८१। २	स्मृति	{ ७। ९
साक्षात्त्व	९। ८		{ ९९। १८
साधनभक्ति	६३। ९	स्वयंप्रकाशत्व	७३। १९
साधारण	२२। २	स्वयंसिद्ध	६। ९
साध्यभक्ति	६९। ६	स्वातन्त्र्य	६८। २७
सामन्	२७। २७	ह.	
साम्य	६१। १	हेतु	२०। ७
सायुज्य	७८। २२	हेत्वाभास	२१। ७
सुप्रीति	६०। १४		

इतरान्तर्भूतपदार्थानां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्—

	पृ० पं०		पृ० पं०
अत्यन्ताभावः	८१ ३	पृथक्त्वम्	९९१ २
अदृष्टम्	७९१ ४	प्रतिभा	८१ ६
अनुपलब्धिः	८१ २	प्रत्यभिज्ञा	८१ १
अपरत्वम्	९९१ ३	प्रयत्नः	९९१ २
अर्थापत्तिः	२३१ ६	प्रागभावः	८१ ३
इच्छा	९९१ २	भावना	९८१ २
उपमानम्	२३१ ३	भेदः	८१ ३
ऊहः	८१ ४	भ्रमः	८१ ७
कर्म	३४१ २	रतिमात्सर्यादयः	९९१ ८
गुरुत्वम्	१००१ १	वादः	२३१ ६
छलम्	२३१ ६	वितण्डा	२३१ ६
जरयः	२३१ ६	विभागः	९९१ १
जातिः	२३१ ६	विशेषः	३९१ ३
तमः	४३१ २	वेगः	९९१ १
तर्कः	२६१ ६	संख्या	९९१ ४
दिक्	४०१ २	संशयः	८१ ४
दुःखम्	५९१ २	समवायः	३९१ २
द्रवत्वम्	९९१ ४	सामान्यम्	३९१ १
द्वेषः	९९१ २	मुखम्	९९१ २
ध्वंसः	८१ ३	स्थितिस्थापकः	९९१ १
निग्रहस्थानम्	२३१ ६	स्नेहः	९९१ ४
परत्वम्	९९१ ३	स्मृतिः	७१ ३
परिमाणम्	९९१ ४		

